

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 3 (22) 2014

Харків
«Право»
2014

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 10 від 23.05.2014 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 19315–9115ПП від 08.05.2012 р.

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 3 (22). – 272 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, доцент; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, доцент; **В. Ф. Смоляннюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національного університету «Юридичної академії України імені Ярослава Мудрого» зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

ЗМІСТ

Філософія

<i>Владленова І. В.</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРИРОДИ ЛЮДИНИ: ВИКЛИК СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ (ЗА Ю. ГАБЕРМАСОМ).....	5
<i>Крисаченко В. С.</i> УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ ВІДНОСИНИ.....	14
<i>Панфілов О. Ю., Соболева С. М.</i> СВІТОГЛЯДНІ ВИМІРИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ	28
<i>Мануйлов Є. М., Прудникова О. В.</i> ПРОБЛЕМА СВОБОДИ Й ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СОЦІОКУЛЬТУРНИХ УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	37
<i>Бурлука О. В.</i> САМООСВІТА ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ.....	43
<i>Шапіро О. О.</i> СЕМАНТИЧНІ ЗАСАДИ МОДЕЛЮВАННЯ КОМУНІКАТИВНОГО ДИСКУРСУ В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРІ.....	50
<i>Кальницький Е. А.</i> ГЕНЕЗА КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ Й СПЕЦИФІКИ ФЕНОМЕНУ «КОМУНІКАЦІЇ» В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	57
<i>Мухіна І. Г.</i> ЦІННІСНІ АСПЕКТИ РАДЯНСЬКОГО ОСВІТНЬО- КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ: АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	70
<i>Шанідзе Н. О.</i> ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ОСВІТИ	76

Філософія права

<i>Осіпова Н. П.</i> СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПІДХОДУ ДО МИРУ І ЗЛАГОДИ МІЖ НАРОДАМИ (до 290-річчя від дня народження Імануїла Канта)	82
<i>Коваленко І. І.</i> ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА ТА ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	90

Політологія

<i>Зінченко О. В.</i> КОНСТИТУЦІЇ АФРИКАНСЬКИХ ДЕРЖАВ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ	102
<i>Романюк О. І.</i> УНІТАРИЗМ VS ФЕДЕРАЛІЗАЦІЯ: ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ	111

<i>Куц Г. М.</i> ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	120
<i>Нагорняк Т. Л.</i> БРЕНДИНГ ТЕРИТОРІЙ У КОНТЕКСТІ ОСІ «СУСПІЛЬСТВО — ДЕРЖАВА».....	127
<i>Поліщук І. О., Лур'є В. К.</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ: ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	135
<i>Волвенко Н. М.</i> ПРОБЛЕМИ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	145
<i>Матушкіна С. В.</i> КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР ЕТНОПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ.....	152
<i>Антонова О. С.</i> РОЛЬ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ФРАКЦІЙ У ЗДІЙСНЕННІ РЕФОРМУВАННЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ.....	159
<i>Нурмухометова М. Г.</i> ВИРОБЛЕННЯ СТРАТЕГІЧНОГО КУРСУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ЗА УМОВ ПАРЛАМЕНТСЬКО-ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ.....	166
<i>Хайтам Ніамах Рахім</i> МАС-МЕДІЙНІ ДИСКУРСИ ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....	173

Соціологія

<i>Клімова Г. П.</i> ІСТОРІЯ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ: АКсіОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	182
<i>Погрібна В. Л., Волянська О. В.</i> КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ.....	192
<i>Маркозова О. О.</i> ВПЛИВ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ЛЮДИНИ НА ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ В СИТУАЦІЇ ВИБОРУ.....	204
<i>Шевченко Н. В.</i> СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В ОСВІТІ: СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОРІЄНТАЦІЯ.....	211
<i>Топчий Т. В.</i> БЕЗПЕРЕРВНА ОСВІТА ЯК СИСТЕМНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ.....	222
<i>Крячко В. І.</i> СТРУКТУРА СИГНІФІКАТИВНОГО ПОЛЯ ЕТНОРЕЛІГІЙНОГО ПРОСТОРУ В ЕТНОСОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ.....	228
<i>Воднік В. Д.</i> ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ АЛКОГОЛІЗМУ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ.....	239
<i>Прохоренко Т. Г.</i> СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ.....	255

Рецензії

ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК РЕСУРС ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	263
НАШІ АВТОРИ.....	267
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	269
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	270

ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.75:1

І. В. Владленова, доктор філософських наук, професор

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРИРОДИ ЛЮДИНИ: ВИКЛИК СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ (ЗА Ю. ГАБЕРМАСОМ)

У статті проаналізовано проблеми трансформації природи людини у зв'язку з розвитком науки і техніки. Висвітлено проблеми людської особистості в умовах зростаючих процесів відчуження, які ведуть до антропологічної кризи. Небезпека втрати ідентичності – це одна з інших проблем, яка гостро стоятиме перед людиною майбутнього. Із впровадженням високих технологій актуалізується проблема тілесності, гостро постає питання про співвідношення біологічного, соціального та іншого (технічного, штучного).

Ключові слова: *природа людини, відчуження, високі технології, наука.*

Актуальність проблеми. Роль науки та техніки в суспільстві складно переоцінити. Фундаментальні дослідження на перетині різних дисциплін від фізики до біології відкривають практично необмежені перспективи для цілеспрямованого використання досягнень наук у всіх сферах життєдіяльності людини. Сучасний етап науково-технічного прогресу характеризується революційними змінами, які каталізуються розвитком нанотехнологій. Розвиток новітніх технологій пов'язано з розширенням практичної сфери вживання результатів науки й обумовлено соціально-економічними потребами. Проте надмірне захоплення новітніми розробками в галузі високих технологій може привести до кардинальних змін природи людини.

Метою статті є визначення базових змін у природі людини, які обумовлено розвитком високих технологій.

Досконально невідомо, чи вирішать високі технології глобальні проблеми сучасності. Глобальні проблеми є єдиними і водночас динамічними, бо через розвиток науки і техніки виникають нові проблеми, а колишні у міру їх вирішення зникають. Мова йде не лише про економічні проблеми, але й проблеми морально-етичні. Духовно-моральною основою появи глобальних проблем сучасності є значне поширення ідеології споживача. Ідея перетворення світу і підпорядкування споживчого ставлення людини до природи є домінантою в культурі техногенної цивілізації. Чи станеться у майбутньому зміна ідеології? У якому напрямі мають змінитися життєві стратегії людства? Що буде з традиційними суспільствами, які характеризуються сповільненими темпами соціальних змін? Як вирішити проблему збереження людської особи в умовах зростаючих процесів відчуження, які ведуть до антропологічної кризи? На всі ці питання немає однозначних відповідей, а час, необхідний для переходу від припущень та філософських концепцій до реальності, дуже важко піддається кількісній оцінці.

Ступінь розробленості проблеми. Аналізу високих технологій, вивченням динаміки взаємодій людини, науки, суспільства, техніки займаються В. С. Лук'янець, М. М. Кисельов, В. С. Стьопин, М. С. Розов, О. А. Жукова, Т. Г. Лешкевич та ін. Філософським проблемам, які актуалізуються з розвитком і впровадженням нанотехнологій, присвячені роботи М. В. Лебедева, С. Романовського, П. Л. Карабущенко. Аксіологічним аспектом впливу високих технологій на світобачення людини займаються І. В. Пустовалова, Е. Г. Юдін, Б. Г. Кузнецов, І. Т. Фролов.

Дослідження в межах багатьох наук від філософії, соціології до когнітології вказують на формування нової інформаційно-технологічної парадигми, яка визначається через NBIC-конвергенцію (за першими буквами предметних галузей: N – «нано»; B – «біо»; I – «інфо»; C – «когно»). Тому для розуміння суті високих технологій необхідний цілісний розгляд нанонауки та нанотехнологій у межах загального процесу становлення конвергентних технологій (мається на увазі процес становлення синтезу інформаційних технологій, біотехнологій, нанотехнологій і когнітивної науки). NBIC-конвергенція – процес, у якому нанотехнології відіграють роль своєрідного каталізатора [1].

Саме у філософських дослідженнях високих технологій акцент робиться на потенційних небезпеках, які приховують у собі новітні досягнення науки, робляться прогнози про те, як зміниться світогляд, природа людини в контексті розвитку високих технологій, вивчається аксіологічна проблематика. Саме тому в Україні стало традицією проводити міжнародні конгреси з біоетики. Ці конгреси сприятимуть втіленню в життя Конвенції Ради Європи «Про права людини і біомедицину», «Загальної декларації про біоетику і права людини» ЮНЕСКО, подальшому вдосконаленню законодавства Украй-

ни в галузі біоетики, нанотехнологій, здійсненню допомоги в проведенні досліджень у галузі природничих наук з дотриманням етичних норм і правил, поширенню викладання біоетики в навчальних закладах, відкритості діяльності наукових та медичних закладів, захисту прав та гідності людини з огляду на застосування сучасних досягнень біології і медицини [4]. Ці конгреси з біоетики підтвердили важливість, актуальність і необхідність здійснення роботи в галузі біоетики в Україні [5].

Серед зарубіжних досліджень необхідно виділити роботи Жана Карло Дегальдо-Рамоса, Михаеля Вегді, Йоахіма Шуммера, Девіса Байрада, Каміли Кьйолберг, Ферна Віксона, у яких виявлені соціальні та етичні аспекти новітніх розробок в науці, у тому числі нанотехнологій. Безумовно заслуговують на увагу роботи німецького філософа і соціолога Ю. Габермаса, де він аналізує проблему природи людини з точки зору підпорядкування нею навколишньої дійсності й ролі високих технологій у цьому процесі. Ю. Габермас відзначає важливу роль філософії в осмисленні цих процесів, оскільки філософія, хоч і не може вивчати світ таким, яким він має бути, але в її поняттях рефлексується дійсність, якою вона є [7].

Отже, що ж таке високі технології? Незважаючи на те, що це поняття використовується всюди, його значення недостатньо визначене. Високі технології – нові та прогресивні технології сучасності, а також сукупність інформації, знань, досвіду, матеріальних засобів при розробці, створенні та виробництві нової продукції та процесів у будь-якій галузі економіки, що мають характеристики вищого світового рівня.

У цілому, до поняття «високі технології» включають: біотехнологія, інформаційні технології, нанотехнології [3]. Біотехнологія — це сфера науки та виробництва, яка займається біооб'єктами та біопроцесами на молекулярному та клітинному рівнях. По суті, це наука про генно-інженерні та клітинні методи та технології створення та використання генетично трансформованих біологічних об'єктів (основні завдання біотехнології: розшифрування генів людини, тварин, рослин, гена інженерія, моніторинг довкілля, утилізація відходів, зберігання та переробка сільгосппродукції, діагностика та лікування хвороб, управління спадковістю та життєдіяльністю тварин, рослин і мікроорганізмів, створення організмів з новими корисними для людини властивостями, які раніше не спостерігалися в природі) [2]. Інформаційні технології – це комплекс взаємозв'язаних дисциплін, що вивчають методи ефективної організації праці людей, зайнятих обробкою і зберіганням інформації. Під інформаційними технологіями також розуміють обчислювальну техніку, методи організації і взаємодії з людьми й виробничим устаткуванням. Інформаційні технології охоплюють усі галузі пересилання, зберігання й сприйняття інформації. Слід зазначити, що починаючи з напівпровідникових

технологій, робототехники до альтернативної енергетики, оборонної технології і біотехнології використовується нанотехнологія. Тому нанотехнологію необхідно розглядати не лише як міждисциплінарний фундамент високих технологій, але й як надгалузевий фундамент для розвитку всіх без винятку галузей нової наукоємної економіки постіндустріального суспільства. Нанотехнологіями у вузькому значенні називають галузь прикладної науки, яка займається виробництвом матеріалів і виробів надмалих розмірів, що вивчає властивості різних речовин на атомарному та молекулярному рівні. Безумовно, специфічні межі високих технологій детальніше можна проаналізувати в контексті їх дії на природу людини, суспільство та на їх безпосередніх якість, таких як: висока наукоємність, висока швидкість впровадження та ротації, структурна перебудова економіки, зміна процесів організації виробництва і методів управління та ряд інших [3].

У книзі «Майбутнє людської природи» Ю. Габермас вивчає соціально-філософські питання, які постають на порядок денний у зв'язку з розвитком високих технологій. У ній також проаналізовано проблеми так званої ліберальної еґеніки. Що означає бути людиною? Як актуалізується природа людини? Ю. Габермас розглядає людину як «потенційну можливість суб'єктивності генерувати структури раціональності». Він виділяє комунікативну, когнітивну та телеологічну форми раціональності, які характеризують людину [7]. Когнітивна раціональність відповідає за здатність суб'єкта набувати знання в процесі практичного освоєння зовнішнього світу та комунікативної практики. Телеологічна раціональність пов'язана з його здатністю до цілеспрямованої діяльності. Комунікативна раціональність виявляється в орієнтованій на взаєморозуміння мові. За допомогою мови людина розмежує «зовнішню природу», «суспільство», «внутрішню природу» і «мову». Впровадження високих технологій, безумовно, приведе до трансформації уявлень про зовнішню та внутрішню природу, суспільство, мову, що відобразиться у сенсі життя, життєвих цілях людини. Не в останню чергу це буде пов'язано зі збільшенням тривалості життя людини та проблемою перебудови людського тіла з метою поліпшення його фізичних і розумових здібностей. Проте, як показує практика, відхід від принципу «увей» (принцип невтручання в даосизмі, дотримання природного ходу речей) завжди призводить до катастрофічних наслідків. Саме в таких умовах гуманний підхід даосів до навколишнього світу, етичні принципи даосизму дуже доречні, бо вони забезпечують гармонізацію взаємодії суспільства та природи, збереження та поліпшення природного середовища. Проте розвиток європейської науки, далекої від принципів східної філософії, не можна зупинити жодними відомими на сьогодні соціальними механізмами (саме Ю. Габермас вважає, що сучасні технології можливо регулювати суспільними механізмами влади).

Впровадження високих технологій може мати дуже катастрофічні наслідки. Наприклад, існує проблема генномодифікованих продуктів, яка полягає в тому, що вони були виведені на ринок, не пройшовши всебічних глибоких досліджень. З одного боку, немає достатніх доказів того, що продукти генної інженерії абсолютно нешкідливі. З іншого боку, немає однозначних доказів їх небезпеки. Чужорідні гени з генномодифікованих продуктів у принципі, потрапляючи в організм людини, можуть викликати мутації. У такому разі актуалізується проблема глибинної трансформації біологічної суті людини.

Небезпека втрати ідентичності – це одна з інших проблем, яка гостро стоятиме перед людиною майбутнього. У найбільш загальному розумінні феномен ідентичності розкривається в усвідомленні людиною самої себе, яке дозволяє їй визначити своє місце в соціокультурному просторі та вільно орієнтуватися в оточуючому світі. Необхідність в ідентичності викликана тим, що кожна людина потребує упорядкованості своєї життєдіяльності. Ідентичність можна розуміти як суб'єктивне почуття відповідності собі, усвідомлення своєї природи за ставленням до оточуючого світу. Людина, яка усвідомлює себе саму, наділена певною свободою, відповідальністю. Втручання в людську природу відіб'ється на сприйнятті себе як особи, спотворить уявлення про усвідомлення свого існування в часі та просторі. Станеться трансформація цілеспрямованості та свідомості власного життя, самовизначення, що включає вибір цілей, цінностей і переконань, яким людина слідує в житті. Ю. Габермас вважає, що питання ідентичності (як нам слід розуміти самих себе, хто ми такі і ким хочемо бути?) не мають чіткої відповіді, незалежної від відповідного контексту, тобто немає загальної відповіді на ці питання, яка б стосувалась усіх осіб [7, с. 22]. Він також відзначає, що «прогрес біологічних наук і розвиток біотехнології не лише розширюють відомі можливості діяння, але і дозволяють здійснювати новий тип втручання в людське життя. Те, що раніше було «нааявне» як органічна природа і в крайньому випадку можна було «виростити», сьогодні перетворюється на цілеспрямоване втручання» [7, с. 13]. Для Ю. Габермаса дуже «тривожним здається факт розмивання кордонів між природою, якою ми є, і органічною оболонкою, якою ми себе наділяємо. Питання про значення, яке має непідвладність генетичних підстав нашого тілесного існування сторонньому втручанню, для нашої самосвідомості як моральних істот, для керівництва власним життям, утворює ту перспективу, виходячи з якої я дивлюся на сучасну дискусію про необхідність регулювання генних технологій» [7, с. 13]. Таким чином, із впровадженням високих технологій актуалізується проблема тілесності, гостро постає питання про співвідношення біологічного, соціального та іншого (інородного, технічного, штучного). Ось що пише з цього приводу Ю. Габермас: «Для технічно оснащених життєвих процесів людського організму нанотехнології

проектують образ виробничого підприємства, що сполучає в єдине ціле людину і машину; воно саморегулюється, контролюється й оновлюється, постійно ремонтується й удосконалюється за допомогою крихітних роботів. Тіло, нашпиговане різними протезами, що підвищують його ефективність, або записаний на жорсткий диск всемогутній янголоподібний інтелект, – це фантастичні образи. Вони проривають кордони і руйнують взаємозв'язки, які ми до цих пір у своїй повсякденній діяльності сприймали як трансцендентально необхідні. З одного боку, те, що органічно виросло, з'єднується в єдине ціле з технічно створеним, виробленим, з іншого – продуктивність людського духу відділяється від живої суб'єктивності. Неважливо, чи знаходять у цих спекуляціях вигадку або правильні прогнози, приховані есхатологічні потреби або нові ігри своєрідної науково-фантастичної науки» [7, с. 54]. Для Ю. Габермаса всі ці факти служать прикладами технізації людської природи, що провокує трансформовану самосвідомість з позицій етики: існує щось, що не може бути погоджене з нормативною самосвідомістю осіб, що самовизначаються як живі і такі, що відповідально діють.

Таким чином, до дихотомії «біологічне-соціальне» в природі людини додається третій компонент – технічний, точніше назвати його інтерфейсним, оскільки цей компонент виконуватиме роль перехідної ланки від «нано до біо», стираючи відмінності між штучним і природним. Наприклад, можна розробити складні протези, які поновлюють органи чуття: зір, слух. У такому разі ми отримаємо біофункціональні матеріали, які служитимуть інтерфейсами (перехідними пристроями). Можливе також використання біологічних компонентів для оптимізації технічних процесів (виділення з біологічного середовища і переведення в технічну систему). У такому разі кардинально зміняться наші уявлення про природу тілесності. Людина розумна була одночасно і людиною тілесною. Вона була істотою, що наділена тілом, а ось із розвитком технологій тіло людини може значно трансформуватися. Тіло вже не буде осередком органів чуття людини, джерелом його безпосередніх відчуттів, коли предметом перетворюючої активності людини стає його власна природа. Кордон тілесності стане дуже рухливим і мінливим. При русі кордону тілесності зовні, за межі поверхні тіла, в простір тілесності включатимуться об'єкти зовнішнього світу, що суб'єктивно стають об'єктами світу внутрішнього.

Ф. Фукуяма також з острахом ставиться до спроб зміни людської природи, він відзначає: «Хай еволюція діє наосліп, проте вона притримується нещадною логікою адаптації, і в результаті її дії організми виявляються пристосовані до свого середовища» [6, с. 143]. Що ж таке людська природа? Згідно з Ф. Фукуямою, це те, що дає нам відчуття моралі, забезпечує нам соціальні навички, необхідні для життя в суспільстві. Із впровадженням високих технологій

трансформуються основи людського етичного відчуття, які були незмінними з моменту появи людини. Впровадження високих технологій може мати катастрофічні наслідки для природи людини: «наш постлюдський світ може виявитися куди більш ієрархічним і конкурентним, ніж наш сьогоднішній, а тому повним соціальних конфліктів. Це може бути світ, де втрачено буде будь-яке поняття «загальнолюдське», тому що ми перемішаємо гени людини з генами стількох видів, що вже не будемо ясно розуміти, що ж таке людина» [6, с. 308]. Ф. Фукуяма закликає не ставати рабами неминучого технологічного прогресу, якщо цей прогрес не служить гуманним цілям. «Дійсна свобода означає свободу політичної громадськості захищати цінності, які їй понад усе дорожче, і саме цією свободою ми повинні скористатися сьогодні по відношенню до біотехнологічної революції» [6, с. 308]. І дійсно, залишаючись рабами науково-технічного прогресу, ми можемо втратити свій людський вигляд, що може призвести до відчаю, який К'єркегор назвав «відчаєм бути самим собою» в такому стані. У такому разі наше існування усвідомлюватиметься як хайдеггірянське несправжнє буття. Тоді втілення різних фантастичних ідей, які зможуть стати реальністю завдяки високим технологіям, приведе до переосмислення таких понять, як «свідомість», «мислення», «інтелект», «тілесність», «життя», «безсмертя», «сєнс життя».

Проблема трансформації соціальної природи людини актуалізується у зв'язку з необмеженими можливостями маніпуляції при широкому використанні високих технологій у суспільстві. Нові виклики будуть пов'язані з таким невід'ємним правом людини, як право на приватне життя. Найсильніша зброя – інформація. Високі технології дозволять виробляти необмежений збір інформації, добувати відомості, які являють комерційну цінність, здійснювати контроль, спостереження за людиною. Створення нанотехнологічного суспільства змінить наші уявлення про природу соціальності, соціального простору, продуктивних сил і стосунків. Нанотехнологічне суспільство відкриє світ «невидимості». Ця «невидимість» обумовлена існуванням іншого світу за межами можливого виявлення даними нам природою органами чуття, поставить під сумнів факт соціальної незалежності, можливості до вільнодумства. З нанотехнологіями ми ніколи не зможемо знати, коли ми перебуваємо під спостереженням, а коли ні. Чи є в нашому організмі вбудований у мозок чип, чи ні? Якщо сучасна людина схильна до політичної маніпуляції, яка має психологічну природу, і якій можна перешкодити, то маніпуляція, заснована на нанотехнологіях, може працювати безсвідомо, не залишаючи місця для вибору! Маніпулювання людиною буде одним з найактуальніших тем у нанотехнологічному суспільстві. Маніпуляція зможе прийняти жахливі розміри, а особа, що здійснює маніпулятивну дію, за допомогою вбудованих у мозок чипів вироблятиме контроль над тим, щоб

людина, що є об'єктом впливу, сама визнала би вчинок, що вселявся їй, або спосіб життя, як єдино правильний для себе. Так можна буде створювати ідеальних воїнів, покірних робітників. Такі поняття, як особистість, духовне зростання, самовдосконалення, набудуть абсолютно іншого значення. Адже особа формується таким чином, щоб вільно і самостійно вибирати цілі і засоби діяльності та керувати нею, одночасно вдосконалюючи і розвиваючи свої здібності. Людина розвивається не лише за закладеною в неї спадковою програмою і під впливом довкілля, але і залежно від тих факторів, що закладені в її психіці, досвіді, якостях, здібностях. Безумовно, основою, що визначає інтенсивність і напрям розвитку особи, є її потреби, в яких виділяються вищі людські потреби: соціальні, духовні, які є джерелами прогресу людини, потребами вдосконалення. Проте, купіруючи ці потреби, можна отримати інертну масу, що виконує подані їй вказівки. Можливо, що наркоманія й алкоголізм набудуть не менш страхітливих форми, адже буде можливим за допомогою тих же чипів приховано збуджувати у людини певні настрої, які не збігатимуться з його актуальними бажаннями, або зухвалу радість і ейфорію, що призведе до появи залежних від чиеїсь волі.

На тлі сірої маси будуть люди, наділені надможливостями, в яких нановолонна, вплетені у м'язову тканину, додадуть їм додаткової сили, а мікросхеми, вбудовані в головний мозок, підсилуватимуть і прискорюватимуть розумову діяльність. Вони будуть наділені суперпам'яттю, навчатися чути ультразвук і бачити в інфрачервоному діапазоні. Безумовно, витримати конкуренцію з такими надвоїнами або надінтелектуалами буде дуже складно (який буде доступ до наноресурсів? чи будуть вони доступні лише заможним?).

Висновки. Спроби втручання в природу людини втілюють ніцшеанський бунт проти недосконалості і слабкості людини. Проте подібний бунт, кінець кінцем, може призвести до руйнування природи людини, а також довкілля. Прагнення використовувати всіляку «техніку втручання» в природу людини, зумовлене бажанням отримати результати, на які, наприклад, без використання тієї ж генної інженерії, довелося б витратити багато зусиль і часу. Не дивно, чому такою актуальною є проблема допінгу в спорті. Проте хто замислюватиметься над наслідками такого втручання? Мудреці давнього Сходу – даоси – вважали, що світ такий, який він є, і спроби його змінити є посяганням на його досконалість, виявити яку можна лише перебуваючи у стані природного спокою, ось чому необхідно керуватися принципом «увей» – принципом недіяння. Не припускається жодне втручання в природу людини! Парадигма втручання веде до багаточисельних екологічних проблем, а безмежна свобода, прагнення влади веде до моральної деградації. І лише відмовившись від однобічного, споживчого ставлення до себе та навколиш-

нього світу, можна сподіватися на гармонійне існування. Але історія людства свідчить про те, що природа людини виявляється в необмежених потребах. Саме тому нікому не вдалося побудувати ідеальну державу, в якій усі ресурси були однаково розділені поміж усіма членами суспільства. Ось чому Ю. Габермас зазначає, що при впровадженні високих технологій, які збільшують несправедливий розподіл ресурсів, при якому реалізація потреб одних людей буде більш обмежена, ніж інших, насамперед повинні набрати чинності багаточисельні нормативні акти та регулювання на державному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баксанский О. Е. Нанотехнологии, биомедицина, философия образования в зеркале междисциплинарного контекста / О. Е. Баксанский, Е. Н. Гнатик, Е. Н. Кучер. – М. : URSS, 2010. – 224 с.
2. Волова Т. Г. Биотехнология / Т. Г. Волова. – Новосибирск : Изд-во Сибир. отделения Рос. Акад. наук, 1999. – 252 с.
3. Жукова Е. А. Hi-Tech: динамика взаимодействий науки, общества и технологий : автореф. дис. ... докт. филос. наук : спец. «09.00.08» – Философия науки и техники / Е. А. Жукова. – Томск, 2007. – 40 с.
4. Національний науковий центр з медико-біотехнічних проблем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biomed.nas.gov.ua>.
5. Сучасні проблеми біоетики / відп. ред. Ю. І. Кундієв. – К. : Академперіодика, 2009. – 278 с.
6. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. М. Б. Левин. – М. : Изд-во АСТ : ЛЮКС, 2004. – 349 с.
7. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы / Ю. Хабермас ; пер. с нем. – М. : Весь Мир, 2002. – 144 с.
8. Berg S. Nano: Technology of Mind over Matter / S. Berg : Kabbalah Publishing, 2008. – 256 p.
9. Berger M. Nano-Society: Pushing the Boundaries of Technology (RSC Nanoscience and Nanotechnology) / Michael Berger: Royal Society of Chemistry; 1st edition, 2009. – 317 p.
10. Kjolberg K. Nano Meets Macro: Social Perspectives on Nanoscience and Nanotechnology / Kamilla Kjolberg, Fern Wickson: Pan Stanford Publishing, 2010. – 500 p.
11. Paneth Piotr. Kinetics and Dynamics: From Nano- to Bio-Scale (Challenges and Advances in Computational Chemistry and Physics) / Piotr Paneth, Agnieszka Dybala – Defratyka. – Hardcover : Springer; 1st Edition, 2010. – 575 p.
12. Schummer J. Nanotechnology Challenges: Implications for Philosophy, Ethics and Society/ Joachim Schummer, Davis Baird: World Scientific Publishing Company, 2006. – 476 p.

13. Shukla Sandeep K. Nano, Quantum and Molecular Computing: Implications to High Level Design and Validation / Sandeep K. Shukla R. Iris Bahar: Springer US, 2010. – 376 p.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРИРОДЫ ЧЕЛОВЕКА: ВЫЗОВ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (ПО Ю. ХАБЕРМАСУ)

Владленова И. В.

В статье проанализированы проблемы трансформации природы человека в связи с развитием науки и техники. Освещены проблемы человеческой личности в условиях растущих процессов отчуждения, которые ведут к антропологическому кризису. Опасность потери идентичности – это одна из других проблем, которая будет остро стоять перед человеком будущего. С внедрением высоких технологий актуализируется проблема телесности, остро встает вопрос о соотношении биологического, социального и другого (иностранного, технического, искусственного).

Ключевые слова: *природа человека, отчуждение, высокие технологии, наука.*

TRANSFORMATION OF MAN'S NATURE: CHALLENGE OF MODERN TECHNOLOGIES (ACCORDING TO Y. GABERMAS)

Vladlenova I. V.

This article examines the problem of transformation of human nature in connection with the development of science and technology. Studied the problems of the human person; the problem of alienation, anthropological crisis. With the introduction of high-tech actualization problem physicality, acutely raises the question of the relationship between biological, social and other (a foreign, technical).

Key words: *human nature, alienation, technology science.*

УДК 504.3+911.2

В. С. Крисаченко, доктор філософських наук, професор

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ ВІДНОСИНИ

У статті автор досліджує українсько-російські домовленості 1648–1657 рр. та їхні наслідки для України; аналізує Переяславську угоду, зокрема версії її трактування в історичній науці кожної нації та держави, на розвитку яких відбулися Визвольна війна і переяславські події.

Ключові слова: дипломатичні домовленості, Переяславська угода, українсько-російські договори, соціально-економічний устрій Української Козацької держави.

Постановка проблеми. Взаємини України і Московії були досить інтенсивними із вкрай, на жаль, негативними наслідками для України. На початку XVII ст. відбулося декілька козацьких походів (у складі польського війська) на Москву.

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблема українсько-московських відносин є перманентно актуальною, тому *метою* даної статті є певний аналіз цих відносин.

Дослідники згадують про ряд українських посольств до московитів з метою налагодження дружніх стосунків: весна 1620 р. — посольство гетьмана Петра Сагайдачного на чолі з Петром Одинцем; осінь 1624 р. — посольство митрополита Йова Борецького на чолі з луцьким єпископом Ісаакієм Борисковичем; 1621–1626 рр. — посольство київського братства з проханням про грошову допомогу; 4 травня 1630 р. — звернення київського митрополита Петра Могили до царя з пропозицією організувати у Москві слов'яно-грецьку школу тощо [2]. Названі події — це звична практика у відносинах між сусідніми державами, причому далеко не інтенсивна і не на найвищому рівні. Інша справа — спілкування між Україною і Московією у роки Визвольної війни 1648–1657 рр., адже йшлося про існування Української Держави.

На цей час припадає найінтенсивніший період українсько-московських дипломатичних перемовин. Північна держава давно накинула оком на «багату» провінцію Речі Посполитої і хотіла використати цей зручний час для посилення свого впливу на Україну і Білорусію. Спілкування на рівні послів відбувалося постійно, причому за ініціативою обох сторін. Уже в січні — березні 1649 р. пройшли переговори в Москві послів Б. Хмельницького на чолі з полковником С. Мужилівським про надання Україні воєнної і політичної допомоги. 24 травня 1649 р. до Москви завітав чигиринський полковник Ф. Вешняк з пропозицією про спільні дії проти поляків. А перед тим, 17 квітня 1649 р., до Чигирини прибуло московське посольство на чолі з Г. Унковським, у листопаді того ж року — московське посольство під керівництвом Г. Неронова та Г. Богданова. У серпні 1651 р., після декількох поразок від поляків, Б. Хмельницький відіслав своїх посланців — полковників С. Савича, Л. Мозира та І. Ничипоренка — до Москви. Москва відповідає через рік, у червні 1652 р. — посольством на чолі з В. Унковським та А. Ардаб'євим. У грудні того ж року в Москві С. Богданович-Зарудний веде перемовини про умови переходу Війська Запорозького під московський протекторат. У квітні — травні 1653 р. Б. Хмельницький відправляє до Москви посольство під

керівництвом С. Мужилівського і К. Бурляя, у серпні туди ж відправляється делегація Г. Яцкевича та П. Абрамовича. У вересні — вже до Богдана Хмельницького — московське посольство Ф. Стрешнева і М. Бредихіна.

Нарешті, позиції обох сторін визначилися, і вони розпочали укладання офіційних угод. 1 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві прийняв рішення про прийняття Війська Запорозького під протекторат московського царя. Відповідно до України прибуло московське посольство на чолі з В. Бутурліним, у присутності якого 8 січня 1654 р. у Переяславі козацька рада присягнула (в далеко не повному складі) на вірність царю.

Існує принаймні три документи, достовірність яких не підтверджена і донині, які дають уявлення про зміст Переяславської угоди: «Список съ писма с билоруского писма со статей, каково прислали запорожские посланники Самойло Богдановъ до Павел Тетеря, марта в 14 день 162», «Царська Жалована Грамота Гетьману Богдану Хмельницькому та Війську Запорозькому, передана через послів: Самійла Богдановича та Павла Тетерю в Москві» та «Статьи, постановленныя въ Москві тьс посланцами Гетмана Хмельницькаго». Усі документи датовані 27 березня 1654 р.

Безпосередньо перед цим у Москві побувало українське посольство на чолі із С. Богдановичем-Зарудним і П. Тетерею з визначення статусу Війська Запорозького у складі Російської імперії. І це головне: йдеться не про протекторат Москви над Україною, а лише про своєрідне «покровительство» над військом. Ні про яку міждержавну угоду мова взагалі не велася.

Повернімося до українсько-російських домовленостей. У листі Б. Хмельницького від 26 травня (5 червня) 1654 р. із Чигирин до патріарха Никона насамперед ішлося: про підтвердження демократичних прав українців та незалежності української держави, її права самостійно вирішувати свої проблеми, включно з проблемами на міждержавному рівні, недоторканність її православних та народних звичаїв тощо. У відповідь Москва пообіцяла багато, але, на жаль, не виконала практично нічого. І взагалі не збиралася виконувати: від «вас — присяга», від «нас — веління»; від «вас — послух», від «нас — наказ». Це була величезна помилка Б. Хмельницького, коли він військово-політичну угоду освятив церковною присягою.

Гетьман звертається з проханням, щоб цар московський, за поданням патріарха Никона, зберіг status quo у відносинах українського і московського християнства, щоб «своїми грамотами государскими тие всі права, привілеї, свободи і добре їх утвердити, по чину і обичаю древнему, на віки». А щодо нападів московської сторони на «нечинність» київського християнства гетьман однозначно відповів заперечливо: «сему не вірте всячески і прочіім по сих клеветам» [4, с. 92–94]. Названий документ виразно засвідчує бажання української сторони досягти рівноправних стосунків з Московією.

Безпосередніми наслідками Переяславської угоди для України стало утвердження Української Козацької держави як правової автономії і суб'єкта міжнародних відносин, її легітимація; відбувся розрив стосунків з польсько-литовською Річчю Посполитою; створені передумови для поглиблення процесів інституалізації державного устрою та системи влади в Україні. Незважаючи на свою суперечливість, зазначені процеси розвивалися до першої третини XVIII ст. у конструктивному руслі. Пізніше посилювалися процеси колонізації Української Козацької держави, відбулася її повна ліквідація; почалася русифікація українського етносу, його денационалізація, трансформація Української православної церкви, втрата нею автономності.

Переяславські події суттєво вплинули на розвиток геополітичних процесів, розстановку сил на карті Європи. Істотно зміцнилися позиції Московської держави. Виникли передумови її перетворення на одну зі світових імперій, посилення російської експансії на Захід та Південь. Почався занепад Речі Посполитої. Водночас відбулося значне послаблення політичної сили і ваги Оттоманської Порти та її васала — Кримського ханства, посилення впливу Римської імперії, започатковано політичне превлаштування Балкан.

В історичній науці кожної нації та держави, на розвитку яких відбулася Визвольна війна і переяславські події, сформувалися власні версії трактування цих подій. Польська історіографія розглядає їх як «фатальне непорозуміння», «прикру випадкову помилку», котра не тільки призвела до втрати коронних земель Речі Посполитої, а й не пішла на користь Україні. Російські історичні школи зазвичай трактують події Переяславської ради в позитивному ключі: як «збирання» історичних земель Русі та залучення «малоросійських земель» до загальних процесів російського імперського поступу. Українська народницька та національно-державницька історична традиція розглядає Переяславську угоду як «початок кінця» державних інституцій політичної суверенізації України, що, у свою чергу, загальмувало формування української нації. Особливо наголошується на міжнародно-правовому аспекті, зокрема на проблемі підробки та фальсифікації московських копій Договору.

Радянська історіографія надала Переяславу соціально-політичного підтексту та значення символічної, знакової події, з якої почалося «об'єднання трьох братніх народів» з єдиною вірою та етнокультурним корінням.

У контексті зазначених підходів в історіографії сформувалися такі концептуальні оцінки сутності й наслідків укладення Переяславської угоди:

1) тлумачення Переяславської угоди як «возз'єднання» двох союзних держав, або «возз'єднання» двох братніх народів. Таке обґрунтування було необхідне російським політикам для виправдання процесу інкорпорації українських земель, їх приєднання до складу Росії;

2) Переяславська угода — акт приєднання. Згідно з цим тлумаченням Переяславська угода розглядається як подія, що призвела до згубних наслідків — повної інкорпорації України до Московської держави;

3) Переяславська угода — договір васалітету. Відповідно до цієї думки Б. Хмельницький намагався встановити властиві для світогляду і політичної культури тієї доби відносини васально-сюзереніальної залежності для отримання воєнно-політичної допомоги з боку Москви для розв'язання політичних і міжнародних проблем;

4) Переяславська угода являє собою релігійну угоду для підтримки православ'я. Тобто Договір тлумачиться як встановлення союзних відносин між рівноправними партнерами-державами у формі міждержавної (персональної) унії, в якій Московська держава перебрала на себе роль гаранта і покровителя православ'я. Прихильники цієї версії наполягають на конфесійній тождності населення України та Московської держави й водночас — на експансіоністських прагненнях католиків, посилені підтримкою польської корони;

5) Переяславська угода — це тимчасовий воєнний альянс. Згідно з цим (подібним до пункту 3) поглядом Переяславська угода була лише тимчасовим, по суті, рівноправним альянсом, покликаним розв'язати спільними зусиллями актуальні суспільно-політичні проблеми. Проте його реальним наслідком стало порушення Москвою існуючих міждержавних домовленостей і поступова політична, економічна та духовно-культурна інкорпорація українських земель.

Очевидно, що найбільше наукових підстав має остання (з поправкою на те, що відповідний альянс фактично не був рівноправним) оцінка сутності Переяславської угоди, її визначення як ситуативного воєнно-політичного та релігійного союзу між Московською та Українською Козацькою державами.

У своїх державотворчих задумах Б. Хмельницький спирався, з одного боку, на українські традиції, елементи громадянського суспільства та республікансько-демократичні засади Запорізької Січі, а з другого — на передові європейські здобутки. Фактично йшлося про створення в Україні президентської (гетьманської) республіки. Гетьман залишався виборною особою, хоча деякі з них (зокрема сам Богдан Хмельницький, Іван Самойлович, Іван Мазепа та Кирило Розумовський) виразно тяжіли до монархічної моделі влади. Виборність панувала й на інших рівнях та гілках державної влади. Самого гетьмана обирала Генеральна рада, вона ж могла і позбавити його повноважень. Загалом Б. Хмельницький весь свій авторитет використовував для зміцнення державності України, утвердження її незалежності.

Прогресивний характер мала діяльність Б. Хмельницького у сфері економічного життя України. Запроваджувалася політика вільної торгівлі, що

стимулювало український експорт і в цілому торгівлю між державами, купцям і ремісникам надавалися різноманітні пільги. Це мало позитивні економічні наслідки. За оцінками відомого українського вченого М. Слабченка, «хліб, який тодішня Польща експортувала в Західну Європу, був українським». У Козацькій державі було створено принципово нову податкову систему з різноманітними ставками податків, завдяки чому у воюючій країні утримувався бездефіцитний бюджет. За гетьманства Б. Хмельницького було запроваджено найнижчі імпорتنі тарифи в усій Європі того часу. Таким чином, національно-державні ідеї наповнювалися соціально-економічним змістом, що переважно відповідав інтересам більшості населення України.

Загалом соціально-економічній устрій Української Козацької держави був розвиненішим, ніж у Московській державі, де існувало кріпацтво, та в Речі Посполитій. За роки Визвольної війни було ліквідовано жакливу кріпосну залежність селян, їхню примусову підневільну працю. У 1648 р. в Україні проголошено економічній устрій, що базувався на засадах «вільної праці та занять». На історичну арену вийшли дрібний власник-козак, міщанин та звільнений від панської залежності холоп, праця яких базувалася на матеріальних стимулах. Розвивалося ремісництво, почала складатися козацька буржуазія. Що стосується державної служби, то вона спиралася на землю, яка давалася тому чи іншому урядникові за виконання чиновницьких функцій. За наявними оцінками, Хмельниччина не лише перекоує в можливості відтворення на той час в Україні буржуазно-демократичної держави європейського зразка, а й вказує на шлях, яким могла б розвиватися Українська Козацька держава. Підпорядкування України Московській державі унеможливило саме такий перебіг подій на майбутніх теренах нашої країни. У подальшому Російська імперія трансформувала українську суспільно-політичну реальність в елемент великоруської шовіністичної системи.

У середині XVII ст. Україна, знекровлена і виснажена тривалою боротьбою з Польщею, оточена з усіх боків економічно та військово потужнішими ворогами, змушена була шукати союзників. Улітку 1653 р. Польща утворила антиукраїнську коаліцію з Валахією, Молдавією і Трансильванією. Союз України з татарами вичерпав себе. Із впливових сусідів лишилася лише Московська держава. Б. Хмельницький зрозумів, що Україна опинилася у пастці: якби їй навіть вдалося дати відсіч Польщі, ситуацією негайно скористалася б Порта чи те саме Московське царство. Україна була б ними загарбана. Тому було вирішено спробувати домовитися з Москвою про спільні дії проти Польщі, а відтак й інших вороже налаштованих сусідів. З цією метою й було укладено угоду 1654 р., умови якої містилися в «Березневих статтях» та трьох «Жалуванних грамотах» того ж року.

Укладаючи союз із Росією, Б. Хмельницький насамперед розраховував об'єднаними зусиллями нейтралізувати Польщу і в такий спосіб (через досягнення принципово нового «розкладу сил» у регіоні) отримати можливість подальшого військово-політичного та дипломатичного маневру і на цій основі зміцнити міжнародно-правовий статус Війська Запорізького. Московська держава зі свого боку була зацікавлена в поширенні вливу на захід, у виході до Чорного моря, створенні плацдарму для боротьби з Портою та Річчю Посполитою. Безпосередніми ж мотивами укладення договору 1654 р. для неї стало різке загострення відносин з Польщею та побоювання зближення Війська Запорізького з Портою. Враховувалася і перспектива зміцнення позицій Московської православної церкви, яку відкривав їй альянс із Україною.

При оцінюванні Переяславської угоди слід враховувати, те, що на тлі активної дипломатичної діяльності тогочасного українського проводу домовленість з Москвою 1654 р. була важливим, але не єдиним тактичним дипломатичним заходом у низці не менш масштабних договорів з іншими державами:

- у лютому 1648 р. Б. Хмельницький уклав договір з кримським ханом про спільні воєнні дії;
- у лютому 1649 р. укладено аналогічний договір з турецьким султаном;
- 8 серпня 1649 р. підписано мирну угоду між Б. Хмельницьким і королем Яном II Казимиром — Зборівський договір;
- у листопаді 1650 р. — договір про нейтралітет між Б. Хмельницьким і семиградським князем;
- 18 вересня 1651 р. — Білоцерківський договір між Б. Хмельницьким і Польщею;
- у серпні 1652 р. укладено молдавсько-український воєнний союз;
- 8 жовтня 1654 р. — такий самий союз із князем Семигорода Юрієм II Ракоці;
- у жовтні 1657 р. І. Виговський уклав воєнний альянс зі Швецією;
- 6 вересня 1658 р. ним же підписано Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, за якою, зокрема, передбачалася широка автономія так званого Князівства Руського у складі Польщі.

Однак усім цим угодам не судилося стати визначальними міжнародно-правовими чинниками для подальшої долі України. Лише Московській державі вдалося скористатися альянсом 1654 р. як правовою підставою для посилення свого політичного впливу на Військо Запорізьке, а згодом — для нарощування своєї військової, адміністративної та фінансово-економічної влади в Україні.

На момент альянсу 1654 р. Україна і Московська держава об'єктивно були двома якісно різними, хоча й багато в чому схожими країнами. Слід зважати,

що основні риси майбутнього російського імперіалізму було закладено в період монгольської зверхності. У 1237–1480 рр. руські землі політико-структурально входили до складу Монгольської імперії Чингізидів. Відомо й те, що Московське князівство сприйняло монгольську зверхність як природний факт. Хан Золотої Орди став для неї верховним правителем, а московські князі — його легальними намісниками. У суспільно-політичній сфері успадкованими від монгольського етносу рисами стали: тоталітарність влади, принципове невизнання індивідуальної особистості, знищення приватної власності тощо. Продовженням цих ознак було кріпацтво та общинний устрій, які впродовж кількох століть виявилися соціально-економічним фундаментом московської державності. Ці принципово значущі оцінки підтверджуються й російською історіографією, у тому числі і сучасною. «За роки тісного контакту з татарами, — підкреслюється у виданні «Наш путь. Стратегические перспективы развития России» [6, с. 19], — росіяни переймають від них нейтралістську адміністративну модель, агресивну територіальну інтеграційну динаміку, геополітичну місію об'єднання земель Євразії».

Зрозуміло, що за цих умов наші народи не мали значущих глибинних мотивів для «возз'єднання». Відповідний політичний крок був вимушеним для гетьмана. У той же час інші перспективи для Української Козацької держави були ще гіршими. У своїй промові на Переяславській раді (ретельно продуманій і адресованій «людності», «посполитим», а не дипломатам) Б. Хмельницький жодного разу не згадує про зв'язок Московського царства з Київською Руссю чи про етнічну спорідненість двох народів. Єдиний аргумент, висунутий гетьманом на користь союзу, — це віра. Натомість дипломатичне листування і тексти офіційних документів обох сторін рясніють згадками про «єдиний народ руський», «одну матір — Київську Русь», а також про те, що московський цар як «прямий нащадок Володимира Великого» повертає під свою руку загарбану Польщею «Малу Русь» «яко древніх великих князів Руських спадщину». Ці пасажі виступають юридично-правовим обґрунтуванням, легітимацією міжнародної дії, коли один з контрагентів (Військо Запорізьке) формально все, ще знаходиться у підданстві іншої держави (Корони Польської). На той час ідеї спільної Великої Русі і єдиного «руського народу» не мали для українського суспільства достатньої ідеологічної ваги й циркулювали переважно в колах вищої політичної та інтелектуальної еліти.

Очевидно, що і з московського, і з українського боку альянс був суто політичною акцією: пафосна тональність та піднесена фразеологія міждержавних актів і листування диктувалися дипломатичним етикетом і формальними вимогами міжнародного права. Маючи непростий кількарічний досвід офіційних дипломатичних відносин, чітко усвідомлюючи різницю в інтересах, Військо Запорізьке і Московське царство ставилися один до одного прагма-

тично й обережно. Згідно з домовленостями 1654 р. Військо Запорізьке вступало «під високу руку» московського царя на засадах широкої автономії, повністю зберігаючи не лише можливості внутрішнього самоуправління, але й основи свого суверенітету (гетьманський уряд мав практично необмежені повноваження у сфері міжнародних відносин, Москва зносилася з Чигирином через Посольський приказ тощо).

Надавши Війську Запорізькому воєнну та дипломатичну допомогу, Московська держава відразу ж почата активно, хоча й обережно, здійснювати експансіоністську політику щодо України. Додатковим каталізатором московських намірів стала тогочасна внутрішня соціально-економічна нестабільність Козацької держави, а також побоювання, що Україна вийде з-під московського контролю. Такого повороту подій за умов перерозподілу сфер впливу у Східній Європі та на Балканах Московська держава як впливовий міжнародний гравець допустити не могла. Під тиском Москви 17 жовтня 1659 р. гетьманський уряд Ю. Хмельницького підписав нові «Переяславські статті», що помітно звужували його повноваження в альянсі. Фактично документ заклав перші підвалини ліквідації вибореної в 1648–1654 рр. широкої української автономії. У подальшому царська дипломатія успішно застосовувала практику укладання окремих договорів про події повноважень зі щойно обраними гетьманами, що призводили до зменшення обсягу їхньої влади і відповідно посилення московського впливу в Україні. За винятком хіба що «Рішительних пунктів» Д. Апостола 1728 р., у всіх інших «Статтях» виразно проглядається тенденція до нівелювання не лише політичної, а й соціально-економічної автономії Гетьманщини у складі Московського царства.

Однією з головних причин такого розвитку подій стала незавершеність і неструктурованість політичної системи українського суспільства, його внутрішня роз'єднаність та неконсолідованість. На початку XVIII ст. фактично втратило свою об'єднувальну функцію українське козацтво. Для ствердження національної державності, солідаризації суспільства тоді була конче необхідна хоча б відносна зовнішньополітична стабільність, послаблення експансії й тиску з боку потужних сусідів, унаслідок чого Україні, розташованій на перетині їхніх геополітичних інтересів, доводилося постійно воювати. Особливо руйнівною для української державності була тактика Москви, спрямована на розпалювання ворожнечі у середовищі української шляхти і козацької старшини, розколотої на угруповання з різними (російськими, польськими, кримськими, турецькими, шведськими) орієнтаціями.

Посилено інспірована ззовні боротьба шляхетсько-старшинських партій щоразу (до початку XVIII ст.) призводила до руйнівних для народу й держави повномасштабних громадянських воєн (гетьманування І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи), а точніше, до однієї такої війни, що, періодично

спалахуючи, жевріла в українському суспільстві протягом кількох десятиліть. Ці внутрішні чвари швидко виснажили Україну до критичної межі, що було абсолютно неприпустимим у тій ситуації. У 1667 р., користуючись слабкістю гетьманського уряду, Московська держава просто проігнорувала його позицію й уклала з Польщею Андрусівське перемир'я (в основах своїх закріплене «Вічним миром» 1686 р.), у якому, зокрема, був зафіксований поділ сфер впливу обох держав на українських територіях. В умовах внутрішньої неконсолідованості й нестабільності України це практично відразу призвело до її довгострокового розколу на Правобережну та Лівобережну з окремими урядами, повнота влади яких ставала дедалі більш примарною. Цілком очевидно, що все це істотно загальмувало націогенез та державотворчі процеси. Зазначені процеси і досі впливають на баланс політичних сил і визначення ними геостратегічних орієнтирів України.

Свою позицію у відносинах з Україною Москва продемонструвала в 1768 р., коли селяни й козаки Правобережної України здійснили спробу самостійно звільнитися від панування Польщі. Головну роль у придушенні повстання відіграла саме Росія. Скориставшись довірою керівників повстання, росіяни заарештували їх і видали полякам. Спільними зусиллями російських і польських військ повстання було жорстоко придушене, а панування Польщі на Правобережжі повністю поновлено. Загалом у другій половині XVII ст. — на початку XVIII ст. Росія завдала Україні смертельного удару: значно звузила її суверенітет, розколола навпіл і віддала значну її частину під владу Польщі. Саме тоді Україна, ставши південно-західним форпостом Росії, вперше виступила у незavidній ролі плацдарму воєнних дій Російської імперської держави, яка завжди воювала за свої, а не за українські інтереси.

Імперська політика Росії в Україні мала катастрофічні наслідки — народжена в національно-визвольній боротьбі українського народу Українська Козацька держава перестала існувати. Однією з причин цього стала втрата державницьких ідеалів насамперед керівною верхівкою України, яка з часом розірвала зв'язок зі своїм народом і поступово злилася із загальноімперськими елітами. «Одомашнення» української еліти і насамперед козацької знаті шляхом надання їй дворянського стану та інших привілеїв стала наріжним каменем російської політики в Україні, яка у різних формах здійснювалася впродовж багатьох століть, у тому числі й в умовах колишнього СРСР.

Після Переяслава дипломатичні перемовини між Україною і Московією практично зійшли нанівець. Контакти переважно зводилися до використання козаків у спільних військових акціях та посиленого адміністративного впливу Москви в Україні. Так, узимку 1655 р. московсько-козацьке військо билося з польсько-турецькою армією під Охматовим, у липні того ж року спільно з донцями запорожці сильно потривожили Кримське ханство, а в серпні

московсько-козацьке військо здійснило успішний похід на Литву, включно із захопленням Вільно, Ковно, Гродно. Під час цієї війни московсько-козацьким військом 19 вересня 1655 р. під Городком у Галичині було розгромлене польське військо.

Утім уже 28–29 червня 1659 р. українським козацтвом була вщент розбита московська армада. Та в Україні запанував розбрат між прихильниками І. Виговського та Ю. Хмельницького, чим вкотре з користю для себе скористалася Москва. І не в останню чергу це пов'язано з промосковською орієнтацією нового гетьмана Ю. Хмельницького.

Юрій (Георгій) Хмельницький, син Богдана Хмельницького, обіймав гетьманське достоїнство двічі: спочатку протягом місяця у липні — серпні 1657 р., до 26 серпня, коли Генеральна рада у Корсуні підтвердила обрання гетьманом Івана Виговського, в 1659–1663 рр., аж до зречення булави і постригу у ченці. Людина поступлива і «стероризована московськими боярами» [7], Ю. Хмельницький мусив у 1659 р. підтвердити московську орієнтацію, що й було вчинено в Переяславі.

Хоча супротивна сторона подавала справу так, нібито йдеться лише про підтвердження акта 1654 р., насправді ж, за висловом М. Грушевського, «замість автентичних статей, московські дяки підсунули українській стороні довільну переробку-фальсифікацію». За цією угодою гетьман істотно обмежувався в правах: після обрання мусив їхати на затвердження до царя, Україна позбавлялася права вести міжнародні зносини, істотно зростали податки в московську казну. «Присяга», — урочиста обіцянка гетьмана, старшини і черні бути вірними царю. Сама стилістика та дух тексту однозначно свідчать, що його було складено в кремлівських палатах [3, с. 310–312].

«Присяга по святій непорочній Євангельській заповіді гетьмана Георгія Хмельницького» складена цілком у вірнопідданському стилі: «Мені, Гетьманові Георгію, з полковниками, сотниками і зі всякими чиновними людьми та всяких чинів людьми усього Запорозького війська бути невідступно навіки під царської величності високою рукою і служити вірно йому, великому государеві, і государевому його синові, нашому государю, добровірному царевичу Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої та Білої Росії, і їхнім наслідникам та стояти на всякого його государевого ворога за його господарським повелінням без усякої зради...» [5, с. 131].

«Присяга» була офіційним підтвердженням українською стороною в особі гетьмана Ю. Хмельницького «Договірних статей» від 17 жовтня 1659 р. Ю. Яковлев, відомий український історик, докладно проаналізував відмінності, які містилися між так званими «Переяславськими угодами» і «Договірними статтями» Ю. Хмельницького [9].

Новий зміст документа проглядається із самого початку: «Чтобъ Царское Величество пожаловать изволиль» — імперська пиха проступає з усією повнотою. І далі на такий самий кшталт: «Царское Величество Гетмана Богдана Хмельницького пожаловал...», «Его Царское Пресветлое Величество пожалует Гетмана по чину, булаву и знамя, и на Гетманство свою Государеву жалованною грамоту дати ему велить». І досі не можна зрозуміти, як вільна, незалежна українська влада, уславлена численними звитягами, могла прийняти відвертий цинізм «воссоєдінительного» партнера. І просто брутальними виглядали слова московського хана-царя щодо християнського владики в Україні: «И Царское Величество пожаловал Митрополиту на маестности его которыми онъ ныне владеет, Свою Государственную жалованную грамоту дать велел». Мовляв, даю тобі те, що й так уже твоє.

Ще одну велику поступку українська сторона зробила 11 жовтня 1665 р., коли були ухвалені так звані «Московські статті» — договірні умови між московським урядом і гетьманом І. Брюховецьким. Царські воєводи отримали право керувати практично у всіх великих містах України, а фінансово-економічна система України підпадала під контроль Москви. Таким чином, після втрати політичної Україна поступово обмежувалася й у своїй адміністративно-територіальній та фінансово-економічній самостійності.

Таким чином, після Руїни Україна стала легкою здобиччю для сусідів. Настав час, коли Москва українські «справи» вирішувала, не радячись з Україною або навіть не ставлячи її до відома взагалі. Яскравим прикладом цього є російсько-польський договір про «Вічний мир» 1686 р. Україна як сторона переговорів з цих статей була виключена повністю: «За турецькі неправди володарі (Московські царі Іоанн і Петро), з братерської своєї любові до короля (польського) і запрошення цісаря, і венеціанської республіки, розривають перемир'я з султаном і ханом кримським, і встановлюють з королем, і республікою (венеціанською) проти невірних вічний оборонний і на весь час війни наступальний союз. У наступному році російські війська зобов'язані піти проти кримців, польські у той самий час наступати на турків і білогородських татар. Одній же стороні без іншої не миритися...» [1, с. 229–230].

Чи не найостаннішою спробою налагодити українсько-московські стосунки стали «Коломацькі статті», у яких ідеться також про українсько-кримські взаємини, найважливішою вимогою до них було зобов'язання України посилати у разі потреби свої війська на війну з Кримом.

Наприкінці XVII ст. різко загострилася боротьба між державами за панування на Чорному морі. Російська імперія, вперто намагаючись зачепитися бодай-де на ньому, здійснювала військовий похід один за одним: у 1690 р. на Очаків та Кизикермен, у 1691 р. — на Аккерман, у 1692 р. — знову на Кизи-

кермен, у 1694 р. — на Очаків та Буджак. Але через Перекоп взяти Крим не вдалося; тоді Петро I у 1695 р. організовує похід на Азов, який знову закінчився поразкою. Лише влітку 1696 р. після тривалої облоги ця турецька фортеця у гирлі Дону була захоплена росіянами. Так Москва вийшла на Кримське ханство фактично з тилу, у зв'язку з чим уже стало легше чинити тиск на Туреччину.

Як відомо, держави «Священної ліги» особливих поступок від Порти не досягли: укладений у 1699 р. договір про мир між Австрією і Польщею, з одного боку, та Портою — з другого, фактично зберіг між ними «статус кво». Натомість перемир'я між Росією і Туреччиною, укладене 3 липня 1700 р. у Константинополі, давало Росії виразні здобутки. Туреччина поступалася на її користь фортецею Азов разом із прилеглими районами узбережжя Азовського моря; Москва звільнялася від порічної сплати данини кримському хану; у Константинополі отримувал постійний осідок посланець царя з правами і привілеями «інших друзів Сяючої Порти». Низка положень торкалася і регулювання кримсько-українських стосунків. Зокрема, передбачалася смертна кара козакам за походи у мирний час на турецькі та татарські терени; козаки отримували право полювати на звіра і рибалити аж до гирла Дніпра включно; від Січі до Чорного моря зносилися всі військові укріплення, причому ті з них, які захопила Росія у турків і татар (Тавань, Кизикермен, Нусрет-Кермен, Шагінкермен), мали бути зруйновані вщент. Водночас мешканці кримської землі, «за звичаєвим правом», мали право користуватися поцейбічними приперекопськими землями — безмитно і неоподатковувано. Але самим козакам повністю було відмовлено у правах повноцінної договірної сторони, їм належало лише виконувати умови Константинопольського договору, причому щодо українців усі «потішні» слова були повністю відкинуті.

Стаття II Договору передбачала: «У Дніпра-ріки заселені містечка Тавань, і Кизикермень, і Нусрет-Кермень, і Шагінкермень хай будуть зруйновані з такою умовою, щоб надалі ніколи на цих місцях містечкам і ніякому поселенню не бути; а названі міста з своїми землями, як до цієї війни було, знов у володіння Оттоманської держави від його священної царської величності хай повернуться і в володінні Оттоманської держави хай залишаються» [8, с. 358–359]. Отже, Константинопольський договір 1700 р. знову зафіксував українсько-турецький союз, але цього разу — шляхом знищення всієї запорізької присутності на наших землях на користь, звісно, московської сторони. Так, Україна вкотре стала розмінною монетою в іграх імперій.

«Стаття VIII. Священній царській величності підкорені і піддані, чи москвичі, чи козаки, чи інші, по кордонах мусульманських, — таманських, і кримських, і інших, і підданим їх ніяких наскоків і неприємностей хай не

творює, а неспокійні і свавільні козаки чайками, і суднами хай не виходять на Чорне море і нікому збитків і шкоди хай не причиняють...» [8, с. 355–356].

Так, фактично останній раз українська сторона була згадана в московських угодах, як така, яка ще «заслужувала» на це. Надалі Україна як суб'єкт міжнародних стосунків практично повністю випадає з поля зору Москви, але залишається для неї як об'єкт власного користування і користі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев А. Р. История Крыма / А. Р. Андреев. – М. : Межрегион. центр, 1997. – 335 с.
2. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К. : Наук. думка, 1995. – 688 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – 544 с.
4. Крисаченко В. С. Українознавство : хрестоматія-посібник : у 2 кн. / В. С. Крисаченко. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 2. – 464 с.
5. Величко С. В. Літопис : у 2 т. / С. В. Величко ; пер. з книж. давньоукр. мови, вступ. ст., комент. В. О. Шевчук; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
6. Наш путь. Стратегические перспективы развития России в XXI веке. – М. : АРКТОГЕЯ-центр, 1999. – 144 с.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 1. : До середини XVII ст. – 592 с.
8. Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1. : З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / за ред. О. І. Гуржія. – К. : Рад. шк., 1959. – 474 с.
9. Яковлів А. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А. Яковлів. – Нью-Йорк : Видав. Спілка Ю. Тищенко та А. Білоус, 1954. – 127 с.

УКРАИНСКО-МОСКОВСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Крысаченко В. С.

В статье автор исследует украинско-российские договоренности 1648–1657 гг. и их последствия для Украины; анализирует Переяславское соглашение, в частности версии трактовки в исторической науке каждой нации и государства, на развитии которых отразились Освободительная война и переяславские события.

Ключевые слова: дипломатические договоренности, Переяславское соглашение, украинско-российские договоры, социально-экономический уклад украинского казачьего государства.

THE UKRAINIAN-MOSCOW RELATIONS

Krysachenko V.S.

Author analyzed The Treaty of Pereiaslav, in particular versions of its interpretation in historical science of each nation and state which were influenced by Liberation war and event in Pereiaslav.

Key words: *diplomatic arrangements, The Treaty of Pereiaslav, Ukrainian-Russian contracts, social and economic structure of the Ukrainian Cossack state.*

УДК 378+130

*О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, професор;
С. М. Соболева, кандидат педагогічних наук, доцент*

СВІТОГЛЯДНІ ВИМІРИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

У статті робиться спроба розглянути світоглядні складові сучасної системи освіти, що формується. Розкрито особливості освітніх систем, що мають різні підходи до формування та вибору цінностей освіти, визначено їх особливості у контексті особистісного самовираження, самоствердження людини як можливість найбільш повно й адекватно відповідати природі людського «Я».

Ключові слова: *освітня парадигма, демократичні цінності, зміст освітньої системи, культурна інтеграція особи.*

Постановка проблеми. Сучасні зміни у світі спричинені низкою соціокультурних та політико-економічних обставин. Зокрема вони викликані переходом людства до нового типу цивілізації — інформаційного суспільства. За рахунок поширення інформаційно-освітніх технологій змінюється характер усіх сфер соціального життя. Сучасна наукова картина світу свідчить про кризу раціоналістичного світогляду, який орієнтував людину на постійне перетворення світу у своїх інтересах за законом розуму. Сьогодні значення набуває інший світоглядний підхід: людина повинна впорядковувати своє індивідуальне буття за законами універсального порядку. Освіта як соціальний інститут відповідно реагує на всі зрушення, що відбуваються в суспільстві.

На думку представників Римського клубу, класична парадигма освіти є «підтримуючою освітою», переважно зорієнтованою на репродуктивне знан-

ня. Процес навчання зводиться до здобування знань, умінь, навичок шляхом поступового накопичення матеріалу, до шаблонного його застосування у різних видах діяльності. Ця модель освіти орієнтована на дисциплінарне розмежування знань у вигляді відносно автономних, замкнутих систем інформації, котрим належить бути «вкладеним у голови учня» [1, с. 196].

Водночас «великих втрат» зазнала ідея про універсальність європейських цінностей та форм життя, і головним чином під впливом глобалізації комунікативної практики людства. Можливість спілкування всупереч відстані і часу радикальним чином змінила сприйняття та ставлення до чужої точки зору, іншого соціокультурного досвіду. Теперішня геокультурна та геополітична картина світу стає більш схожою на плюралістичний образ дискурсу різних цивілізацій із ціннісно рівнозначними історичними [2, с. 14]. Ю. Козелецький підкреслює, що сучасний світ змінюється швидше, ніж штучні системи, за допомоги яких його можна було б контролювати [3, с. 274].

Таким чином, **актуалізується проблема** системного осмислення світоглядного підґрунтя сучасної освіти.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що проблема світоглядних орієнтирів сучасної освіти, незважаючи на достатньо широке коло досліджень (І. Д. Бех, В. С. Журавський, Б. С. Гершунський, В. Г. Кремень, В. С. Ларцев, В. Огнев'юк, І. В. Степаненко, О. К. Чаплигін та ін.), залишається досить неоднозначною. Заповнити окремі прогалини в осмисленні даної проблеми і є **метою** даної статті.

Виклад основного матеріалу. Сучасні орієнтації індивідів в освітньому просторі спрямовані і на самоактуалізацію особистості, яка можлива, як зауважує російський філософ освіти Б. Гершунський, за умов, коли людина: по-перше, свідомо і глибоко вірить у своє індивідуальне, неповторне призначення; по-друге, відчуває свої здібності, інтереси, життєві переваги та мотиви поведінки, усвідомлює себе частиною природи, людської спільноти, здатна до дружньої взаємодії з іншими людьми, незалежно від їхніх індивідуальних, світоглядних, ментальних особливостей; по-третє, здатна до цілепокладаючих зусиль, необхідних для повноцінної самореалізації [4, с. 6].

Отже, можна стверджувати, що демократичний розвиток освіти в сучасних умовах, нова освітянська парадигма мають забезпечити не просте відтворення цінностей, що існують, а створити можливості для вільного та свідомого вибору їх особистістю, яка навчається і виховується.

У науковій літературі визначають декілька освітньо-виховних систем [5, с. 115–127]. Насамперед це система навчання та виховання, заснована на трансцендентних цінностях і спрямована на наближення вихованця до абсолютної цінності — Вищої Істоти. Зміст виховання визначається такими цінностями, як душа, безсмертя, потойбічне життя, щастя, віра, надія, любов,

покута. Земні цінності в межах цієї системи розглядаються як тимчасові, другорядні, обмежені. По-друге, існує система навчання та виховання, заснована на соціоцентричних цінностях. Вищою цінністю тут виступає людство взагалі, а виховання при цьому спрямоване на досягнення позитивного ставлення до всіх людей, незалежно від статі, національності, соціального стану, а також до людської діяльності та її продуктів, тобто культури в найширшому її розумінні. Базові цінності в такому вихованні — це свобода, рівність, праця, мир, творчість, солідарність, злагода тощо. Але така система виховання має певні вади, наприклад, космополітичну розмитість: адже те, що є свободою для одного, може бути несвободою для другого, а мир між двома народами може бути досягнутий через зраду інтересів їхніх сусідів. По-третє, визначається система навчання та виховання, заснована на антропоцентричних цінностях, спрямована на піднесення індивідуальності в структурі людських цінностей. Ідеться про те, що розвиток кожного індивіда на основі самовиявлення у спільноті індивідів — запорука загального блага. Базовими цінностями тут є самореалізація, автономність, користь, індивідуальність. А провідна вимога такого виховання: «Навчись піклуватися про себе сам, щоб не створювати проблем для інших». Недолік такої системи виховання — в загрозі перетворення вищої цінності на елементарний егоїзм. По-четверте, є система навчання та виховання, заснована на національних цінностях, яка усуває недоліки трьох попередніх систем виховання й водночас вбирає в себе їхні позитивні елементи, ставлячи в центр уваги національну ідею, що реалізується титульною нацією спільно з представниками інших національностей з метою забезпечення сталого розвитку суспільства. Такий підхід забезпечує вихованцям доступ до різних систем цінностей, а система виховання допомагає не лише оволодіти комплексом гуманістичних цінностей, а й готує молодь до життя в конкретному соціально-культурному просторі й до участі в його вдосконаленні.

Як відзначається в Національній доктрині розвитку освіти: «Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури» [6, с. 108].

Отже, головною метою національного виховання на сучасному етапі є набуття молодим поколінням історичного й соціального досвіду: успадкування духовних надбань народу, що століттями накопичувались у рідній світової цивілізації й культури, розвиток особистісних якостей громадянина Української держави, формування культури міжнаціональних взаємин. При цьому стратегічними завданнями навчання та виховання визначаються: науково-педагогічне забезпечення єдності фізичного, духовного й інтелекту-

ального розвитку особистості; визначення в освіті пріоритету гуманістично-світоглядних знань, формування цілісного бачення світу й людини в гармонії з природою, космосом і собою; утвердження гармонії національного й загальнолюдського, розвиток почуття відповідальності за збереження національних традицій, звичаїв, культурних надбань, реалізація ідеї «діалогу культур»; творення індивідуального «я» громадянина в його духовній автономності та в умінні поєднувати особисті інтереси з родинними, колективними, суспільними й державними.

Таким чином, національне виховання в означеному змістовому контексті найбільш відповідає парадигмі людинобіосфероцентризму, що найефективніше може сформувати в людині правильне розуміння ціннісного морального вибору в контексті європейської інтеграції.

Слід зазначити, що важливу роль у підготовці учнів до вибору цінностей життя та діяльності в конкретній ситуації відіграє і зміст освітньої системи.

В. Кремень визначає три типи освітніх систем, що мають різні підходи до формування та вибору цінностей освіти: традиційну, раціоналістичну та гуманістичну [7, с. 35–38].

Традиційна концепція побудована на трьох постулатах: перший — основна мета освіти — оволодіння базовими знаннями, уміннями і навичками; другий — головна увага приділяється вивченню і засвоєнню академічних знань. Основне навантаження — на базових дисциплінах і найважливіших галузях знань; третій — «морально-освітній» постулат, згідно з яким освіта неможлива без засвоєння певних цінностей моральності.

Якщо інтегративно підсумувати ці постулати, то згідно з традиційною концепцією навчання зводиться до чітких стандартів і критеріїв успішності. Тобто академічну успішність забезпечують насамперед такі інструменти інтелектуальної праці, як опрацювання навчальних планів, опора на пам'ять, на повторення пройденого.

Виходячи з аналізу наукових напрацювань, можна стверджувати, що традиційна освітня система орієнтована на два шляхи у підготовці учнів до вибору цінностей життя [8; 9]. Перший, характерний для ранніх стадій онтогенезу, — це формування моральних звичок через закріплення певних форм поведінки, розвиток моральних почуттів у ході стихійного накопичення морального досвіду. Дійсний моральний смисл таких звичок стане зрозумілим дитині значно пізніше. Тут не передбачається свідоме ставлення. Таким способом закріплюються елементарні правила й норми (вітатися, поступатись місцем людині похилого віку), створюються передумови для засвоєння складніших моральних вимог. Останні засвоюються іншим способом у ході самовиховання: спочатку довільно, під особистісним контролем, на противагу іншим бажанням, а надалі вже безпосередньо. Це і є другий шлях, на

якому свідомо засвоєні моральні принципи, збагатившись відповідними переживаннями, стають мотивами вибору, тобто перетворюються в переконання особистості, які складають ідеальне підґрунтя її совісті.

Раціоналістична концепція мало поширена в Україні. Кредо раціоналістів: знання — це упорядкована сукупність об'єктивних фактів. Воно, як і належить, має пропонуватися суб'єктам освіти ззовні як похідне від викладача — «освітнього менеджера». Згідно з цією концепцією актуально лунає вислів: «Студент — це посудина, яку потрібно наповнити».

Виходячи з такого розуміння сутності освіти, раціоналісти і вирішують проблему методів навчання, які полягають у створенні ефективної та всебічно розробленої технології із застосуванням комп'ютерної техніки, інформаційних систем, спрямованих на засвоєння певної освітньої програми.

При визначенні системи навчання та виховання раціоналістичний підхід в освіті виходить з необхідності формування її ідейної основи — системи поглядів і цінносних критеріїв. Переважно вони спираються на християнську чи схожу за гуманістичними поглядами мораль. Цінний досвід протестантських країн Європи — взірця добробуту. Чимале значення в його досягненні має головна заповідь протестантства: найтяжчий гріх, якого може припуститися здорова людина, — це байдикувати, не роблячи нічого корисного для себе, своїх близьких та загалу людей. Проте, живучи в добробуті, країни Західної Європи зіткнулися з низкою морально-етичних проблем, що свідчить про необхідність критичного ставлення до здобутків протестантської системи виховання [10].

Дещо осібно від західноєвропейських освітніх традицій стоїть вальдорфська школа з притаманною їй антропософсько-людинознавчою концепцією освіти й виховання, сутність якої визначив засновник цієї школи Р. Штейнер. На його думку, не слід запитувати, що необхідно знати й уміти людині для життя в межах чинного суспільного порядку. Слід запитувати, що закладене в людині й що в ній може бути розвиненим. Тоді стане можливим залучення до суспільного порядку нових і нових сил молодого покоління [11, с. 19].

Представники гуманістично спрямованої філософії освіти, яка набуває в Україні дедалі більшого поширення під європейським впливом, на противагу традиціоністам і раціоналістам вбачають сенс освіти, її зміст як необхідну умову для особистісного самовираження, самоствердження людини, як можливість найбільш повно й адекватно відповідати природі людського «Я», тобто допомогти людині розбудити те, що в ній уже закладено (природні унікальні здібності, нахили), а не навчати її того, що придумано раніше, апріорно. Такий філософський підхід відкриває найплідніший шлях до самореалізації особистого «Я» і як наслідок до ефективного морального виховання.

Педагоги — прихильники гуманістичної концепції спираються на такі цінності, як співробітництво, рівність, довіра, взаємодопомога, толерантність, емпатичність, а не на протилежні — технократичні — цінності, які знаходять своє віддзеркалення у відносинах залежності, конкуренції, ієрархії влади і контролю над іншими. Цей підхід проголошує пріоритет людини в контексті національних і європейських цінностей цінностей, відштовхується від аксіологічних підходів до філософії освіти. Ця парадигма з'єднує цілі освіти, її зміст із формуванням духовно розвиненої, моральної та вільної людини, здатної до творчості, соціальної активності, громадянина, відповідального за свої дії перед суспільством. Саме такий підхід створює умови для відродження людяного в людині, вивершення її індивідуального «Я», готує учня до вибору морального способу життя та діяльності в конкретній ситуації, примушує учня робити вибір на користь позитивних цінностей і обирати більше добро, або у випадку виникнення негативних цінностей здійснювати вибір на користь меншого зла.

У цьому контексті важливим аспектом гуманістично спрямованої освіти є здійснення катарсису мислення. Існуючі типи мислення — житейське, ділове, наукове, художнє, філософське — тільки тоді набувають свого статусу, коли стають творчими. Мисленнєвий потенціал не стільки повідомляє нові думки, скільки змінює свідомість людини, відкриває багатовимірний континуум для нових духовних вимірів. Мислення розширює простір можливостей людини.

Враховуючи цю специфіку мислення, В. Кремень зазначає, що освіта має не лише переконувати учня, студента, не лише передавати їм своє уявлення, свої думки про динамічний і разом з тим стабільний світ, викликаючи згоду чи незгоду з ними, а й орієнтувати навчальний процес на мисленнєве очищення, розумове осяяння. Учень, студент мають осягнути, що можна думати і так, і інакше, адже мислення містить нескінченний потенціал можливостей, що і є творчістю. Тобто кожна думка, до якої суб'єкт навчання буде підведений низкою аргументів, є тільки одна з можливостей мислення, що визначає його творчий потенціал [12, с. 28–29].

Творчість виконує очищувальну роботу, чим створює можливість для досягнення справжнього знання [13, с. 80]. Звідси, вибір, зроблений людиною завдяки інтелектуальному осяянню й «голосу душі» — мудрості, виправданий у першу чергу тому, що його ще можна зробити. Рішення добре й правильне не тому, що вже одного разу було прийняте, а тому, що воно може бути знову прийняте й виконане. Думки, почуття, діяння та всі інші визначення, за якими традиційно класифікують людські можливості, стосуються інших людей настільки, наскільки й окремого індивіда, якому вони належать. Отже, індивід, приймаючи ту чи іншу можливість, робить це не тільки щодо себе,

але також у самому процесі самовиявлення щодо інших. Це створює нові перспективи актуалізації духовного буття особистості, вибору на користь добра або меншого зла, оскільки вона виявляє можливість зосередитися й виступати як «Я».

Перехід освіти до розуміння людини в усій повноті її індивідуальних та суспільних відносин має вирішити суперечність між потребами суспільства в індивідуально-творчих зусиллях своїх членів для розвитку соціокультурного простору та психолого-педагогічними орієнтаціями освіти у напрямку формування середньої «масової особи», що адаптивно відноситься до навколишнього соціального оточення і не здатна індивідуально самовизначитися і реалізувати себе у соціокультурному просторі. Ця суперечність особливо загострюється в умовах розшарування суспільства, що посилює проблему відчуженості індивіда, і може бути вирішена лише внаслідок радикальних змін у соціокультурному просторі.

Можна погодитися з думкою М. Романенка, що в першу чергу мова йде про переведення механізму культурної інтеграції особи з ідеологічного на психологічний рівень. При цьому мається на увазі, що змістом соціокультурної детермінації мотивів поведінки особи, звичайно ж, можуть бути, і, як правило, виступають духовні витвори узагальнено-концептуального характеру, що мають загальносоціальну цінність та визнаність. Проте форма мотивів поведінки особи завжди має психологічну природу, і будь-які концептуальні детермінанти поведінки впливають на останню лише у разі їх інтегрованості в індивідуальну структуру особи, лише ставши компонентом психологічної цілісності, що формує специфіку та неповторність даної особи [14].

Однак реалізація цього механізму інтеграції особи у культурний простір не може вважатися достатньою, оскільки в ньому бракує ключової ланки — гарантування того, що цей процес інтеграції збігається з процесом самоактуалізації особи. Сучасна психо- та соціотехніка продукування та розповсюдження інформації досить легко справляються із завданням адаптації соціокультурних цінностей до індивідуально-психологічних особливостей людей навіть у тому випадку, коли ці цінності повністю суперечать інтересам їх розвитку. Цей процес дістав назву духовного маніпулювання свідомістю та поведінкою людей і методи його здійснення широко дискутуються у спеціальній літературі, особливо зарубіжній, де вони набули значного поширення у зв'язку з неможливістю застосовувати методи прямої ідеологічної індоктринації¹ [13].

¹ Давиденко А. А. Логіка і психологія в творчій діяльності людини // Педагогіка і психологія. — 2006. — № 3. — С. 79–86.

Одним із можливих способів запобігання практиці духовного маніпулювання має стати вирішення проблем націокультурної ідентифікації та самовизначення на спеціально розроблених психологічних основах, де концептуально визначаються основні напрямки індивідуалізації освітньої практики у відповідності з визначеними критеріями-індикаторами самоактуалізації та культурного самовираження особи в навчальному процесі. Висхідним пунктом тут має стати розробка ідеального особистісного зразка, ідеального образу психологічних характеристик, які повинні бути метою і результатом процесу освіти. Саме цей ідеальний особистісний зразок буде визначати напрям, логіку, психологічні механізми та діагностику як психічного розвитку учня, так і педагогічної діяльності. Причому у даному випадку розробляється не універсальна абстрактна модель дії психологічних закономірностей, а виходячи з певних загальнопсихологічних принципів їх досягнення для виконання цілком певної мети¹ [15].

Висновок. Окреслені світоглядні орієнтири гуманістично орієнтованої освіти мають колосальні можливості спрямовувати навчальний процес на те, щоб людина була спроможною не тільки пізнавати та перетворювати світ, а й для того щоб уміти робити моральний вибір, бути реальною моральною особою наповненою смислами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Удод О. А. Дидактичні основи використання інформаційних технологій у викладанні гуманітарних курсів у системі до вузівської підготовки / О. А. Удод // Нові технології навчання. – 1996. – Вип. 18. – С. 18–24.
2. Євтушевський В. Становлення і розвиток інновацій у вищій школі / В. Євтушевський, Л. Шаповалова // Вища освіта України. – 2006. – № 3. – С. 62–66.
3. Козелецкий Ю. Человек многомерный (психологическое эссе) / Ю. Козелецкий. – Киев : Лыбидь, 1991. – 288 с.
4. Гершунский Б. С. Концепция самореализации личности в системе обоснования ценностей и целей образования / Б. С. Гершунский // Педагогика. – 2000. – № 10. – С. 3–7.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
6. Щербань П. Національна спрямованість – неодмінна умова підвищення ефективності вищої освіти / П. Щербань // Вища освіта України. – 2006. – № 2. – С. 107–110.
7. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.

¹ Див. Горбунова Л. Інтеркультурна освіта у проблемному полі ідентичностей // Вища освіта України. — 2003. — № 1. — С. 59–65.

8. Дзвінчук Д. Розвиток освітніх систем у ХХ столітті та нові запити ХХІ століття / Д. Дзвінчук // Вища освіта України. – 2007. – № 1. – С. 27–35.
9. Приходько В. Про два типи сучасних систем вищої освіти і майбутнє України / В. Приходько, В. Вікторов // Вища освіта України. – 2006. – № 3. – С. 56–59.
10. Гофрон А. Різні погляди на Європу і проектування освітніх концепцій / А. Гофрон // Вища освіта України. – 2005. – № 1. – С. 37–43.
11. Огневюк В. Навчання і виховання як соціоцентричні цінності / В. Огневюк // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С. 15–20.
12. Кремень В. Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2 (51). – С. 17–30.
13. Давиденко А. А. Логіка і психологія в творчій діяльності людини / А. А. Давиденко // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 3. – С. 79–86.
14. Романенко М. І. Сучасна філософсько-освітня парадигма як відображення глобальних соціокультурних трансформацій // Практ. філософія. – 2004. – № 2. – С. 72–77.
15. Горбунова Л. Інтеркультурна освіта у проблемному полі ідентичностей / Л. Горбунова // Вища освіти України. – 2003. – № 1. – С. 59–65.

МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Панфилов А. Ю., Соболева С. М.

В статье предпринята попытка рассмотреть мировоззренческие составляющие современной формирующейся системы образования. Раскрыты особенности образовательных систем, имеющих разные подходы к формированию и выбору ценностей образования, определены их особенности в контексте личностного самовыражения, самоутверждения человека как возможности наиболее полно и адекватно отвечать природе человеческого «Я».

Ключевые слова: образовательная парадигма, демократические ценности, сохранение образовательной системы, культурная интеграция личности.

OUTLOOK MEASUREMENTS OF MODERN EDUCATION

Panfilov O. Yu., Soboleva S. M.

In article an attempt to consider outlook components of a modern being formed education system is made. Features of the educational systems having different approaches to formation and a choice of values of education are opened, their features in a context of personal self-expression, self-affirmation of the person, as opportunities most fully and adequately to answer the nature human «I» are defined.

Key words: educational paradigm, democratic values, maintenance of educational system, cultural integration of the personality.

УДК 1:316.4

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор;
О. В. Прудникова, кандидат філософських наук

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ Й ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СОЦІОКУЛЬТУРНИХ УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовані деякі аспекти діалектичного взаємозв'язку свободи й відповідальності особистості в умовах розвитку інформаційного суспільства. Показано, що створення сучасного світового інформаційного простору поступово висуває нові вимоги перед людиною як духовно-суспільною істотою, здатною приймати виклики інформаційної цивілізації і нести відповідальність за власні дії та їх наслідки.

***Ключові слова:** свобода, відповідальність, мораль, інформаційна культура, інформаційне суспільство.*

Постановка проблеми. В умовах глобалізації багаторазово зростають можливості впливу окремої людини на інформаційні процеси всього суспільства. Це актуалізує в особистості поєднання максимальної індивідуальної свободи з високою мірою відповідальності за свої вчинки.

Аналіз наукових джерел і публікацій, а також досвід практичного життя сучасного суспільства надають підстав стверджувати, що у сучасних умовах проблема свободи постає все глобальніше. Разом з тим, не всі проблеми свободи особистості вирішені в Україні і в усьому світі, оскільки це одне з найважчих завдань. Свобода не є всездозволеність, вона нерозривно пов'язана з відповідальністю, оскільки особистість несе відповідальність перед суспільством за законом, прийнятим суспільством.

Незважаючи на досить широке висвітлення даної проблеми, остання в контексті становлення й розвитку інформаційного суспільства вимагає філософського осмислення, що і є **метою** даної статті¹.

Свобода є чи не найбільшим здобутком з людських цінностей і надбань; за неї впродовж тисячоліть точилася запекла боротьба. Під прапором свободи люди звершували подвиги і йшли на смерть. Слово «свобода» має надзвичайно велику кількість значень. Деякі називають свободою легку можливість скинути того, хто має тиранічну владу; інші — право обирати того, кому

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексних цільових програм НДР, які здійснюються кафедрами філософії та культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

вони повинні підкорятися; треті — право носити зброю і чинити насильство; четверті вбачають її у привілеї підкорятись особі своєї національності тощо. Тож, як зазначає І. Шаповалова, на перший погляд про свободу, складається враження як своєрідний шматок глини, одержавши який можна мати будь-яку фігуру, образ відповідно до сучасних велінь душі чи уявлень. Насправді ж свобода виникає й утверджується у світі в дещо незримому, але чітко означеному образі права: у формі правопорядку, передусім відповідальності, дозволів та заборон, правопорушень [1, с. 252].

Створення сучасного світового інформаційного простору поступово висуває нові вимоги перед людиною як духовно-суспільною істотою, здатною приймати виклики інформаційної цивілізації і нести відповідальність за власні дії. Як зазначає Л. Овсянкіна, сучасний світ як система складних і суперечливих глобальних соціально-економічних, політичних, духовних, культурних та інформаційних взаємозв'язків активно підводить людство до вироблення нових цінностей і світоглядних орієнтирів, необхідних для його виживання сьогодні. В епоху, коли руйнуються минулі авторитети і стереотипи, дефіцит духовності може стати серйозною загрозою для подальшого розвитку сучасної цивілізації [2, с. 224].

Лібералістська модель досягнення взаєморозуміння, консенсусу привела до того, що провідним імперативом існування соціального представництва в інформаційному просторі стала вимога толерантності й цивільної відповідальності індивідів або соціальних груп. Інновацією індустріального суспільства стало «відкриття» громадської думки — населення перестало бути пасивним споживачем інформаційних ресурсів, а стало виступати як активний суб'єкт інформаційного простору.

На цій підставі деякі дослідники ставлять питання: наскільки комп'ютери стають явищем соціально-моральним? Відповідь на це питання намагаються знайти багато представників сучасної технічної й гуманітарної думки. Ми схилиємося до негативної відповіді: моральні норми застосовані лише до поведінки людей, які вступають між собою в певні суспільні, у тому числі й моральні, стосунки. Поза сферою суспільних стосунків, якими, приміром, є технічні зв'язки і функціонування штучних систем, вони не діють. Для комп'ютера байдуже, які завдання — гуманні або антигуманні — він вирішує. Це оцінює людина, її громадська практика, її цілі і прагнення, моральні норми й ідеали.

Сучасний німецький філософ Х. Ленк, розмірковуючи про цю проблему, пише, що в майбутньому інформаційному суспільстві інформаційні системи стануть приймати рішення у все більшому обсязі з життєво важливих соціальних і навіть індивідуальних проблем, а тим більше з проблем, які виникатимуть у випадку надзвичайних ситуацій. Комп'ютери, відзначає Х. Ленк, не

є моральними, соціальними сутностями, вони не здійснюють яких-небудь свідомих процесів і тому інформаційні системи не можуть брати на себе моральну відповідальність. Спроба наділити моральною відповідальністю за прийняті рішення комп'ютер є прагненням тих чи інших людей або їх груп уникнути відповідальності [3].

«Прагнення навмисно і занадто поспішно перетворювати комп'ютер на моральну істоту, — пише в контексті цього російська дослідниця В. Казанцева, — означало б відкривати занадто легкі шляхи для виходу з дилеми відповідальності, вибирати стратегію ухилення від вирішення проблеми, яка може призвести до відходу від власної моральної відповідальності. Якщо не можна притягати до відповідальності особу, то вкрай легко покласти відповідальність на комп'ютер або взагалі від неї відмовитися» [4, с. 131–132]. Моральної відповідальності неможливо уникнути, її не можна «передавати» машині, це — атрибут людини.

У зв'язку з цим цікавою, на наш погляд, є точка зору Ф. Коплстона, який зазначає, що «людина може бути для мене не просто «об'єктом», «цим», або «ним», або «нею», а «тобою» (tu, Du). Тут ми перебуваємо в плані інтерсуб'єктивності. І в цьому плані, де я трансцендую, виникають особисті відносини, типу любові, вірності і «передвідповідальності» (доступності для іншого), які можуть бути досліджені вторинною рефлексією. У плані інтерсуб'єктивності я свідомо реалізую і набуваю своєї участі в Бутті на рівні особистого спілкування й комунікації» [5, с. 198].

Окрім того, в контексті нашої проблеми цілком влучними є роздуми Е. Левінаса стосовно відповідальності. Французький мислитель веде мову саме про відповідальність, яка «не впливає зі свободи», а передує їй. Як зазначає дослідниця творчості Е. Левінаса Н. Гринчишин, «найважча й найсуттєвіша людська відповідальність є саме такою: по-людськи, згідно з власним сумлінням, ми не можемо не відчувати себе відповідальними не просто за свої власні рішення і вчинки, але й за своїх близьких. ... Людська близькість і є цариною такої відповідальності, що не відсилає до моєї свободи, «відповідальності за те, що я не вчинив — за біль та помилки інших» [6, с. 302]. Цілком очевидно, що в умовах віртуалізації людської комунікації втрачається така царина, а отже, і нівелюється поняття відповідальності.

Сучасні дослідники інформаційного суспільства зазначають, що уявлення про всемогутність технологічного розвитку вже себе вичерпали, залишившись у колишній, індустріальній фазі. «Концепція технологічного детермінізму, як і раніше, ґрунтується на уявленні про індустріальні моделі розвитку суспільства і ролі в цьому процесі науки й технології. Як показує практика, індустріальний тип розвитку фактично себе вичерпав, кинувши тінь підозри на науку, наукову раціональність, техніку і технологію. На жаль, це дійсно так,

хоча в індустріальних втратах соціального процесу винні не наука, техніка і технологія як такі, а принципи їх соціалізації, що стосується сфери людської свідомості й культури, відповідальних за способи організації життя, норми моралі, ідеали і цінності» [7, с. 77].

У зв'язку з цим розуміння суті інформаційної культури (культури інформаційного суспільства) передбачає урахування сучасних тенденцій, пов'язаних з глобалізацією, наприклад, формування віртуальної реальності. Як справедливо відзначає М. Кузнецов, апаратура «віртуальної реальності» й глобальна мережа втрачають статус таких, що належать виключно до сфери техніки, техногенних явищ і стають у відомому сенсі метафорами, які дозволяють хоча б у загальних рисах визначити контури тих реалій культурологічного, антропологічного й філософського порядку, з якими ми стикаємося в новому тисячолітті [8].

Продовжуючи цю думку, зазначимо, що на місце епістолярного жанру, що практично пішов у небуття, в умовах інформаційного суспільства прийшов Інтернет, електронна пошта, не говорячи вже про телефон, без якого сучасна людина себе погано уявляє. Бесіди й дискусії в колі сім'ї та друзів замінюються спільним переглядом фільмів, телепрограм, знижується інтерес до традиційних видів мистецтва. Електронні засоби трансформували не тільки професійну, але й докорінним чином змінили дозвільну діяльність. Немає необхідності не тільки відвідувати театри, концерти, виставки, оскільки все це легко відтворити, звернувшись до технічних засобів. Звернення до книги як класичного джерела інформації, що сама по собі є вираженням культури свого часу, стає все більш рідкісним. На місце книжкових сторінок пришли комп'ютерні мережі, що дозволяють, не виходячи з будинку, побувати у бібліотечних фондах тощо.

Але засоби масової комунікації (ЗМК) — це лише спосіб розповсюдження інформації, а характер, спрямованість, цінності, що передаються ними, багато в чому залежать від колективного комунікатора, що створює культуру [9]. ЗМК можуть зробити надбанням мільйонів, наприклад, як концерт оперних майстрів, так і сцени жорсткості й насильства. Так постає питання про моральну відповідальність тієї нечисленної групи творців зразків культури за її якість і вплив на майбутнє. Т. Адорно вважає, що користь або шкода техніки залежить від того, як вона використовується суспільством: «У суспільстві, влаштованому відповідно людській гідності, техніка не тільки була б звільняючим чинником, але і знайшла б сама себе» [10, с. 369]. А на думку Д. Несбітта, взаємовідношення людини і техніки виглядають цілком оптимістично: «Комп'ютери, супутниковий телефонний зв'язок, факси наділяють людину владою, а не пригноблюють її, як цього боялися раніше» [11, с. 348].

Сучасний стан соціокультурного розвитку інформаційного суспільства дозволяє виділити деякі дилеми, пов'язані виключно з характером самого інформаційного суспільства, специфічними властивостями впливу на свідомість людини і моральною відповідальністю людей, з отриманням, зберіганням і розповсюдженням інформації.

У контексті проблеми співвідношення свободи й відповідальності доцільно окремо зупинитися на дилемі свободи й відповідальності працівника мас-медійної культури. Це одна з найболючіших моральних проблем сучасної медійної культури. Річ у тому, що працівники цієї сфери є особами, що мають безпосередній доступ до інформації. У їх руках збір, зберігання, розповсюдження інформації, і від того, наскільки морально бездоганним буде працівник цієї сфери, залежить дуже багато.

Саме журналіст займає центральне положення в сучасному інформаційному процесі. Його призначення в тому, що він покликаний бути одним з головних медіаторів і інтерпретаторів інформації, наблизити інформацію до знання, тобто провести відповідний відбір фактів, наповнити їх культурним сенсом і надати їм ціннісного значення. Більшість відкрито обговорюваних конфліктів у рамках етики ЗМІ спалахують через журналістські прорахунки і помилки. Найбільш гострі конфліктні точки журналістської професії пов'язані з проблемами «гонитви за сенсаціями», «вторгнення у сферу приватного життя», журналістської «повсюдності», і особливо «тиску актуальності», який часто перешкоджає серйозному поданню матеріалу і залишає без уваги факти дійсної значущості й загальнолюдського інтересу.

З дилемою свободи й відповідальності працівника мас-медійної культури в умовах розвитку інформаційного суспільства безпосередньо пов'язана проблема масової інформації й пропаганди.

У Декларації про засоби масової інформації і права людини, прийнятій Парламентською Асамблеєю Ради Європи [12], наголошується, що ЗМІ виконують важливу функцію на користь громадськості. Декларація складається з трьох частин і розглядає свободу ЗМІ, їх відповідальність і захист приватного життя. Право на свободу вираження думки, згідно з Декларацією, має розповсюджуватися на засоби масової інформації (п. 2). Незалежність друку та інших засобів масової інформації від державного контролю повинна бути записана в законі (п. 4). Приділяється також увага проблемі монополізації ЗМІ. Незалежність засобів масової інформації повинна бути захищена від загрози з боку монополій (п. 7). Не слід дозволяти утворення монополії, підконтрольної уряду (п. 8). Що стосується відповідальності, то як механізми передбачається перш за все самоконтроль, кодекси професійної етики і професійна підготовка журналістів. Право на свободу вираження думки, згідно з Декларацією, не повинно порушувати права на повагу особистого життя індивіда, зокрема політичних діячів.

Як **висновок** зазначимо, що становлення нового типу суспільства — інформаційного — висуває на порядок денний питання як його вивчення, так і регулювання культурних процесів в інформаційному просторі (у тому числі організаційних, правових, морально-етичних, соціокультурних), взаємодії культурних процесів, технічних та інформаційно-комунікаційних інновацій, збереження й передачі культурної спадщини в електронному вигляді, що зумовило осмислення співвідношення особистості й суспільства насамперед з позиції співвідношення свободи і відповідальності особистості за свої дії та їх результати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповалова І. В. Свобода як необхідна умова людського буття / І. В. Шаповалова // Гілея : наук. вісн. Зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Спецвип. – С. 252–255.
2. Овсянкіна Л. А. Філософський аналіз ролі духовних цінностей у розвитку сучасної цивілізації / Л. А. Овсянкіна // Гілея : наук. вісн. Зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 64 (№9). – С. 224–229.
3. Ленк Х. Размышления о современной технике / Ханс Ленк [пер. с нем. под ред. В. С. Степина]. – М. : Аспект-пресс, 1996. – 181 с.
4. Казанцева В. П. Информационная культура личности: социально-философский анализ : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Казанцева Вера Павловна. – Красноярск, 2008. – 168 с.
5. Коплстон Ф. История философии: XX век / Ф. Коплстон [пер. с англ.]. – М. : Центрполиграф, 2002. – 267 с.
6. Гринчишин Н. І. Конституювання свободи суб'єкта в етичній концепції Емануеля Левінаса / Н. І. Гринчишин // Гілея : наук. вісн. Зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 63 (№8). – С. 302–306.
7. Филина О. А. Проблемы современной информационной этики : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.05 / Филина Ольга Александровна. – Тула, 2009. – 153 с.
8. Кузнецов М. М. Виртуальная реальность – техногенный артефакт или сетевой феномен? [Электронный ресурс] / М. М. Кузнецов. – Режим доступа: <http://www.syncrgetic.ru/philosophy/>.
9. Прудникова О. В. Соціокультурна комунікація в контексті становлення та розвитку інформаційної культури / О. В. Прудникова // Політол. вісн. Зб. наук. пр. – К. : ВАДЕКС, 2013. – Вип. 70. – С. 123–132.
10. Адорно Т. О технике и гуманизме / Т. Адорно // Философия техники в ФРГ. – М., 1989. – С. 367–370.
11. Нэсбитт Д. Что нас ждет в 90-е годы: Мегатенденции. Год 2000: Десять новых направлений на 90-е гг. / Д. Нэсбитт [пер. с англ. ; предисл. И. Т. Фролова]. – М. : Республика, 1992. – 414 с.

12. Декларация о средствах массовой информации и правах человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.terralegis.org/terra/act/e637.html>.

ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ И ОТВЕТСТВЕННОСТИ В СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Мануйлов Е. Н., Прудникова Е. В.

Проанализированы некоторые аспекты диалектической взаимосвязи свободы и ответственности личности в условиях развития информационного общества. Показано, что создание современного мирового информационного пространства постепенно выдвигает новые требования перед человеком как духовно-общественным существом, способным принимать вызовы информационной цивилизации и нести ответственность за свои действия и их последствия.

Ключевые слова: *свобода, ответственность, мораль, информационная культура, информационное общество.*

A PROBLEM OF FREEDOM AND RESPONSIBILITY IS IN SOCIOCULTURAL TERMS OF INFORMATIVE SOCIETY

Manuylov E. M., Prudnikova O. V.

Some aspects of dialectical intercommunication of freedom and responsibility of personality are analysed in the conditions of development of informative society. It is rotined that creation of modern outer informative space gradually pulls out new requirements before a man as spiritual-public creature, able to accept challenge informative civilization and carry responsibility for the actions and their consequences.

Key words: *freedom, responsibility, moral, informative culture, informative society.*

УДК 130.2

О. В. Бурлука, кандидат філософських наук, доцент

САМООСВІТА ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Окреслено проблеми самовизначення особистості в сучасних умовах, усвідомлення свого місця в житті, в суспільстві і роль самоосвіти в цьому процесі.

Ключові слова: самоосвіта особистості, самоосвітня діяльність, самоосвітня активність, саморозвиток, самовдосконалення, самовизначення особистості.

Актуальність теми. Проблема самовизначення особистості в сучасних умовах є надзвичайно актуальною і своєчасною. Сучасні економічні і соціальні умови життя вимагають від особистості швидко орієнтуватися в інформаційному просторі, постійно навчатися, творчо мислити, бути комунікативними, вміти приймати нестандартні рішення. Для того щоб робити усвідомлений вибір і нести за нього відповідальність, бути здатними реалізувати свій особистий потенціал, необхідно співвіднести свої власні особливості і можливості з вимогами майбутньої обраної діяльності на основі особистого самовизначення. У самовизначенні особистості величезна роль відводиться самоосвіті і самовихованню як результату самоосвіти. Зміна мети і завдань трудової діяльності змінює й основну мету освітньої діяльності — формування творчої особистості. Тому основним завданням сучасної освіти є перехід до творчих методів навчання. Головним компонентом такого навчання стає самоосвіта.

Ступінь дослідження проблеми. Аналіз літератури щодо встановлення сутності самовизначення особистості (Л. І. Божович, Т. М. Буякас, О. Д. Володимирська, М. Р. Гінзбург, В. Е. Клочко, В. В. Краєвський, Д. А. Леонтьєв, И. Я. Лернер, Н. А. Логінова, Н. С. Пряжников, С. Л. Рубінштейн, В. Ф. Сафін, Г. Д. Селевко та ін.) дає можливість визначити це поняття як самостійний вибір людиною свого життєвого шляху, цілей, цінностей, моральних норм, майбутньої професії і умов життя здійснюється за допомогою пізнання, виявлення й аналізу своїх можливостей, здібностей, схильностей, інтересів і установок, усвідомлення свого місця в житті, в суспільстві. Аналіз літератури щодо встановлення сутності поняття самоосвіти (А. В. Баранников, Ю. К. Бабанський, Л. С. Виготський, Ф. К. Громцева, В. П. Зинченко, Е. П. Ільїн, П. Ф. Каптерев, В. А. Караківський, В. О. Лозовой, И. А. Мещерякова, Б. Ф. Райський, С. Л. Рубінштейн, М. Н. Скаткін, В. І. Слободчиков, В. Д. Шадріков, Е. А. Шуклина, П. І. Підкасистий, Д. Б. Ельконін та ін.) дозволяє зробити висновок, що самоосвіта — це цілеспрямована, самостійна, систематична пізнавальна діяльність людини щодо розширення і поглиблення своїх знань, удосконалення наявних і набуття нових умінь, навичок, способів дій, стосунків.

На думку педагогів, психологів і соціологів, для справжнього особистого самовизначення потрібна самоосвітня діяльність, що задовольняє потребу в самопізнанні, пізнанні й особистому рості. Тому автор ставить *за мету* дослідити зв'язок самоосвіти особистості із самовизначенням людини.

Готовність до особистого самовизначення є інтеграційною характеристикою особистості і базується на здібності до самопізнання, самоідентифікації, самореалізації, передбачає можливість побудови системи індивідуальних взаємодій зі світом і конструктивного індивідуального розвитку.

Саморозвиток особистості, людських сутнісних сил — один із проявів діяльної сутності людини. Самоосвіта особистості як одна з форм саморозвитку людини є відносно відособлена діяльність, свідомо належна і керована суб'єктом, необхідна для забезпечення інформацією інших життєвих процесів і різних видів діяльності. Як вид (тип) діяльності вона виникає і розвивається у міру існування інших типів і видів діяльності. Поза людською діяльністю немає і не може бути самоосвіти. За своєю якісною визначеністю самоосвіта особистості — це діяльність щодо забезпечення інформацією інших видів діяльності. За допомогою інформації, отриманої шляхом самоосвітньої діяльності, забезпечується здійснення всіх типів, видів, форм індивідуальної людської діяльності.

Розглядаючи самоосвіту особистості як специфічний вид діяльності, слід звернути увагу на дослідження проблеми діяльності, здійснене П. Смирновим. Він вважає, що є елементарні різновиди діяльності, найтіснішим чином пов'язані з життєдіяльністю суб'єкта, діяча. Їх можна знайти, помічає П. Смирнов, якщо розглянути, заради чого або кого здійснюється діяльність [2; с. 38]. На його думку, ці елементарні різновиди діяльності виявляються при розгляді простої ситуації, коли в наявності є: 1) діяч; 2) щось «інше» (людина, суспільство, природа, Бог і тому подібне) і 3) сам процес діяльності. Виходячи з цього він вважає, що, по-перше, діяльність може бути засобом або необхідною умовою існування самого суб'єкта діяльності або деякого вищого за суб'єкта початку. Тоді ми можемо говорити про об'єктивно необхідну діяльність. Перший різновид об'єктивно необхідної діяльності — це та, що забезпечує існування або самореалізацію суб'єкта у світі. Її можна назвати «діяльністю для себе», суб'єктоспрямованою діяльністю або скорочено — «егодіяльністю». Другий різновид об'єктивно необхідної діяльності — «альтердіяльність», або «діяльність для іншого» — та, що спрямована на затвердження або існування вищого за безпосереднього діяча початку (будь то інша особа, суспільство, Бог). Можна назвати її «службовою діяльністю» або просто «службою». По-друге, діяльність може мати за мету саму себе і виступати як вільна витрата життєвих сил самого діяча. Тоді — це «гра» [4, с. 39–43]. Якщо розглянути види діяльності, запропоновані П. Смирновим, то ми можемо припустити, що вони виконують щодо існування діяча різні функції. Егодіяльність забезпечує задоволення найрізноманітніших потреб суб'єкта (і матеріальних, і духовних) і робить можливим його існування.

Альтердіяльність надає сенс існуванню суб'єкта, зв'язуючи його зі світом і звільняючи від самотності. Гра надає існуванню суб'єкта радість і моральне задоволення від здійснення діяльності.

Виходячи із зазначеного, ми можемо зробити висновок, що в самоосвітній діяльності присутніми є функціональні риси всіх перелічених видів діяльності. Тобто індивід переживає радість від результатів самоосвіти. Така діяльність суспільно корисна, і, безумовно, в ній переважають риси егодіяльності. По-перше, самоосвітня діяльність завжди раціональна для самого діяча. Оскільки він сам ставить собі мету власної діяльності те, якою б безглуздою вона не здавалася іншим, суб'єктивно вона завжди цілком осмислена. По-друге, оскільки індивіда, що займається самоосвітою, не обтяжують придумані кимось інструкції, він сам розробляє способи досягнення своїх цілей. Самоосвітня діяльність здатна до швидкої зміни і розвитку, особливо якщо є якісь додаткові зовнішні умови (конкуренція або ін.), які стимулюють її оновлення. По-третє, індивід, що прагне поставленої їм мети, сам контролює власні дії і сам піклується про належну якість діяльності.

Розуміння діяльності як специфічного способу відношення людини до світу базується на тому непорушному факті, що людське буття є життям у культурі. Формування людини передбачає засвоєння норм культури, його подальша життєдіяльність базується на володінні цими нормами. Історичний громадський розвиток, здійснюваний людьми, обумовлюється творчим винаходом нових культурних норм і парадигм. По суті, категорія діяльності у прибічників діяльнісного підходу (Г. С. Батищев, Г. П. Щедровицький) фіксує це безперечне фактичне положення, незважаючи на істотні відмінності в його осмисленні [1; с. 90, 5; с. 84–85].

Розглядаючи діяльність як специфічно людський вид відношення до дійсності, у рамках діяльнісного підходу передусім слід виходити з того, що цей тип відношення до дійсності визначається не біологічно заданими, а історично виробленими соціокультурними програмами. Діяльність, що передбачає соціокультурні підстави, передумови і норми, може здійснюватися і здійснюється на двох рівнях або в двох режимах. Це діяльність, пов'язана з освоєнням і використанням, а так само застосуванням вироблених в історичному розвитку соціокультурних способів зміни і перетворення дійсності, зафіксованих у певних установках, нормах, програмах, які задають деяку парадигму діяльності [1; с. 91–92]. Такого роду детерміацію діяльності розглядали у своїх працях А. Н. Леонтьєв і П. Я. Гальперін. Вони вважали, що зовнішні причини прямо і безпосередньо, а не через внутрішні умови детермінують розвиток людини. Подібне виведення впливає з даної теорії інтеріоризації, оскільки її автори не визнавали істотну роль спадкових, генетичних завдатків у розвитку людини. З цим можна посперечатися, оскільки достовірно вну-

трішне в онтогенезі розпочинається з цих завдатків і саме вони складають початкові, найперші умови людської діяльності. С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов і їх учні обґрунтували висновок про те, що такі завдатки і є первинні внутрішні умови, які спочатку грають істотну роль у розвитку людей, що здійснюється на основі різних видів людської активності [2; с. 341].

Таким чином, як загальні характеристики діяльності слід зазначити: по-перше, принципово новий, тільки людині властивий спосіб взаємодії із середовищем, що полягає у створенні людиною умов свого існування, оскільки вона не знаходить їх готовими в природі. По-друге, це особливий спосіб існування і розвитку самої людини, її життєвих сил і здібностей. По-третє, особлива властивість і здатність людини, специфічний вид і форма її життєвої активності, що істотно відрізняються від усіх життєвих процесів тим, що цілеспрямовано змінюють і перетворюють світ, на основі освоєння і розвитку наявних форм культури.

Інакше кажучи, вже сама схильність до тих чи інших зовнішніх дій істотно залежить від внутрішніх умов. Тобто «внутрішні умови виступають як причини (проблема саморозвитку, саморуйнації, рушійні сили розвитку, джерела розвитку перебувають у самому процесі розвитку як його внутрішні причини), а зовнішні причини виступають як умови, як обставини» [3; с. 29]. Отже, внутрішні умови виступають як початкові підстави людської діяльності, обумовлюють певний спосіб відношення до світу, і, тим самим, спрямованість діяльності, її орієнтири. Самодетермінована діяльність виступає як спрямована на зміну і перетворення дійсності.

Самоосвітня діяльність, по-перше, є онтологічна категорія людської реальності (а не приватна форма її активності), вона завжди суб'єктна; у цієї форми діяльності є свій власник, автор (творець) і розпорядник (організатор). Не буває самоосвітньої діяльності безсуб'єктної. По-друге, самоосвітня діяльність завжди предметна (чи об'єктна); ця її властивість вказує на те, що вона завжди розгортається в деякому вже попередньому просторі. Вона підкоряється деяким об'єктивним умовам свого перебігу: вона пластична і згідна відносно свого об'єкта; вона спрямована і доцільна. Виходячи з того, що самоосвітня діяльність — це процес пізнання навколишньої дійсності шляхом самостійного отримання знань, слід зауважити, що самоосвіта (і як автономне явище, і як складова інших видів діяльності) є формою організації і реалізації процесу пізнання людини, виступаючи його соціальною передумовою й умовою здійснення.

У результаті прискорення темпів розвитку суспільства в умовах ринкової економіки людина виступає активним суб'єктом на ринку праці. Тому необхідно враховувати в розвитку вітчизняної освіти той факт, що сьгоднішня базова освіта повинна сформулювати вміння вчитися і здобувати знання впро-

довж усього життя. Це дозволить у майбутньому відносно легко освоювати нові професії, сформувані здатність проектувати перспективи свого загальнокультурного особистісного розвитку, виробити системні компоненти саморегуляції (цілеспрямування, моделювання, планування, самоконтроль і самокорекцію). Але в умовах жорсткого регламенту навчання формування цих навичок видається неможливим. У навчальних програмах не відводиться спеціального часу для оволодіння ефективними способами навчально-пізнавальної діяльності, методам самонавчання і самоосвіти — ними, як правило, оволодівають стихійно.

Самоосвіта тривалий час розумілася як знання, що набуваються поза навчальним закладом шляхом самостійної роботи. На нашу думку, немає підстав протиставляти самоосвіту й освіту, оскільки самоосвітою можна займатися і в навчальному процесі, вдосконалюючи і поглиблюючи його. Велике значення має проблема оволодіння раціональними прийомами самостійної навчальної діяльності, формування навчально-дослідницьких умінь та навичок самостійної навчальної роботи. Навчити самоосвіті в процесі освіти — важливе завдання сучасного освітянського простору.

Зміна цілеспрямування освіти відбулася від передачі фактичних знань і алгоритмів до передачі і розвитку способів діяльності щодо взаємодії із зовнішнім і внутрішнім світом. Для вирішення протиріччя між швидким темпом приросту знань у сучасному світі й обмеженими можливостями їх засвоєння індивідом у системі сучасної освіти потрібно поступово переходити до максимального розвитку здібностей людини, саморегуляції і самоосвіти. На ці основні показники якості сучасного освітнього процесу і націлені нові освітні стандарти. Метою сучасної освіти є засвоєння закономірностей явищ і процесів, багатьох способів дій, у тому числі і способів самостійного здобування знань і їхнього практичного використання.

Висновок. Таким чином, головне завдання самоосвіти — самостійний розвиток і вдосконалення особистості для максимальної підготовки її до життя; побудова особистості, здатної не лише пізнавати існуючий світ, але і цілеспрямовано змінювати його на краще. В основі самоосвіти лежать прийоми діяльності, особисті мотивації і установки, якості й уміння. Вважаючись вищою формою задоволення пізнавальної потреби особистості, самоосвіта пов'язана з проявом значних вольових зусиль з високою мірою свідомості й організованості, прийняттям внутрішньої відповідальності за своє самовдосконалення. Знання, що здобувалися шляхом самоосвіти, дуже міцно зберігаються в пам'яті і продуктивно реалізуються.

Самостійне набуття знань, здатність до пізнавальної діяльності лежать в основі творчих процесів: самонавчання і самоосвіти. Самонавчання є початковим етапом самоосвіти. Самонавчання і самоосвіта націлюють особис-

тість на об'єктивне пізнання дійсності, на самопізнання, самоорганізацію і самовизначення — процеси, що є показниками зрілості особистості. Тому самоосвіта виступає засобом особистого самовизначення і самовдосконалення, оскільки сприяє розвитку різних сфер особистості (інтелектуальної, волевої емоційної, мотиваційної) і базових якостей людини (цілеспрямованості, організованості, працьовитості, сили волі, наполегливості та ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Батищев Г. С. Деятельностная сущность человека как философский принцип // Проблема человека в современной философии / Г. С. Батищев. – М., 1969. – С. 73–145.
2. Рубинштейн С. А. Принцип творческой самодеятельности / С. А. Рубинштейн // Учен. зап. высш. шк. г. Одессы. 1922 г. Т. 2 // Вопр. психологии. – 1986. – № 4. – С. 341.
3. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – 2-е изд. – М. : Педагогика, 1976. – С. 23–39.
4. Смирнов П. И. Общественный дух как фактор развития общества / П. И. Смирнов // Преемственность и общественный прогресс : материалы Всерос. науч. конф. 21–23 мая 1992 г. – Архангельск, 1992. – С. 30–52.
5. Щедровицкий Г. П. Исходные представления и категориальные средства деятельности / Г. П. Щедровицкий // Разработка и внедрение автоматизированных систем в проектировании. – М., 1975. – С. 84–85.

САМООБРАЗОВАНИЕ КАК ОДНО ИЗ СРЕДСТВ САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Бурлука Е. В.

Обозначены проблемы самоопределения личности в современных условиях, осознание ею своего места в жизни, в обществе и роль самообразования в этом процессе.

Ключевые слова: *самообразование личности, самообразовательная деятельность, самообразовательная активность, саморазвитие, самосовершенствования, самоопределения личности.*

SELF-EDUCATION AS ONE OF FACILITIES OF SELF-DETERMINATION OF PERSONALITY

Burluka O. V.

The problems of self-determination of personality in modern terms, realization of the place are marked in life, in society and role of self-education in this process.

Key words: *self-education of personality, self-education activity, self-perfection, self-determination of personality.*

УДК 167/168

О. О. Шапіро, кандидат філософських наук

СЕМАНТИЧНІ ЗАСАДИ МОДЕЛЮВАННЯ КОМУНІКАТИВНОГО ДИСКУРСУ В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРИ

У статті формулюються семантичні засади аналізу та моделювання комунікативного дискурсу на різних рівнях простору глобальної мережі Інтернет. Розглянуті специфічні особливості використання семантики можливих світів для моделювання глобального та аргументативної семантики – для моделювання локального рівнів інтернет-простору; обговорені особливості переходу від одного рівня до іншого. Наприкінці статті окреслені шляхи подальшого дослідження комунікативного простору інформаційного поля Інтернету.

Ключові слова: *семантика можливих світів, аргументативна семантика, логічна модель, інформація, логічне значення, комунікативний дискурс, глобальна мережа Інтернет.*

Актуальність проблеми. Сучасний соціум з його тенденціями глобалізації та інформатизації все більш наполегливо провокує вихід традиційно приватних комунікаційних процесів на рівень публічності. Плідним ґрунтом для виразу публічних комунікативних актів стала глобальна мережа Інтернет. Сьогодні в інтернет-просторі сформувалися особливі структури, призначені безпосередньо для забезпечення пересічних користувачів мережі можливістю здійснювати комунікативні акти, спрямовані до масового адресата. Так, серед найбільш використовуваних структур такого типу — соціальні мережі та блоги; дещо рідше зустрічаються особисті сайти користувачів.

Користувачів кожної із соціальних мереж чи блогів можна умовно розглядати як велику соціальну групу із відповідною наявністю групових норм, цінностей, правил поведінки, глобальною метою якої якраз і є комунікативний процес як такий (окрім локальних цілей користувачів, таких як самореклама, працевлаштування, розв'язання особистісних проблем і т.ін.). Виртуальність

та публічність, що є базовими характеристиками таких груп, суттєво впливають на специфіку здійснюваних у середині них комунікативних актів. Таким чином, дослідження ефективності комунікативних процесів віртуального середовища вимагає створення спеціальної комунікативної моделі, яка враховуватиме всі наслідки публічності комунікації. Побудову такої моделі необхідно починати із встановлення її семантичних засад, а також мови та синтаксису, що дозволятимуть максимально точно виразити публічний комунікативний процес засобами логіки.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Незважаючи на беззаперечну актуальність проблеми, що розглядається, сьогодні ще неможливо вести мову про наявність її фундаментальних досліджень. Це пов'язано з тим, що від початку віртуальна реальність розглядалася дослідниками скоріше як ігровий простір, ніж як окрема площина соціального буття (як приклад можемо навести роботи О. О. Антонової, С. В. Соловйова [1], G. Burdea, P. Goiffet, M. Heim, K. Perason та ін.). Тільки зараз учені доходять висновку, що головний зміст віртуальної реальності міститься у полі online-комунікацій (це питання ми обговоримо нижче). З іншого боку, логічним наслідком усе більшого розповсюдження Інтернету виявилися спроби репрезентації всієї глобальної мережі в цілому за допомогою логічних моделей (так, одним з найбільш цікавих досліджень у цій галузі, на нашу думку, є робота В. І. Шалака [2]). Останніми роками з'являються й перші спроби системного аналізу та моделювання комунікативного простору Інтернету та його окремих блоків (так, ми можемо вести мову про дослідження в галузі соціальних мереж Сазонова, дослідження мережі Інтернет як специфічного медіа-простору Г. Почепцова [3] та ін.). Незважаючи на безумовну актуальність та наукову й пізнавальну цінність даних досліджень, вони видаються все ще надмірно розрізненими та уривчастими, для того щоб вести мову про наявність повноцінної цілісної концепції комунікативного інтернет-простору в сучасній науці.

Ця стаття також не претендує на створення повної та несуперечливої теорії віртуальних комунікацій. Її *мета* — виділити семантичні засади, на яких стане можливим повноцінний та цілісний логічний аналіз комунікативного простору глобальної мережі Інтернет. Результатом такого аналізу має стати побудова логічної моделі, яка вже у свою чергу може привести до формування відповідної теорії.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про логічну семантику, ми маємо на увазі принципів засади співвіднесення знаків логічної мови, що обирається чи конструюється, із їхнім значенням; або, іншими словами, визначаємо для наших засобів логічної формалізації правила інтерпретації. Однак нам видається очевидною необхідність почати з визначення основних логічних значень, що використовуватимуться в подальшому у мові, та їх співвідношень,

і вже тільки після цього переходити до побудови безпосередньо мови, обираючи найбільш зручні синтаксичні конструкції для виразу вже обґрунтованих логічних значень.

У першу чергу нам необхідно розв'язати питання, чи будемо ми в подальшому розглядати віртуальний комунікативний дискурс у термінах істинності, правдоподібності, переможності тощо. Для цього ми маємо зрозуміти характер самого дискурсу, особливості курсування в його межах інформації, як сказав би Л. Вітгенштейн — правила гри [4].

У сучасній логіці існує безліч варіантів розуміння змісту комунікативного дискурсу, від представлення його у вигляді більш чи менш складної гри із чітко визначеними параметрами перемоги та поразки й правилами ходу до повної відмови від формалізації та звертання до аналізу мовленнєвих комунікативних прийомів у сучасній неформальній логіці. Вибір дослідниками того чи іншого варіанта обумовлений самими дискурсивними формами, аналіз яких здійснюється. Ми можемо стверджувати, що при моделюванні online-комунікацій розуміння їхньої дискурсивної специфіки залежатиме від рівня здійснення комунікативних актів. Таких рівнів ми можемо виділити два:

1) глобальний рівень інтернет-простору, який включає всю повноту інформації, що міститься у глобальній мережі;

2) локальний рівень окремого інтернет-ресурсу чи сайту, що здійснює репрезентацію ймовірної та несуперечливої інформаційної картини світу.

Специфіка нашої моделі полягатиме в тому, що ми маємо використовувати різні логіко-семантичні системи для репрезентації першого та другого комунікативних рівнів мережевого дискурсу. Це пов'язано з тим, що, якщо на глобальному рівні смислове поле Інтернету є відкритим для постійного оновлення інформаційного масиву та містить усю повноту ймовірних суперечливих даних, то на локальному рівні системи є замкненими на собі, із чіткою ієрархією смислів та встановленими традиціями інтерпретації інформації. Таким чином, у результаті ми отримуємо двоступеневу модель публічної інтернет-комунікації із можливістю здійснення переходу між рівнями аналізу відповідно до нагальних потреб.

Щодо семантичних засад моделювання першого — глобального — комунікативного рівня інтернет-простору, то ми дійшли висновку щодо оптимальності використання для цього семантики можливих світів С. А. Кріпке [5].

Звернемось до змістовного тлумачення поняття «можливий світ». Професор О. Д. Смирнова пише: «Знання є релятивізованим відносно обставин... У семантиці можливі світи можуть трактуватися як об'єктивні або суб'єктивні обставини, при яких здійснюється акт судження... У загальному випадку вони являють собою певний кортеж факторів, який ми вважаємо за доцільне враховувати при оцінці висловлювання як істинного чи хибного» [6, с. 134].

У випадку смислової і логічної інтерпретації значення інформації такими контекстними обставинами виступатиме локалізація відповідних інформаційних повідомлень, яка включатиме інформаційне поле сайту, на якому міститься повідомлення про сайти, на які наявні безпосередні посилання зі сторінки із повідомленням. Відповідно до співвідношення інформації, яка міститься у самому повідомленні, та решти інформації, наявної в межах локального простору повідомлення, зміст повідомлення оцінюватиметься в термінах чотиризначної логіки Дана-Белнапа [7], тобто інформація, наявна у повідомленні, може бути проінтерпретована як:

T — істина;

F — хиба;

B — перенасичена оцінка («і істина, і хиба»);

N — істиннісний провал («ні істина, ні хиба»).

Використання такої моделі інтерпретації інформації для комп'ютерних систем обґрунтовує Я. В. Шрамко [8]; ми припускаємо, що всі ці надбання можна перенести й на інтерпретацію інформації людиною в межах однієї локальної інформаційно-комунікативної системи.

Таким чином, як окремий можливий світ розглядатиметься кожен окремий сайт або кортеж сайтів, пов'язаних між собою прямими перехресними посиланнями. Можливі світи w та w_1 знаходяться у відношенні досяжності тоді і тільки тоді, коли істиннісні значення кожного повідомлення у світі w збігатимуться із істиннісними значеннями відповідних повідомлень у світі w_1 :

$$wRw_1 \leftrightarrow \{A \leftrightarrow A_1, B \leftrightarrow B_1, \dots\}.$$

Змістовно це можна проінтерпретувати таким чином: два можливі світи знаходяться у відношенні досяжності тоді і тільки тоді, коли інформація на сайтах, що вичерпують обсяг можливих світів, є несуперечливою. Вимога повноти можливих світів — відсутня.

Відношення досяжності матимуть усі класичні властивості:

1) рефлексивність: можливий світ w знаходиться у відношенні досяжності до самого себе:

$$wRw;$$

2) транзитивність: якщо із можливого світу w досяжний світ u , а із можливого світу u досяжний світ v , то із можливого світу w досяжний світ v :

$$wRu \wedge uRv \rightarrow wRv \text{ (зворотнє не є вірним);}$$

3) симетричність: якщо можливий світ w знаходиться у відношенні досяжності до можливого світу u , то можливий світ u знаходиться у відношенні досяжності до можливого світу w :

$$wRu \leftrightarrow uRw.$$

Змістовна інтерпретація наведених властивостей надає змогу розглядати можливості інтернет-навігації для кожного окремого користувача мережі, в межах яких зберігатимуться істиннісні характеристики інформації, тобто когнітивний світ суб'єкта зберігатиметься у несуперечливому стані. Так, властивість рефлексивності забезпечує вільне пересування сторінками сайту із відсутністю небезпеки щодо отримання суперечливої інформації; відношення транзитивності характеризує пошук додаткової інформації на різноманітних інтернет-ресурсах без ризику переходу від інтерпретації певної інформації як істинної/хибної до перенасиченої оцінки.

Другий — локальний — рівень моделювання інтернет-простору вимагає суттєвої зміни підходу. Справа полягає у тому, що, обмежуючись інформацією з одного інтернет-ресурсу, ми локалізуємо модель усередині одного-єдиного можливого світу; отже, нас цікавитиме не стільки співвідношення істиннісних значень, скільки специфіка сприйняття наданої на сайті інформації пересічним користувачем. І якраз тут ми маємо звернутись до поняття переконливості та правдоподібності, а отже — до аргументаційної семантики. Ця семантика «... виходить з того, що переконання як висновки окремих кроків аргументації можна переглядати, але це не означає, що при цьому необхідно переглядати їхні припущення... Головною рисою аргументаційної семантики є демонстрація залежності переконань від аргументів» [9, с. 93]. Основним поняттям у даній семантиці є поняття прийнятності припущень, з яких на підставі правдоподібних міркувань робляться відповідні висновки, а результуючий масив інформації вже оцінюється суб'єктивно кожним користувачем у межах значень «істина», «хиба», «суперечність», «невизначеність». Цей процес відбувається за кілька умовних кроків:

- 1) ознайомлення з інформаційним масивом, що міститься на інтернет-ресурсі;
- 2) зіставлення отриманої інформації із власним когнітивним світом та пошук суперечностей щодо оцінки вже відомої інформації;
- 3) при віднайденні суперечностей відмова від сприйняття ресурсу як адекватного та пошук іншого ресурсу (із повертанням до кроку (1));
- 4) при виявленні відсутності суперечностей — прийняття інтернет-ресурсу як адекватного та надійного джерела інформації;
- 5) вбирання нової, раніше невідомої інформації, яка здалася прийнятною та правдоподібною, до власного когнітивного світу.

Таким чином, відбувається збагачення когнітивного світу користувачів мережі Інтернет, що є формальним втіленням ідеї розуміння масової комунікації як «четвертої влади».

Висновки. Таким чином, для логічного моделювання інтернет-простору публічної комунікації нам необхідно побудувати дворівневу структуру на підставі двох різних семантик.

На нижчому (локальному) рівні ми маємо звернутись до аргументаційної семантики, що стосується парафії неформальної логіки. При успішному проходженні всіх п'яти кроків прийняття інформації та оцінці її як істинної користувач стає готовим до переходу на вищий (глобальний) рівень комунікативного простору Інтернету, тобто до міжсайтової навігації; відповідно для навігації всередині комунікативної моделі це дорівнюватиме переходу до рівня семантики можливих світів. При цьому інформаційним еталоном стає сайт, який пройшов аргументаційну перевірку, і з цього моменту прийнятними для користувача стають будь-які інтернет-ресурси, що знаходяться у відношенні досяжності щодо вихідного сайту. У результаті формуватиметься специфічне розгалужене «павутиння» всередині мережі Інтернет, на вузлах якого знаходиться «прийнятні» для користувача сайти, а поза вузлами — всі інші інтернет-ресурси; більш того, між усіма вузловими інтернет-ресурсами існуватимуть відношення досяжності.

Наступним кроком у розбудові даної моделі має стати детальне розроблення логічної мови із можливостями її інтерпретації у термінах обох обраних семантик.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова О. А. Теория и практика виртуальной реальности: логико-философский анализ / О. А. Антонова, С. В. Соловьев. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – 168 с.
2. Шалак В. И. Логический анализ сети Интернет / В. И. Шалак. – М. : ИНФ РАН, 2005. – 97 с.
3. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіа-комунікації / Г. Почепцов. – К. : Спадщина, 2012. – 464 с.
4. Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн. Философские работы. Часть I; пер. с нем. // Витгенштейн Л. [составл., вступ. статья, примечания М. С. Козловой; пер. М. С. Козловой и Ю. А. Асеева]. – М. : Гнозис, 1994. – С. 75–319.
5. Saul A. Kripke Naming and Necessity / A. Saul. – Great Britain : Billing & Sons Ltd, Worcester, 1990. – 160 p.
6. Смирнова Е. Д. Основы логической семантики / Е. Д. Смирнова. – М. : Высш. шк., 1990. – 144 с.
7. Dunn Michael J. Four-valued Logic [Електронний ресурс] / Michael J. Dunn. – Режим доступу: <http://philpapers.org/rec/JMIFL>.

8. Shramko Y. Truth and Falsehood. An Inquiry into Generalized Logical Values / Y. Shramko. – Springer, 2011. – 250 p.
9. Навроцький В.В. Аргументаційна семантика / В.В. Навроцький // Філософська думка. – 2009. – №4. – С. 92–101.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ МОДЕЛИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОГО ДИСКУРСА В ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВЕ

Шapiro O. A.

В статье формулируются семантические основания анализа и моделирования коммуникативного дискурса на различных уровнях пространства глобальной сети Интернет. Рассмотрены специфические особенности использования семантики возможных миров для моделирования глобального и аргументационной семантики – для моделирования локального уровней интернет-пространства; оговорены особенности перехода от одного уровня к другому. В конце статьи очерчены пути дальнейшего исследования пространства информационного поля Интернета.

Ключевые слова: *семантика возможных миров, аргументационная семантика, логическая модель, информация, логическое значение, коммуникативный дискурс, глобальная сеть Интернет.*

SEMANTIC GROUNDS OF COMMUNICATIVE DISCOURSE SIMULATION IN THE INTERNET-SPACE

Shapiro O. O.

The article formulates semantic grounds for communicative discourse analysis and simulation on different levels of the Internet. Specific of semantics usage is considered: there are possible worlds semantics for the global level of the Internet-space simulation and argumentative semantics for the local level simulation; specifics of the level changes is argued. At the end of the article information field of the Internet further research ways are sketched.

Key words: *possible worlds semantics, argumentative semantics, logical model, information, logical value, communicative discourse, the Internet.*

УДК 1:316.4

Е. А. Кальницький, кандидат філософських наук, доцент

ГЕНЕЗА КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ Й СПЕЦИФІКИ ФЕНОМЕНУ «КОМУНІКАЦІЇ» В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Зроблено спробу визначення основного світоглядно-методологічного підґрунтя розуміння сутності й специфіки феномену комунікації. На основі порівняльного аналізу різноманітних концептуальних підходів досліджується сутність і специфіка цього феномену в контексті розвитку інформаційного суспільства.

***Ключові слова:** інформаційне суспільство, комунікації, соціокультурне середовище.*

Постановка проблеми. Сьогодні розвиток будь-якого суспільства, в тому числі інформаційного, неможливо уявити без комунікацій. Вони відбуваються в усіх без винятку сферах суспільства — політичній, економічній, соціальній, духовній.

У сучасних умовах відбувається домінування інформаційної складової розвитку суспільства, важливого значення набувають комунікації між суб'єктами й об'єктами в соціокультурному середовищі.

Незважаючи на велику кількість публікацій, певні концептуальні підходи феномену «комунікація» потребують подальшого ґрунтового наукового дослідження. Переосмислення комунікаційної природи соціальної реальності постає нагальною потребою сучасного етапу розвитку інформаційного суспільства.

Метою даної статті¹ є здійснення порівняльного аналізу різноманітних концептуальних підходів феномену «комунікація», дослідження сутності й специфіки даного феномену в контексті розвитку інформаційного суспільства.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Біля витоків дослідження комунікацій стояли такі вчені, як М. Вебер, Г. Года, Г. Лассуелл, П. Лазарсфельд, М. Маклюен. Теоретичні основи феномену комунікацій були закладені

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

дослідженнями Н. Вінера, К. Шеннона, У. Уівера, філософська спадщина представлена працями Д. Белла, Г. Блумера, Дж. Гелбрейта, Дж. Гербнера, Н. Лумана, А. Моля, Т. Парсонса, Д. Рисмена, Ф. де Соссюра, А. Тоффлера, Ю. Габермаса, Р. Якобсона. Суттєвий внесок у становлення цього наукового напрямку зробили західні та російські вчені: Т. Адорно, Е. Аронсон, Ж.-П. Бодрійяр, М. Василик, Б. Грушин, В. Кашкін, В. Конецька, М. Кузнецов, Л. Матвеева, Г. Тард, Ф. Шарков, В. Шульц та багато інших фахівців. Активні розробки щодо різних складових комунікацій, у тому числі й інформаційних, ведуть українські вчені: О. Данильян, О. Дзьобань, О. Зернецька, Ю. Ганжуров, С. Квіт, Г. Почепцов, В. Різун, О. Холод та ін.

Інформація в історії розвитку цивілізації завжди відігравала визначальну роль і була підґрунтям для ухвалення рішень на всіх рівнях і етапах розвитку суспільства і держави. В історії суспільного розвитку, на думку вітчизняного дослідника інформаційних комунікацій О. Дзьобаня, доцільно виділити декілька інформаційних революцій, пов'язаних з кардинальними змінами у сфері виробництва, обробки і циркуляції інформації, суспільних відносин, які привели до суттєвих радикальних перетворень [1]. У результаті таких перетворень суспільство набувало в певному значенні нової якості.

Перша інформаційна революція пов'язана з винаходом писемності, що привело до гігантського якісного і кількісного стрибка в інформаційному розвитку суспільства. З'явилася можливість фіксувати знання на матеріальному носії, тим самим відчужувати їх від виробника і передавати від покоління до покоління.

Друга інформаційна революція (середина XVI ст.) викликана винаходом книгодрукування (першодрукарі Гуттенберг та Іван Федоров). З'явилася можливість тиражування й активного розповсюдження інформації, зросла доступність людей до джерел знань. Ця революція радикально змінила суспільство, створила додаткові можливості залучення до культурних цінностей відразу широких верств населення.

Третя інформаційна революція (кінець XIX ст.) обумовлена винаходом електрики, завдяки якій з'явилися телеграф, телефон, радіо, що дозволило оперативно передавати й накопичувати інформацію в значних обсягах. Наслідок цієї революції — підвищення ступеня розповсюдженості інформації, підвищення інформаційного «охоплення» населення засобами віщання. Підвищилася роль засобів масової інформації як механізмів розповсюдження повідомлень і знань на великих територіях і забезпечення ними громадян, що проживають на них, підвищилася доступність членів суспільства до повідомлень і знань. Істотно зросла роль інформації як засобу впливу на розвиток суспільства й держави, з'явилася можливість оперативного спілкування людей між собою.

Четверта інформаційна революція (середина ХХ ст.) пов'язана з винаходом обчислювальної техніки й появою персонального комп'ютера, створенням мереж зв'язку й телекомунікацій. Стало можливим накопичувати, зберігати, обробляти і передавати інформацію в електронній формі. Зросли оперативність і швидкість створення й обробки інформації, у пам'яті комп'ютера стали накопичуватися практично необмежені обсяги інформації, збільшилася швидкість передачі, пошуку й отримання інформації.

Сьогодні ми переживаємо п'яту інформаційну революцію, пов'язану з формуванням і розвитком трансграничних глобальних інформаційно-телекомунікаційних мереж, що охоплюють усі країни і континенти, проникають у кожен будинок і впливають одночасно і на кожну людину окремо, і на величезні маси людей. Найбільш яскравий приклад такого явища і результат п'ятої революції — Інтернет. Суть цієї революції полягає в інтеграції в єдиному інформаційному просторі по всьому світу програмно-технічних засобів, засобів зв'язку і телекомунікації, інформаційних запасів або запасів знань як єдиної інформаційної телекомунікаційної інфраструктури, в якій активно діють юридичні й фізичні особи, органи державної влади і місцевого самоврядування. У результаті неймовірно зростають швидкості й обсяг оброблюваної інформації, з'являються нові унікальні можливості виробництва, передавання й розповсюдження інформації, пошуку й отримання інформації, новий вигляд традиційної діяльності в цих мережах.

О. Висоцька зазначає, що сучасне інформаційне суспільство є суспільством загальної комунікації, яка відбувається за допомогою та завдяки засобам комунікації, що формують не тільки наші уявлення про світ, а й фактично і є цим «світом», тобто тією «реальністю», крізь призму якої ми сприймаємо самих себе, свої власні дії та наше оточення. З цим важко не погодитись, оскільки у сучасному світі засоби та форми комунікації виступають своєрідним «дзеркалом» світосприйняття людини, яке, однак, ніколи не відбиває уявлення про світ у його цілісності, а обмежене «рамками» своїх комунікативних можливостей. Тому питання впливу засобів комунікації на характер відносин у суспільстві є одночасно складовою проблеми самоідентифікації людини у світі як певного способу побудови уявлень про світ-у-собі та світ-для-себе. О. Висоцька також наголошує, що надзвичайно важливо визначити роль комунікацій у світі, оскільки для того щоб дослідити будь-які суспільні процеси, слід розпочати саме з комунікацій [2].

За етимологічною природою термін «комунікація» походить від латинського «communication», що означає «передача, повідомлення», він нерозривно пов'язаний з дієсловом communico («роблю спільним; повідомляю; з'єдную»), що є похідним від commūnis («спільний») [3, с. 545].

Термін «комунікація» асоціюється у різних галузях наукових досліджень по-різному і має своє специфічне забарвлення. Кількість інтерпретацій цього феномену у 1972 р. нараховувало близько 120, а вже на початку ХХ ст. таких визначень налічується близько 250. На що дослідник В. Кашкін зауважує, що визначень цього терміна є стільки ж, скільки є авторів, що досліджували дане питання [3, с. 15].

Існування різноманітних визначень комунікації, з одного боку, свідчить про наявність безлічі дослідницьких перспектив і підходів до аналізу, з іншого — породжує відому складність з вибором методів дослідження. Проте специфіка феномену комунікації полягає в тому, що вона є засадничою для створення розгорненої концептуалізації комунікації від початкового поняття в рамках окремих наук до категорії соціальної філософії, яка дозволить спрямовувати й структурувати теоретичне дослідження.

Витоки філософського розуміння комунікації беруть початок у старогрецькій філософії й пов'язані з діяльністю софістів, що розвивали риторіку як мистецтво мови (Горгій, Гіппій, Протагор V–IV ст. до н. е.).

Сократ поклав початок моральній філософії і виробив особливий метод діалектики як способу міркування в діалозі у формі питань і відповідей через зіткнення різних точок зору (метод маевтики). Уже в той час комунікація осмислювалась не тільки як необхідна умова розвитку людини, одне з джерел її пізнання, але і як шлях усвідомлення нових знань і відкриття істини. Продовжуючи сократівську позицію, Платон також усіляко підкреслював неможливість існування окремої ізольованої людини. Він указував на те, що сама для себе людина є недостатньою і тому прагне до спілкування. Розуміючи останнє як обмін думками між людьми, Платон у діалозі «Федр» не лише вказував на інформаційну природу спілкування, але й на його технологію у формі мови й писемності. Особисті відносини, що виникають між індивідами в процесі спілкування, зображаються ним як «розумні відносини взаємного використання» [4, с. 249]. Отже, у Сократа і Платона філософська рефлексія виступає у формі діалогу, як інтелектуального спілкування людей.

Творцем першої загальної схеми процесів спілкування можна назвати Арістотеля. Він формулює завдання риторики як з'ясування засобів і методів ефективного переконання. Крім того, можна відзначити найважливіший момент установлення уявлень про комунікацію, а саме, в Арістотеля достатньо цілеспрямовано вживається термін «спілкування» (*homilia*). У «Риторичі» він вказує, що для будь-якого акту спілкування необхідними є три елементи: особа, яка говорить; мова, яку ця особа вимовляє; особа, яка цю мову слухає [5, с. 15].

Грецькі традиції були розвинені стародавніми римлянами (Цицерон, Марк Фавій Квантіліан). У цілому антична риторика стала першим важливим

етапом у концептуалізації поняття комунікації, у становленні й розвитку комунікативної теорії та практики. Та все ж суспільна думка античності була здатна зробити лише перші кроки в даному напрямку: рівень реального розвитку був ще дуже низьким для того, щоб проблема спілкування набула серйозного значення в суспільній свідомості.

Середньовіччя в особі теоретиків риторики і практики гомілетики як мистецтва промови проповіді дещо підсилило спадщину античності. Характеризуючи специфіку комунікацій кінця епохи середньовіччя, Й. Хьойзінга відзначає: «У всякій речі шукали «мораль»... — урок, який там містився, етичне значення як найістотніше зі всього, що там було. Будь-який історичний або літературний епізод виявляв тяжіння до кристалізації у притчу, етичний зразок, приклад або довід; усіякий вислів перетворювався на сентенцію, в текст, у вислів» [6, с. 275].

Починаючи з епохи Відродження, риторика все більше переміщує фокус дослідження комунікації у царину художньої мови. Наступний етап в осмисленні комунікації пов'язаний з творчістю Т. Гоббса, який по суті доповнив уявлення Платона й Арістотеля про роль мови і словесних понять як інструмента спілкування. Гоббс фактично підійшов до дуже важливого висновку. Він вважав, що спілкування здійснюється за допомогою знаків (мови, жестів тощо). Зокрема, Гоббс розрізняв два види мовних імен. Імена, призначені для власного пригадування, він називав «мітками». Інші «через їх застосування» — це «знаки», коли «багато людей, що користуються одними й тими ж словами, позначають один одному свої поняття або думки» [7, с. 23–24].

Б. Спіноза, а потім і французькі матеріалісти XVIII ст. розглядали комунікацію як властивість людської природи. Б. Спіноза особливо підкреслював специфічність людського спілкування у зв'язку з наявністю у людей розуму і здатності раціонально мислити. К. Гельвецій і особливо П. Гольбах, не заперечуючи в цілому раціоналістичних посилок спілкування, далі деталізують проблему, звертаючись до понять розумних потреб, користі й інтересу. У творі «Катехізис природи» П. Гольбах аналізує й окремі форми спілкування, зокрема, він зупиняється на таких проявах спілкування, як дружба, вірність, довіра тощо [8, с. 50]. У зв'язку з цим П. Гольбах підкреслив важливу умову спілкування — наявність деякого передумовного знання, відомого його учасникам. Іншими словами, перш ніж вступати у спілкування, люди повинні володіти необхідним мінімумом зрозумілих їм значень, у які вкладається більш-менш ідентичний сенс.

Німецька класична філософія розробляє категоріальний апарат, принципово значущий для концептуалізації комунікації. Ф. Шлейєрмахер розглядає спілкування між індивідами як суб'єкт-суб'єктне відношення. Він заклав основи філософської герменевтики як мистецтва усвідомлення чужої індиві-

дуальності, «Іншого», вводить поняття герменевтичного кола, коли текст (що розуміється як одиниця спілкування) розглядається як частка, а культура, в якій він функціонує, як ціле.

Низку нових аспектів у розуміння суті спілкування вніс Г. В. Ф. Гегель. Він фактично запропонував загальносоціологічний закон спілкування і відособлення особи в суспільстві. У «Феноменології духу» Гегель, зокрема, відзначає, що індивідуальність «як одиничне суще явище» суперечить тому, що суть цієї індивідуальності є все ж таки «всезагальність духу» [9, с. 163].

Розвиваючи філософські позиції Фіхте з проблеми комунікації, Гегель пов'язує проблематику спілкування з питаннями формування індивідуальної самосвідомості. Проте початкові установки Гегеля прямо протилежні позиції Фіхте. Соціально-філософське вчення Фіхте виходило з визнання початкової «даності» й «первинності» індивідів по відношенню до їх можливих і дійсних взаємодій з іншими людьми. У соціальній філософії Гегеля індивіди постають як спочатку суспільні всередині себе. Усі вони у своїй внутрішній суті вже сформовані суспільством і втілюють у собі об'єктивний дух, є його носіями.

Звернення до феномену комунікації найбільш активно відбувається у ХХІ ст. Цей період характеризується істотним прогресом у комунікації, який виразився, по-перше, в тому, що склалися засоби масової інформації й інформатика — новий вид комунікаційної діяльності, народжений науково-технічним прогресом; по-друге, за допомогою цього нового виду почали складатися і нові комунікаційні відносини людей; по-третє, в тому, що змінився зв'язок комунікації з виробничою і культурною діяльністю людей. Професор Г. Почепцов розуміє під феноменом комунікації процеси переходу вербальної сфери у невербальну і навпаки, роблячи все неявне явним [10, с. 15]. Відомий дослідник Р. Якобсон визнає комунікацію як процес передавання інформації від одного суб'єкта до іншого за допомогою певних знаків (сигналів) [11, с. 199]. Російський культуролог Ю. Лотман розглядав це явище як переклад тексту з мови мого «Я» на мову твого «Ти» [12]. Гармонізувати всі наявні поняття робить спробу професор Ф. Шарков [13, с. 178]. Він починає розглядати феномен комунікації з трьох основних, на його думку, точок зору: як засіб зв'язку між об'єктами матеріального та духовного світу; як спілкування між людьми, під час якого люди обмінюються інформацією; передавання інформації суспільству з метою впливу на нього та різних його груп. Дослідник Д. Дуцик виокремлює чотири основні визначення: комунікація — це поняття універсальне, яке є спільним для всіх наук, спосіб зв'язку об'єктів матеріального та нематеріального світу; комунікація як технічне поняття — це спосіб передачі інформації матеріальних та духовних об'єктів з одного об'єкта в інший; комунікація — біологічний феномен — сигнальний спосіб зв'язку біологічних істот; комунікація — феномен соціальний, тобто такий, що ви-

користовується для позначення зв'язків та відносин, які виникають у людському суспільстві [14, с. 52].

Досліджуючи феномен комунікації, доцільно звернути увагу на те, що вивченням питання комунікації займається така філософська наука, як комунікативна філософія. Головне завдання, яке ставить перед собою комунікативна філософія, є раціональне обґрунтування універсальних підстав людського взаєморозуміння й гармонізація стосунків між людьми та між людиною і навколишнім світом. Тобто комунікативна філософія визнає комунікацію як не лише спілкування між суб'єктами, а як зв'язок з навколишнім світом, включаючи в себе політичні, соціальні, економічні та інші елементи. У контексті філософських наук комунікацію розглядають як спілкування входження у взаємини на основі та за допомогою певних засобів людської взаємодії.

Один із провідних філософів сучасності, представник комунікативної філософії Ю. Габермас пише, що постійні хитання між емпіричним та трансцендентальним способом розгляду, між радикальною саморефлексією та напередпомислимим, що не дає себе схопити у рефлексії, свідчать про вичерпання потенціалу філософії свідомості. Окреслена проблема повинна зникнути при переході до нової парадигми — парадигми взаєморозуміння: «Якщо ми можемо на мить припустити модель зорієнтованої на взаєморозуміння дії, ... тоді постановка об'єктивації та відповідної їй активності суб'єкта пізнання, спрямованого на самого себе та на цінності у зовнішньому світі, більш уже не є привілейованою. У парадигмі взаєморозуміння ґрунтовною стає перформативна настанова учасників інтеракції, які координують свої плани дій у ході досягнення порозуміння про щось у світі» [15, с. 289]. Прірву між трансцендентальним та емпіричним, яка притаманна філософії свідомості, долають через інтерсуб'єктивні відносини. В цьому ж контексті «...парадигма пізнання предметів повинна бути заміненою на парадигму взаєморозуміння між людьми, які здатні промовляти та діяти» [15, с. 288]. На цій підставі можна зазначити, що провідною тенденцією Західної філософії ХХ ст. стала відмова від віри у фундаментальні властивості людської свідомості й перехід до нової парадигми, конституюваної такими поняттями, як взаєморозуміння, інтерсуб'єктивність, мовленнєва діяльність.

На думку представників комунікативної філософії, засадничим для людини є феномен комунікації або мовленнєвої взаємодії між людьми. «Комунікація визнається останнім підґрунтям і свідомості, і пізнання, і суспільного буття» [22, с. 7]. Найважливішим завданням, яке ставить перед собою комунікативна філософія, є раціональне обґрунтування універсальних підстав людського взаєморозуміння й гармонізація стосунків між людьми та між людиною й навколишнім світом. Теоретичним підґрунтям такої позиції став поворот у питанні обґрунтування знань гуманітарної сфери, який відбувся

в ХХ ст. Велику роль у цьому відіграла критика поглядів Рене Декарта американським філософом-прагматиком, засновником семіотики Чарльзом Пірсом. Полеміка між ученими концентрувалась передусім навколо проблеми безпосереднього знання: «Пірс різко розкритикував вчення Декарта про інтуїтивне (безпосереднє) знання. У Декарта поняття інтуїції було призначене передусім для пояснення достовірності математичних дедукцій, що доходять висновків, які мають характер всезагальності й необхідності» [19, с. 80]. Інакше кажучи, Р. Декарт шукав таке знання, яке могло б бути всезагальним і необхідним (об'єктивним), щоб із нього методом дедукції виводити нове знання. «Пошуки інтуїтивно очевидного першого початку всього знання привели Декарта до визнання факту індивідуальної самосвідомості єдиним абсолютно достовірним вихідним засновком...» [19, с. 84]. Доцільно зазначити, що Р. Декарт визнавав існування безпосереднього знання, даного нам напряму через інтуїцію. До того ж він визнавав це знання єдино достовірним.

Натомість Ч. Пірс зазначає, що «будь-яка думка є знаком». А це означає, «що жодна думка, взята сама собою не є сталим, безпосереднім знанням. І в цьому суттєва відмінність погляду Пірса від позиції Декарта й усієї традиції, що від нього походить» [19, с. 90]. Водночас, на думку Ч. Пірса, знання з'являється лише в процесі інтерпретації чуттєвих чи розумових знаків. Достовірність знань (значень) забезпечує інтерсуб'єктивною узгодженістю щодо тих чи тих знань у межах певної спільноти (певного товариства). Тут можна зробити висновок, що його позиція цілком змістила акценти у питанні об'єктивності знання, основою якої стає не людська свідомість, а інтерпретація та інтерсуб'єктивне узгодження смислу й істини речень або їхніх систем.

Думки Ч. Пірса підтримав і розвинув представник північноамериканської філософії прагматизму (а точніше, неопрагматизму) Річард Рорті. «Рорті критикує намагання засновувати наш інтерпретативний словник на апеляції до «об'єктивності», пропонуючи прагматичну альтернативу, яка полягає, на його думку, в тому, що легітимація завжди є звернена до «солідарності» або культури» [20, с. 421]. Інакше кажучи, він наголошує на соціокультурній укоріненості нашого знання. І саме така позиція є важливим кроком у розв'язанні проблеми критичного переосмислення західного логоцентризму.

Р. Рорті бачить у проблемі мови ядро сучасної думки. В цьому він дуже близький до поглядів, які сформувалися в лоні аналітичної філософії: «Ми перестали розуміти реальність через поняття досвіду та свідомості, які були поняттями традиційної філософії. Мова стала центральним питанням, ядром сучасної філософії. Ось головний факт, який ставить усе з голови на ноги» [21, с. 514].

Саме акцент на мовній проблематиці поєднує комунікативну філософію з провідними напрямками філософських досліджень ХХ ст. — герменевтикою,

феноменологією, аналітичною філософією, семіотикою. Але водночас комунікативна теорія ставить власні акценти в цьому питанні. Так, Карл-Отто Апель наголошує на ролі мови як трансцендентально-герменевтичної величини. Аналізуючи мову в межах суб'єкт-суб'єктних відношень, філософ трактує ці відношення «як інтерсуб'єктивну комунікацію, яка в принципі “не може бути зведеною до мовної передачі інформації”». Мова виступає в цьому контексті не лише механізмом об'єктивації інформації та експресивним засобом, але й медіатором розуміння» [23, с. 63]. Крім того, мову в комунікативній філософії тлумачать не лише як знакову систему, але й як трансцендентальну, ідеальну величину, яка є конститутивною для людського буття та світовідношення. А найважливішим висновком, який роблять у межах комунікативної теорії в дослідженні мовної проблематики, є наголос на провідній ролі комунікативної функції мови. Зокрема, сучасний представник комунікативного напрямку Вольфганг Кульман зазначає: «Тепер виявляється, що важливим результатом розумно інтерпретованої теорії мовленнєвих актів є не лише те, що функція репрезентації — одна з багатьох можливих і цілком рівноправних функцій мови, але те, що використання пропозицій у констатаціях і висування претензій на істинність для висловлювань стають можливими передусім через використання мовленнєвих феноменів, які традиційно й по праву вважалися насправді комунікативними. Репрезентативна функція мови, яка традиційно абсолютизувалась, обмежуючи комунікативну функцію, в дійсності є залежною від неї. Досягнення взаєморозуміння кимось стосовно чогось за допомогою мови є універсальним моментом, який включає і дозволяє робити висновки про все інше. Репрезентація чогось у висловлюваннях є окремим випадком використання мови, який стає можливим завдяки всезагальній структурі мовленнєвої системи взаєморозуміння» [18, с. 14]. Отже, акцент на комунікативній функції мови веде нас до проблеми інтерсуб'єктивності та соціокультурної укоріненості нашого пізнання. І якщо вважати цю тезу правильною, «то зрештою стає зрозумілою та важлива імплікація ідеї опосередкованого мовою пізнання, яка тільки й проливає правильне світло на значення «лінгвістичного повороту» філософії ХХ ст. І саме зараз можна стверджувати, що розум, який відповідно до основної течії новоєвропейської філософії розумівся лише із опозиції до природи, тобто із суб'єкт-об'єктної схеми, від самого початку співвідноситься як з об'єктами пізнання, так і з іншими суб'єктами, які спільно пізнають, діють та комунікують» [18, с. 11–12].

Зміна парадигми відбулась також і в соціальній теорії, в якій постала проблема побудови нового бачення суспільства з урахуванням комунікативного повороту у філософії. Дослідження такої проблематики здійснює Ю. Габермас шляхом переусвідомлення головних положень класичної соціальної теорії,

насамперед західної соціології кінця XIX — початку XX ст., шукаючи також в історії соціальних ідей закономірності руху до зміни парадигми, сутність якої полягає в переході від соціальної теорії, що виходить із концепції дії (насамперед цілераціональної) до теорії суспільства, узasadниченої комунікацією» [16, с. 92]. У межах зміни парадигми в соціальній теорії «місце суспільної інтеграції засобами вірувань заступає інтеграція, яка забезпечується механізмами мовленнєвої взаємодії. Індивідуалізація та зростаюча автономія суб'єкта пояснюється також тим, що формування ідентичності суб'єкта стає результатом комунікативної діяльності» [16, с. 102]. Зasadничими в соціальній сфері визнають інтерсуб'єктивно комунікативні структури, а мова, мовленнєва діяльність постає головним джерелом суспільної інтеграції.

Найважливіший висновок, який необхідно зробити з наведених думок, — це те, що світовідношення людини є мовно, а точніше комунікативно, детермінованим, що змушує нас визнати проблему інтерсуб'єктивності як засадничої в контексті запропонованої комунікативною філософією зміни світоглядних орієнтирів. Такий висновок має дуже вагоме значення для вирішення завдань, що стоять перед комунікативною філософією. Передусім основою людського буття визнають не абстрактну позалюдську реальність з ідеалом пошуку об'єктивної істини, а комунікативну діяльність людини, спрямовану на досягнення взаєморозуміння з іншими людьми та навколишнім світом. Крім того, таке бачення дає змогу вирішити проблему подолання методологічного соліпсизму, або суб'єктоцентрованості, класичної європейської філософії, орієнтуючи людину не на виведення достовірних знань із свідомості, а на обґрунтування їх в аргументативному дискурсі з іншими членами комунікативної спільноти. Саме раціональна аргументація в дискурсі стає для комунікативної філософії критерієм істинності (справедливості, щирості). У цьому контексті «дискурсивно-теоретичний критерій розуму (формально чи процедурно) заступає онтологічні змістові (лад буття, світ ідей, Бог, природа) чи трансцендентальні (філософія свідомості) та монологічні концепти розуму традиційної філософії» [16, с. 30].

Своєрідною онтологічною основою теоретичних побудов комунікативної теорії є принцип розрізнення двох практик, який запропонував Ю. Габермас. «Наголошуючи на двох аспектах відношення людей до світу (до природи і один до одного), Габермас виводить з них два аспекти людської діяльності: працю, або цілераціональну дію, і комунікативну дію, або символічно опосередковану інтеракцію, розглядаючи їх рівноцінними видами діяльності. Посилаючись на Габермаса, схожу думку висловив і Апель: «Людина, на мою думку, має два рівноцінні, не ідентичні, а взаємодоповнювані, пізнавальні інтереси. Перший визначається необхідністю технічної практики, здійснюва-

ної на основі осягнення законів природи, другий — необхідністю соціальної, моральної практики» [16, с. 65]. Це розрізнення, на думку представників комунікативного напрямку, є невід’ємним атрибутом людського буття і виявляється в усіх його феноменах. Так, відповідно до типів діяльності, в межах комунікативної філософії пропонують розмежовувати й два типи раціональності: комунікативно-консенсуальну та стратегічну цілераціональність. Якщо перша втілюється в прагненні до порозуміння і виражається в комунікативній діяльності, то друга — у прагненні досягти мети, що виражається в інструментально-практичній діяльності людини. Головною проблемою в цьому контексті теоретики комунікативного напрямку називають тотальне панування власне стратегічної раціональності, прикладом чого може слугувати екологічна криза чи будь-яка війна. Тут необхідно зазначити, що така проблема набуває нової актуальності в контексті переходу до інформаційного суспільства, оскільки інформація стає новим ресурсом, за який ведуть запеклу боротьбу, та, водночас, новим засобом тиску та маніпуляції. У цій ситуації метою, яка стоїть перед комунікативною філософією, є врівноваження стратегічної раціональності комунікативною або, інакше кажучи, доповнення суб’єкт-об’єктного світовідношення *homo faber* інтерсуб’єктивними зв’язками *homo sapiens*. Механізмом втілення цього завдання знову-таки постає дискурс, у якому на основі раціональної аргументації досягають реальної інтерсуб’єктивної згоди щодо наших знань, норм та цінностей, що має слугувати універсальним підґрунтям досягнення взаєморозуміння, розв’язання конфліктів та гармонізації міжлюдських взаємин.

Отже, комунікативна філософія, заснована на «апріорі комунікації» і спрямована на пошук універсальних умов і можливостей взаєморозуміння між людьми, дає принципово нове бачення сучасної людської ситуації та головних проблем, які її супроводжують. Така філософія, апелюючи до інтерсуб’єктивності, узаasadниченої мовою як трансцендентальною величиною, а не до партикулярних цінностей та норм, виведених із конкретних історичних обставин, претендує на знаходження універсальних і вагомих підстав людської солідарності. Це має змогу стати тією основою, на якій можна вирішувати актуальні проблеми сучасного інформаційного суспільства, будувати нову систему людського світовідношення, ідеалом якої є взаєморозуміння та гармонізація відносин людини з іншими людьми, суспільством та природою. Очевидно, такий погляд може допомагати у світі, де з кожною хвилиною множаться та загострюються різноманітні кризи та конфлікти, а місце й роль людини стають щоразу суперечливішими.

Таким чином, **як висновок**, зазначимо, що феномен комунікації є досить багатограним за своєю суттю. Науковий дискурс щодо понятійно-категорі-

ального апарату комунікацій постійно триває. Порівняльний аналіз різноманітних концептуальних підходів феномену «комунікація» дає підстави для дослідження основних концептуальних підходів, до з'ясування його сутності й специфіки з точки зору філософського узагальнення як культурно-історичного феномену, породженого складними, у тому числі й сучасними процесами соціокультурних відносин і взаємодій у контексті розвитку сучасного інформаційного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2012. – 224 с.
2. Висоцька О. Є. / Засоби та форми комунікації як «дзеркало» світосприйняття людини / О. Є. Висоцька // Філософські проблеми гуманітарних наук (Збірка наукових праць) : Зб. пр. – К., 2009. – 500 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [голов. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 2.
4. Платон. Избранные диалоги / Платон. – М. : Худ. лит., 1965. – 714 с.
5. Аристотель. Поэтика. Риторика / Аристотель. – СПб. : Азбука, 2000. – 346 с.
6. Хейзинга Й. Осень средневековья / Й. Хейзинга. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 544 с.
7. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс // Соч. в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 735 с.
8. Гольбах П. А. Катехизис природы / П. А. Гольбах // Избр. произведения: в 2 т. – М. : Мысль, 1963. – Т. 2. – 564 с.
9. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель // Соч. в 14 т. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – 440 с.
10. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : Реал-бук ; Киев : Ваклер, 2001. – 656 с.
11. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975. – С. 193–230.
12. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история [Электронный ресурс] / Ю. М. Лотман. – М., 1996. – 464 с. – Режим доступа: http://www-philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/kazakova/leccion_5.pdf.
13. Шарков Ф. И. Основы теории коммуникации : [учеб. для вузов] / Ф. И. Шарков. – М. : ИД «Социальные отношения», Перспектива, 2003. – 248 с.
14. Дуцик Д. Р. Політична журналістика / Д. Р. Дуцик. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 138 с.
15. Габермас Ю. Інший шлях із філософії суб'єкта: альтернатива комунікативного та суб'єктоцентрованого розуму / Ю. Габермас. Філософський дискурс модерну. – К. : Четверта хвиля, 2001. – С. 287–319.
16. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія / А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.

17. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. – К.; Л. : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 520 с.
18. Кульман В. Трансцендентально-прагматична позиція / В. Кульман // Топос. – 2000. – № 2. – С. 11–20.
19. Мельвиль Ю. Чарльз Пирс і прагматизм / Ю. Мельвиль. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – 492 с.
20. Рорті Р. Солідарність або об'єктивність / Р. Рорті // Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. – К. : Основи, 1998. – С. 516–518.
21. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – 669 с.
22. Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії / Л. Ситниченко. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
23. Всемирная энциклопедия: Философия. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, Современ. литератор, 2001. – 1312 с.

ГЕНЕЗИС КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПОДХОДОВ К ПОНИМАНИЮ СУЩНОСТИ И СПЕЦИФИКИ ФЕНОМЕНА «КОММУНИКАЦИИ» В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Кальницкий Э. А.

Сделана попытка определения основного мировоззренческо-методологического основания понимания сущности и специфики феномена коммуникации. На основе сравнительного анализа разнообразных концептуальных подходов исследуется сущность и специфика этого феномена в контексте развития информационного общества.

Ключевые слова: информационное общество, коммуникации, социокультурная среда.

GENESIS OF CONCEPTUAL GOING IS NEAR UNDERSTANDING ESSENCES AND SPECIFICS OF THE PHENOMENON OF «COMMUNICATION» ARE IN CONTEXT OF DEVELOPMENT OF INFORMATIVE SOCIETY

Kalnitskyi E. A.

Done attempt of determination basic view-methodological soil of understanding of essence and specific of the phenomenon of communication. On the basis of comparative analysis of various conceptual approaches essence and specific of this phenomenon is investigated in the context of development of informative society.

Key words: informative society, communications, sociocultural environment.

УДК 37.013.73

І. Г. Мухіна, кандидат історичних наук, доцент

ЦІННІСНІ АСПЕКТИ РАДЯНСЬКОГО ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ: АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розкривається актуальність дослідження ціннісних аспектів радянського освітньо-культурного простору, аналізується необхідність осмислення духовного досвіду попередніх поколінь для вироблення нових підходів щодо трансформації сучасного національного освітньо-культурного простору. Звертається увага на низку духовних проблем, що мають місце у пострадянському суспільстві і повинні бути обов'язково вирішені на сучасному етапі.

Ключові слова: освітньо-культурний простір, цінності, освіта, культура, особистість, актуальність.

Актуальність дослідження. Становлення сучасного національного освітньо-культурного простору є одним з провідних завдань, пов'язаних з модернізацією суспільства та національним відродженням української нації. Крім важливих економічних, політичних та соціальних трансформацій, однією з нагальних задач постає проблема культурно-цивілізаційної ідентифікації національної освіти у контексті входження її до світового освітнього простору. Саме в освітньо-культурному просторі здійснюється зв'язок поколінь і генеруються нові результати життєдіяльності, формуються державні, суспільні, політико-економічні, педагогічні, інформаційні та інші складові фундаментального процесу соціального розвитку. У радянський період було сформовано унікальну освітньо-культурну систему, яка, з одного боку, вбирала до себе вітчизняні освітньо-виховні традиції минулих поколінь, демонструючи спадковість усіх процесів, які відбувалися у сфері освіти та культури; з іншого боку, на базі цієї демонстрації було побудовано ортодоксальну радянську освітню модель, яка ґрунтувалася на марксистській ідеології, суворому матеріалізмі та атеїзмі. Уся освітня й культурна сфери формували специфічне світобачення, світорозуміння на принципах дихотомічного сприйняття суспільних та природних процесів. Але без дослідження специфічних особливостей ціннісних домінант радянської освітньо-культурної системи неможливо розвивати й трансформувати пострадянську освіту й культуру, визначити їх основні духовні й світоглядні вектори розвитку.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Проблема осмислення шляхів подальшого розвитку пострадянського освітньо-культурного простору зай-

маються чимало сучасних філософів, соціологів, педагогів, зокрема Ф. Андрушкевич, Г. Ягодін, Б. С. Гершунський, Н. Пахомов [1–4] та ін. Але їх увага зосереджується на розгляді впливу глобалізаційних процесів на освіту та її складові, а звертання до освітньо-культурного досвіду радянського суспільства має лише фрагментарний характер і переважно торкається педагогічних аспектів. Тому проблема комплексного дослідження радянського освітньо-культурного простору як системи ціннісних домінант та проблема успадкування цього досвіду, на жаль, так і не була поставлена. З цього випливає *мета статті* — визначити основні ціннісні аспекти радянської освітньо-культурної системи, які актуальні для визначення аксіологічних напрямів розвитку вітчизняної освіти та культури на сучасному етапі.

Вклад основного матеріалу. У сучасний період, коли моделюється духовна структура посттоталітарного суспільства та відшукуються напрями трансформації освіти та культури, виникає потреба звернутися до духовного досвіду минулих поколінь, проаналізувати ціннісні орієнтири, що формували обличчя людини, культури та суспільства у цілому. Аналізуючи дану проблему, можна виділити низку ключових аспектів, які визначають необхідність і актуальність вивчення ціннісних домінант радянського освітньо-культурного простору в контексті сучасних освітньо-культурних трансформацій.

1. Актуальність дослідження ціннісних аспектів формування й розвитку радянської освіти та культури полягає у тому, що на сьогодні, на жаль, відсутні глибокі комплексні наукові дослідження аксіологічних та психологічних чинників формування й трансформації радянського освітньо-культурного простору як цілісної системи, фрагментарно розкриваються ідеологічні та ментальні установки радянської формації, але саме в ній отримували духовний досвід десятки поколінь. У сучасних наукових працях практично немає ґрунтовних робіт, що розкривають специфіку формування, становлення та модифікації радянського освітньо-культурного простору крізь призму боротьби ідей, теорій та альтернатив щодо розвитку освіти та культури, внутрішніх і зовнішніх суспільно-політичних процесів тощо. Радянська наукова джерельна база, у якій розкриваються особливості функціонування радянського освітньо-культурного простору, глибоко не досліджена й не узагальнена з позицій сучасних методологічних підходів. Виникає певна духовна прірва, що роз'єднує минулі покоління із сучасним, а демонстрація лише негативних рис радянської суспільної системи та радянських цінностей не дає змоги адекватно оцінити процеси, які декілька десятиліть проходили у сфері освіти та культури під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів.

2. Актуальність даної проблеми пов'язана також з тим, що через радянську освітню сферу репрезентувалися й культивувалися своєрідні культурні цінності, формувалися відповідні системи (інформативна, комунікативна та

ментальна), тобто була створена певного роду когнітивна інфраструктура, у якій забезпечувалося виховання мас та окремої особистості. Радянській суспільно-економічній формації був притаманний специфічний тип духовного виробництва, у якому формувалася духовна культура, суспільні цінності, накопичувався моральний досвід та формувалася своєрідна шкала цінностей. Ця духовна система активно діяла й протистояла західній моделі суспільного розвитку, тому всі процеси у сфері освіти та культури радянського суспільства проходили у контексті загальносвітових процесів. Це актуалізує дослідження даної проблеми.

3. У добу розпаду світової соціалістичної системи та розвитку посттоталітарних суспільств, у тому числі й України, радянський суспільний досвід рішуче відкидається як непотрібний і навіть шкідливий, а активно запозичується закордонний, зокрема західноєвропейський, хоча ідеї марксизму й соціал-демократії зародилися саме у надрах західноєвропейської демократії, а їх спроба практично втілити у рамках радянської формації теж була результатом запозичення західноєвропейського досвіду, хоча й невдалого. Актуальність дослідження даної проблеми полягає у тому, що у сучасному періоді моделюється структура посттоталітарного суспільства та напрями його трансформації у сучасне демократичне, тому виникає потреба глибоко проаналізувати соціально-культурні, ментальні, політико-ідеологічні основи формування радянського тоталітарного суспільства, які культивувалися через засоби освітньо-культурного простору. Тільки критичне переосмислення історичного минулого, розкриття специфіки та особливостей взаємодії радянського освітньо-культурного простору зі світовим дозволить виробити нові підходи до формування нової духовної основи суспільства, не повторювати помилок минулого та створити нову систему ціннісних орієнтирів, що відповідають сьогоденню.

Виходячи з актуальності дослідження аксіологічних засад становлення й розвитку радянського освітньо-культурного простору, можна виділити низку проблем, які постали перед сучасною національною освітою та культурою на шляху їх модернізації. Атеїзація, що була притаманна радянському освітньо-культурному просторі, змінилася на релігізацію сучасного суспільного життя, що спричинило серйозні зміни у духовному житті суспільства. Поряд із позитивними моментами, пов'язаними зі свободою віросповідання та легітимністю традиційних церковних інститутів, у сучасному житті виникають такі загрозливі процеси, як релігійний фанатизм, психологічний тиск на особистість та його світосприйняття з боку поширених тоталітарних сект. Замість радянської ідеології в основу духовного життя особистості досить часто приходять не сучасне наукове знання, а нова релігія з-за кордону, яка заперечує традиційні християнські цінності та відриває багатьох від дійсного сус-

пільного життя та адекватного сприйняття дійсності. Це заважає створити цілісне консолідоване суспільство на основі національно-культурних цінностей та традиційних зв'язків.

Поряд з цими негативними явищами постає друга проблема, що пов'язана з наповненням національного освітньо-культурного простору новим ідейним та духовним змістом. Відомо, що в останні роки існування радянського суспільства змістове навантаження радянського освітньо-культурного простору поступово почало входити у протиріччя з вимогами постіндустріального (інформаційного) суспільства, до якого була вимушена прямувати й радянська формація, що перебувала у постійній конкурентній боротьбі із Заходом. Суб'єкт пізнання нового інформативного суспільства, як правило, все менше оперує інформацією, яку отримує у результаті безпосередньої взаємодії з фізичним світом, а більше черпає інформацію за рахунок комунікації з іншими людьми. Таким чином, сучасна економічна система перетворюється в «економіку знань», де інформація виступає важливим елементом розвитку суспільства. Як відомо, освітньо-культурні інститути індустріального (соціалістичного і капіталістичного) суспільства виховували масу людей як множину здібних до розвитку особистостей, підпорядкованих нормуючим законам, а формування масового суспільства та людини-маси поступово розмиває відчуття власного буття та недоторканності особистості, що повинно складати основу духовного життя суспільства. Таким чином, особистісна культура радянського індустріального суспільства за допомогою засобів масової інформації, масової школи, масового виховання поступово заміщується культурою масовою, якій притаманні стереотипне мислення, уніфікація, пристосування, несамостійність мислення. До речі, ця проблема є й у сучасному пострадянському суспільстві.

Поступово приходять розуміння освіти як засобу розвитку людини, як способу її духовного становлення, формування моральної основи особистості. Це яскраво проявляється у радянській освітньо-виховній системі, яка хоча й була ідеологічно забарвленою, але в ній мали місце наукові праці блискучих педагогів-новаторів, які зробили вагомий внесок не тільки у вітчизняну, але й у світову педагогічну науку. Так, наприклад, необхідним є повернення до так званої народної системи освіти та гуманістичних підходів до навчання й виховання особистості, які були розроблені вітчизняними та радянськими педагогами-новаторами, такими як Г. Ващенко, А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. Але разом з цим слід викоринити ті негативи, які довгий час насаджувались усіма засобами освітньо-культурного простору. Серед них: ідеологічна зашореність радянської системи освіти та виховання, маніпулювання свідомістю особистості, ворожість та непримиренність до

іноземного досвіду, безкомпромісна боротьба з альтернативними теоріями, стратегіями та ідеями тощо [1, с. 126].

На жаль, сучасна освіта суворо підпорядковується утилітарним потребам виробництва та ринку. Посттоталітарні суспільства, як і всі інші, гостро відчували наприкінці ХХ ст. глибокі деформації у масовій свідомості. Причиною цих деформацій стало протиріччя між стрімко зростаючим об'ємом знань та інформації й обмеженістю людських можливостей їх засвоєння та використання. Тому головними в освітній сфері стали питання пошуку стратегій освітнього процесу та оптимальних варіантів оновлення змісту освіти. Нова сучасна концепція освіти розробляється на основі прийняття принципу відкритості освіти, її обов'язкової трансформації із авторитарної в освіту відкритого демократичного суспільства.

На сучасному етапі світового економічного та суспільного розвитку найбільш важливою глобальною проблемою вважається безперервність навчання, або навчання протягом усього життя. В умовах формування пострадянського освітньо-культурного простору однією з провідних ідей сучасної освіти повинна стати ідея переходу від «школи знань» до «школи культури», розгляд освіти як частини загальної культури. Так, ще у 80-х рр. ХХ ст. Г. А. Ягодін головним системоутворювальним фактором безперервності освіти вважав особистість як ціль і кінцевий результат процесу постійного й неухильного сходження до все нових і нових висот пізнання та перетворення світу [2, с. 37].

Говорячи про напрями трансформації системи освіти, Б. С. Гершунський зазначає, що сутність безперервної освіти приховується у створенні необхідних умов для всебічного гармонійного розвитку індивіда незалежно від його віку, початково придбаної професії, спеціальності, місця проживання з обов'язковим урахуванням його особливостей, мотивів, інтересів, ціннісних установок [3, с. 23]. У подібній трактовці підкреслюється головна ідея безперервності освіти — розвиток особистості людини. Розвиваючи ідею випереджального розвитку людини, Н. Пахомов вбачає можливість її реалізації не через засвоєння попередніх рецептів, а на підставі підготовки до оволодіння методами й змістом пізнання та практики, котрих ніколи раніше не існувало [4, с. 6]. Такий підхід принципово відрізняється від радянської системи безперервної освіти, хоча старі освітні структури післядипломної освіти ще мають місце у системі пострадянського суспільства.

Висновки. Актуальність дослідження ціннісних аспектів радянського освітньо-культурного простору так чи інакше пов'язана з трансформацією й розвитком сучасної пострадянської системи освіти та культури. Запозичення позитивного ціннісного досвіду, національних традицій у системі освіти й виховання дозволить зберегти національну ідентичність, продемонструвати міцний зв'язок вітчизняної системи освіти та виховання з європей-

ськими освітньо-виховними системами. На сьогодні національна освітньо-культурна система опинилася у ситуації кардинальних змін, що пов'язані не тільки з переходом суспільства до іншої суспільно-економічної формації, де в основі лежить ринкова економіка, але й зі створенням демократичного, правового, громадянського суспільства, що має власну ідеологію, культуру, духовні цінності. Дослідження духовного досвіду попередніх поколінь дозволить репрезентувати не тільки особливості та своєрідність національних традицій, але й створювати умови для інтеграції цієї системи у світовий освітньо-культурний простір. Саме через сучасний освітньо-культурний простір особистість має отримати змогу всебічно розвиватися й адекватно сприймати навколишній світ, шанувати власну культурну спадщину та власну історію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрушкевич Ф. Глобализационный концепт современных образовательных инноваций (философско-компаративный анализ модернизационных процессов в образовательных системах Украины и Польши) / Ф. Андрушкевич. – Киев : Изд-во НПУ им. М.П. Драгоманова, 2011. – 343 с.
2. Ягодин Г. Перестройка высшей школы и непрерывное образование / Г. Ягодин // Полит. самообразование. – 1986. – № 7. – С. 30–39.
3. Гершунский Б. С. Педагогические аспекты непрерывного образования / Б. С. Гершунский // ВВШ. – 1987. – № 8. – С. 23–35.
4. Пахомов Н. Кризис в контексте глобальных перемен / Н. Пахомов // ВВШ. – 1990. – № 9. – С. 6–12.

ЦЕННОСТНЫЕ АСПЕКТЫ СОВЕТСКОГО КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА: АКТУАЛЬНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Мухина И. Г.

В статье раскрывается актуальность исследования ценностных аспектов советского культурно-образовательного пространства, анализируется необходимость осмысления духовного опыта предыдущих поколений для выработки новых подходов по трансформации современного национального культурно-образовательного пространства. Обращается внимание на ряд духовных проблем, которые имеют место в постсоветском обществе и должны быть обязательно разрешены на современном этапе.

Ключевые слова: советское культурно-образовательное пространство, ценности, образование, культура, личность, актуальность.

THE VALUE ASPECTS TO SOVIET CULTURE-EDUCATIONAL SPACE: ACTUALITY THE RESEARCH

Mukhina I. G.

In the article consider to actuality the research to value aspects to soviet culture-educational space, the necessity of sensible spiritual experience previous generation for work out new approaches to transformation of modern national culture-educational space are analyzed. Pay attention on row of problems which take place in post soviet society and must have decided on contemporary stage.

Key words: soviet culture-educational space, value, education, culture, personality, actuality.

УДК 101.1:316

Н. О. Шанідзе, кандидат соціологічних наук

ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ОСВІТИ

У статті розглянуто сучасні філософські підходи до процесу соціалізації особистості. Визначено необхідність урахування тенденцій інформатизації для створення умов ефективної соціалізації особистості в освітньому середовищі. Оскільки освіта виступає провідним чинником соціалізації, проаналізовано зміни в сучасному освітньому середовищі. Зазначено, що в інформаційному суспільстві головним фактором соціалізації особистості є формування її інноваційності.

Ключові слова: освіта, інформатизація, соціалізація, інноваційна діяльність.

Актуальність проблеми. Тенденція підвищення інтересу до наукових досліджень усіх складників освіти як соціального інституту і соціального феномену, що спостерігається в Україні сьогодні, пов'язана насамперед з усвідомленням ролі й місця освіти у формуванні інтелектуального та культурного потенціалу нації як джерела соціального досвіду. Процес інформатизації суспільства, який безперечно виступає головним елементом суспільного розвитку, зумовлює зміни в усіх підсистемах суспільства, зокрема

в освіті. Освіта як соціальний інститут, де відбуваються найдовші та найзначніші етапи соціалізації, особливо за умов зміни освітньої парадигми на неперервну, виконує функції головного чинника соціалізації особистості. Будь-які зміни в освітньому середовищі автоматично впливають на соціалізаційний процес, що зумовлює актуальність дослідження взаємозв'язку інформатизації суспільства та освіти.

Аналіз джерел та публікацій. Процес впливу освіти на соціалізацію особистості в соціології та філософії привертає і привертає увагу багатьох дослідників. Специфіка вивчення даної проблеми полягає в тому, що ці дослідження розглядають означений процес з різних точок зору. Серед філософських підходів, які актуалізували цю проблему, можна виокремити екзистенціалізм, де соціалізація зводиться до соціальних ролей, що протистоять сутності людини; концепцію «масової людини» Х. Ортеги-і-Гассета, що розкриває соціально-психологічний тип людини натовпу; Франкфуртську філософську школу (Г. Маркузе, Е. Фромм, Ю. Габермас), що досліджує співвідношення загальнолюдського, соціального та індивідуального. Ближче до розгляду соціалізації з позиції освіти підходять модель «рольового тренінгу» Т. Парсонса, «соціального навчання» Скіннера, «міжособистісного спілкування» Ч. Кулі та Дж. Міда, «когнітивна» Ж. Піаже, А. Маслоу тощо. Сьогодні дослідження вітчизняних науковців, які звертають увагу на проблеми соціалізації індивіда в умовах сучасного українського суспільства, а також враховують становлення інформаційного суспільства, представлені працями Г. Авер'янової, В. Андрущенко, Л. Губерського, Р. Гуревича, М. Згуровського, А. Коломійця, М. Лукашевича, В. Ляха, Л. Мельника, В. Москаленко, І. Надольного, А. Ручки, Л. Сохань, О. Ставицької, В. Штанько та ін.

Мета дослідження полягає в окресленні інформатизації освіти як чинника соціалізації особистості у філософському аспекті та виявлення змін, що характеризують цей процес у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Соціалізація в найбільш загальному вигляді розглядається як входження людини до соціального світу шляхом усвідомлення та впровадження певних соціальних якостей, що притаманні та необхідні цьому конкретному суспільству в його історичній формі. Ще відомий французький філософ та соціальний психолог Г. Тард визначав, що будь-яка людина в суспільстві виступає або творцем, або наслідувачем. Завдяки законам наслідування суспільство, з одного боку, підтримує своє існування як цілісність, з іншого — розвивається в міру того, як у різних галузях соціальної дійсності виникають і поширюються винаходи, тобто акти індивідуальної творчості. Основними факторами соціалізації особистості виступають елементи соціального середовища, з якими взаємодіє людина, а також соціальний контроль. Наслідування, на думку Тарда, має тенденцію до нескін-

ченню поширення, розвиваючись від внутрішнього до зовнішнього, від одностороннього до взаємного і загального. Наслідування має в суспільстві три форми: наслідування сучасному (мода), наслідування звичному (звичай) і наслідування самому собі.

Оскільки спектр накопичуваного людиною соціального досвіду є досить широким і варіативним, спробуємо класифікувати ці елементи, взявши за основу поділ:

- рольові — такі, що віддзеркалюють значеннєву і символічну наповненість кожної соціальної ролі, що інтерналізує індивід;
- поведінкові — моделі поведінки в кожній конкретній ситуації, залежно або незалежно від домінуючої в даний момент ролі;
- соціокультурні — традиційні поведінкові акти, а також символи, властиві даному індивідові завдяки самоідентифікації до певної культури (національної, професійної, етнічної, політичної тощо);
- нормативні — норми моралі і права, установки на їх додержання;
- аксіологічні — уся система особистісних і загальнолюдських цінностей і побудова своєї системи цінностей відповідно до очікувань суспільства.

Інформатизація середовища, внаслідок якої стрімко розвиваються новітні інформаційні технології, що забезпечують доступність інформації для індивіда, доповнила, а в деяких випадках і зовсім замінила традиційний механізм соціалізації індивіда. Усі зазначені елементи змінюються, що пов'язано із зменшенням ролі традиційних інститутів соціалізації, а включення індивіда до системи суспільних відносин доповнюється використанням інформаційно-комунікаційних технологій, що породжує, з одного боку, тенденції переходу до креативної моделі соціалізації, а з іншого — до збільшення можливостей маніпулювання свідомістю людей.

Так, за умов доступності та розповсюдженості інформації створюється ілюзія, що освіта втрачає свої функції, оскільки індивід будь-коли і будь-де може не тільки здобути будь-яку інформацію, а й отримати консультацію, пояснення до неї, тому не обов'язково мати фундаментальні глибокі знання, достатньо мати відповідний пристрій. Відбувається розмиття усвідомлення понять «інформація» та «знання». Що стосується поведінкових змін, то вони детерміновані здебільшого анонімністю інформаційних технологій. Російський дослідник Д. Іванов визначає з цього приводу, що «конструйованість особистості в Internet надає свободу ідентифікації: віртуальне ім'я, віртуальне тіло, віртуальний статус, віртуальна психіка, віртуальні звички, віртуальні чесноти та віртуальні пороки. Однак така свобода призводить до ще більшої невпевненості у пошуку себе — людям пропонується (скоріше навіть нав'язується) безпрецедентна свобода, однак її ціною стає така ж безпрецедентна невпевненість» [1, с. 138].

Сучасна віртуальна людина стає заручником поліваріантності реальностей, які вона може створювати; безліч соціальних ролей, які створюються та програються, врешті-решт розмивають особистість, ускладнюючи та унеможливаючи пошук людиною власної ідентичності. Саме на цьому етапі соціальний інститут освіти повинен реалізовувати власні функції з формування особистості, але за умов тієї системи, що панує зараз (орієнтація на запам'ятовувальне навчання замість навчання через дослідження; класно-урочна система роз'єднання предметів замість їх об'єднання для різнобічного дослідження певної проблеми та ін.), це практично неможливо.

Деякі дослідники наголошують, що інформаційне суспільство змінює також систему національної ідентифікації у структурі соціалізації особистості. Німецький соціолог та філософ М. Фасслер виділяє «переделектронну» та «електронну» ідентичності. «Переделектронна» ідентичність (ядро якої становить національна ідентичність) включає всю сукупність відмінних якостей, притаманних певній людині у докомп'ютерну епоху. Під впливом техногенних факторів людина формує «електронну» ідентичність, складові якої залежать від інформаційно-знакового середовища, ідентичність, що не передбачає національних чи культурних відмінностей.

Ще однією проблемою інформатизації стає перенасиченість інформаційними потоками, коли кількість інформації переростає не в якість, а в хаос. Як визначає Н. Д. Никандров [2], у широкому сенсі можна говорити про інформаційне забруднення навколишнього середовища, причому виходить так, що система освіти як соціальний інститут формує людину в одному напрямку, а інші, дуже потужні засоби соціалізації — в іншому. Так виникає зовнішній конфлікт навколо людини і внутрішній конфлікт у ньому самому.

Однією з основних умов формування соціального «Я» індивіда є розвиток у нього здатності до самоаналізу. З боку інтеракціоністських поглядів самоаналіз є не що інше, як співвіднесення себе з передбачуваним сприйняттям іншими (значущими) індивідами. Індивід починає оцінювати себе із зовнішньої точки зору в тому випадку, якщо він набуває звички робити себе об'єктом самоаналізу. Вирішення цієї проблеми можливе при розгляді того соціального процесу, до якого індивід включений. У цьому процесі він реагує на себе не безпосередньо, а опосередковано, з особливих точок зору інших індивідів. Він стає об'єктом для самого себе лише в тому випадку, якщо починає розуміти ставлення інших до себе, тобто стає спроможним розуміти соціальний контекст власної поведінки. Завдяки цьому на перший план виходять виховна та комунікаційна функції освіти, які у різних суспільствах виконуються по-різному.

У країнах, де домінують трансцендентні (позаосвітні, не досяжні для пізнання, як правило, релігійні) цінності і соціоцентричні (цінності окремих

об'єднаних за ознаками раси, статі, національності, соціального положення, соціальних груп тощо) [3, с. 18], освітні системи часто-густо централізовані, тому що держави намагаються їх контролювати через жорстку регламентацію діяльності освітніх закладів та обмежувати напрями, зміст і рівень розвитку людини, окремих груп. Тут превалюють адаптаційні та інтеграційні процеси цілеспрямованої соціалізації, оскільки поверненням до минулого держава намагається «законсервувати» соціально-економічний устрій суспільства. У разі домінування антропоцентричних цінностей (система цінностей, де найвищою цінністю є людина, її індивідуальність) країна через освітні заклади створює умови для індивідуалізації людини, розкриття і реалізації її життєвих сил, творчого потенціалу, які є фундаментом подальшого розвитку суспільства.

Висновок. Освіта в умовах інформатизації повинна сформувати людину інноваційного мислення, інноваційного типу культури, здатного до інноваційного типу діяльності, — лише така людина буде конкурентоспроможною, такі люди можуть скласти мобільне суспільство, мобільну націю [4, с. 10]. У сучасному світі суттєво розширюється комунікативне середовище, в якому проживає людина, зростає міжособистісне спілкування. Безумовно, інформаційні, контактні впливи суперечливі, і для того щоб людина залишалася сама собою, а тим більше, щоб була ефективною у будь-якому виді діяльності або громадському співіснуванні, вона має аналізувати впливи і діяти свідомо, відповідно реагуючи на інформаційні контакти. Це означає, що ми маємо за допомогою освіти, яка особистісно спрямована, формувати людину як розвиненішу особу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Версия 2.0 : [монография] / Д. В. Иванов. — СПб. : Петерб. востоковедение, 2002. — 214 с.
2. Гавров С. Н. Образование в процессе социализации личности / С. Н. Гавров, Н. Д. Никандров // Вестн. УРАО. — 2008. — № 5. — С. 21–29.
3. Бадан А. А. Філософські аспекти впровадження закордонних моделей у становленні сучасної української освіти / А. А. Бадан // Мультиверсум. Філософ. альм. — К. : Центр духов. культури, 2004. — № 43.
4. Кремень В. Вища освіта в соціокультурних змінах сучасності / В. Кремень // Вища освіта України. — 2007. — № 3.

ФИЛОСОФСКИЕ ПОДХОДЫ К СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАТИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА И ОБРАЗОВАНИЯ

Шанидзе Н. А.

В статье рассмотрены современные философские подходы к процессу социализации личности. Определена необходимость учета современных тенденций ин-

форматизации для создания условий эффективной социализации личности в образовательной среде. Поскольку образование выступает ведущим фактором социализации, проанализированы изменения в современной образовательной среде. Отмечено, что в информационном обществе главным фактором социализации личности является формирование ее инновационности.

Ключевые слова: образование, информатизация, социализация, инновационная деятельность.

PHILOSOPHICAL APPROACHES TO PERSONALITY SOCIALIZATION IN THE CONTEXT OF INFORMATIZATION OF THE SOCIETY AND EDUCATION

Shanidze N. O.

The article deals with modern philosophical approaches to the process of personality socialization. The paper determines the necessity of considering modern tendencies of informatization to create effective conditions for personality socialization in educational environment. As education is the main factor of socialization, modern changes in education have been analyzed. It has been stated that in information society the main factor of personality socialization is personality innovation.

Key words: education, informatization, socialization, innovation activity.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 316.334.4

Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПІДХОДУ ДО МИРУ І ЗЛАГОДИ МІЖ НАРОДАМИ (до 290-річчя від дня народження Імануїла Канта)

У статті осмислена спадщина Імануїла Канта під кутом зору ідеї вічного миру. В ній обґрунтовується думка, що концепція І. Канта щодо вічного миру базується на такій єдності соціального, етичного і правового, при якому вічний мир виступає як неминучий результат перемоги розуму людства всупереч усім соціальним протиріччям і сутичкам, а сама концепція в силу її фундаментальності може розглядатися як один з наукових орієнтирів європейського підходу і до соціально-правових аспектів злагоди між народами.

Ключові слова: *вічний мир, злагода, громадянське суспільство, свобода, право, розум, моральність, доброчесність, імператив.*

Актуальність теми статті обумовлюється тим, що проблема миру і злагоди є однією із самих жагучих і неминучих. Ніщо так не стоїть у центрі уваги і суспільних наук, і громадської думки, як вона. Разом з цим слід наголосити, що мир і злагода — параметри існування реального суспільства, а це означає, що в ньому неминуче існування суперечностей і ворожнечі, які породжені відмінностями в соціальних статусах, мовах, релігіях, а також соціальними інститутами з інтересами, що не збігаються. Мир і злагода можуть виникнути за таких умов на засадах їх адекватного сприйняття членами суспільства. Одним із джерел такого сприйняття є Кантівське вчення про імперативи злагоди і миру. Такі імперативи, маючи світоглядно-правовий статус, цим не обмежуються, а мають і соціологічне значення, оскільки

можуть бути орієнтиром соціально позитивної поведінки окремих особистостей, спільнот і соціальних інститутів, різних народів, вони є соціально ефективними, попри всі бурхливі суспільні події.

Огляд літератури, що має відношення до теми статті, дозволяє зробити стосовно неї декілька висновків. По-перше, вона свідчить про ґрунтовну всебічну розробку проблем миру і злагоди, включаючи їх соціально-правовий аспект, самим Кантом [1; 2; 3; 4]. По-друге, Кантівська концепція миру і злагоди набуває життєвої сили у подоланні презентованих у літературі [5; 6] антагоністичних їй поглядів. По-третє, використана література засвідчує практичну цінність ідей І. Канта і фактичну реалізацію основної частини його поглядів на вічний мир і злагоду між народами як незворотний процес [7; 8; 9]. По-четверте, сумніви і незгода з ідеями І. Канта відбудовуються в руслі його пошуків парадигми вічного миру і злагоди [10; 11]. Одночасно слід відзначити, що джерела недостатньо акцентують увагу на органічній єдності ціннісного, соціального і практичного аспектів у долі ідей І. Канта.

Зважаючи на актуальність і стан розробки проблеми, *метою* статті є обґрунтування положення про те, що мир і злагода між народами як правове і соціальне явище є продуктом процесу засвоєння та реалізації ідей, які відбивають породжені розумом етичні і правові вимоги щодо функціонування держави і права, що досягнення вічного миру і злагоди між народами є суперечливим і протяжним у часі, але незворотним процесом, що веде до суттєвих соціальних змін у суспільстві.

Наднаціональна спільнота, що сформувалася в Європі, характеризується двома типами явищ. Це, перш за все, система цінностей і духовних настанов. До них належать, по-перше, дух вільної норми і критики, які орієнтовані на безмежні кількісно і якісно цілі; по-друге, творення нових, також необмежених ідеалів і цінностей стосовно як окремих людей, так і цілих народів, з їх орієнтацією на свободу, розум і діяльні вимоги до людини; по-третє, дарування кожною етнічною спільнотою (нацією), згідно з її ідеальними і реальними прагненнями, новій спільноті кращого, що є в нації [12, с. 316–317]. Другий тип явищ характеризується тим, що є притаманним громадянському суспільству і включає такі моменти: а) опосередкування *потреб* і задоволення *одиночного* шляхом його праці і шляхом праці задля задоволення потреб *всіх останніх*; б) дійсність *свободи* як усезагального, захист власності шляхом *правосуддя*; в) піклування про запобігання випадковості, що мається в цих системах, увага до особливого інтересу як до *загального* [11, с. 233].

Кант, формулюючи свій проект договору про вічний мир, фактично його передумовою вважає громадянське суспільство. Це видно із остаточної ст. 1 проекту договору; в ній вічний мир пов'язується із здатністю забезпечити

такий соціальний устрій, що базується «по-перше, на принципах свободи членів суспільства; по-друге, на основоположеннях *залежності* всіх від єдиного загального законодавства, і по-третє, на законі *рівності* всіх (як громадян держави)» [4, с. 10–11]. Поряд з цим, характеризуючи право народів, що прагнуть до вічного миру, він зазначає, що їх об'єднання гарантує зовнішнє *моє* і *твоє* держав, захист власності на державному рівні [3, с. 387], тобто виходить із фундаментальної ознаки громадянського суспільства. Подібний підхід до суспільства, в якому має розгортатися становлення вічного миру, обумовлює і систему висхідних понять для аналізу механізму, що ціннісно і соціально забезпечує таке становлення. Перш за все він розглядає *право* як сукупність умов, при яких волевиявлення однієї особи сумісне з волевиявленням іншої з точки зору всезагального закону свободи. При цьому під *особою* він розуміє суб'єкт, чий вчинки можуть бути йому поставлені в обов'язок. У свою чергу, *обов'язок* розглядається як вчинок, який хтось повинен здійснити, обов'язок — це матерія зобов'язальності. Відповідно з поняттям обов'язку він підходить до поняття *дії*, називаючи нею вчинок у тому випадку, якщо він підкорений законам обов'язковості і якщо особа розглядається у своїй обов'язковості у відповідності зі свободою волевиявлення [3, с. 244, 245, 253].

Кант особливо наголошує, що зв'язок людей як розумних істот і джерело дій здійснюється через притаманні цим діям об'єктивно обумовлені закони, сукупність яких у співвідношенні один до одного виступає як царство цілей. При цьому людина належить до царства цілей як його *член*, за умови, що вона підкоряється їм. Ставлення будь-якого вчинку до законодавства, в якому започатковані вимоги об'єктивних цілей, складає, за Кантом, зміст моральності. Але при цьому обов'язково необхідно, щоб особа як розумна істота і член людської спільноти могла розглядати саму себе як таку, що бере участь у встановленні всезагальних законів. Необхідність здійснювати дії за цим принципом виступає як практичний примус, тобто такий обов'язок, який за своєю природою стосується кожного члена царства цілей — і при цьому всім однаковою мірою [1, с. 211]. Аргументована Кантом необхідність усвідомлення взаємозв'язку між усезагальними законами в царстві цілей і обов'язками в ньому є основоположною ознакою регульованого особистістю або соціальною групою суспільного процесу. Вона виступає ключовою ланкою розуміння проблем злагодності між народами. У свою чергу, це співвідношення регулюється всезагальним правовим законом, який проголошує: «вчиняй зовнішнім чином так, щоб вільний прояв твого волевиявлення був сумісним із свободою кожного» [3, с. 204].

Підхід до права у широкому розумінні цього поняття починається з того, що суб'єкт його здійснення має волю або здатність вчиняти згідно з уяв-

ленням про закони у їх співвідношенні із свободою. Оскільки для виведення поступків із законів потрібен *розум*, то воля є не що інше, як практичне його використання. «Уявлення про об'єктивний принцип, оскільки він для волі виступає як повеління, називається велінням розуму, а формула веління — **імперативом**» [2, с. 185]. На практиці імператив зазвичай виступає в синтезі з максимою. Як суб'єктивний принцип максима включає в себе практичне правило, згідно з яким діє суб'єкт, на відміну від закону, що має внутрішню силу для нього як розумної істоти. Якщо максима є одночасно основоположенням згідно з тим, як людина повинна діяти, то вона набуває якості імперативу. У випадку, коли імператив не має в собі ніякої умови, окрім власного змісту, то він виступає як категоричний імператив. На відміну від гіпотетичного імперативу, стосовно якого заздалегідь невідомо, який буде його зміст, поки не дано його умови, категоричний імператив наперед відомий. Кант формулює такий основоположний імператив, що через вимоги до зобов'язальної поведінки особистості має правовий аспект: *«чини тільки відповідно до такої максими, керуючись якою в той же час ти можеш побажати, щоб вона стала всезагальним законом»* [2, с. 195].

Категоричний імператив, виражаючи обов'язковість, тим самим є і моральним, і практичним законом, оскільки він включає в себе не лише практичну необхідність, але й примус, тобто він може мати дозволяюче або забороняюче призначення, здійснення або невиконання якого виступає як обов'язок [3, с. 144]. Стосовно досягнення злагоди, оскільки вона формулює принцип волі, то злагода має спиратися на практичний імператив, який базується на положенні, що вільне і розумне єство існує як мета сама по собі: *«Чини так, щоб ти завжди ставився до людства й у своїй особі, і в особі іншого так, як до мети, і ніколи не ставився б до нього лише як до засобу»* [1, с. 205]. Стосовно цього імперативу особливо слід звернути увагу на зауваження Канта, що його здійснення має спиратися на формулу безумовно доброї волі.

Свобода як всезагальний принцип дій передбачає вибір, який, у свою чергу, з ціннісної і соціальної точки зору базується на системі дихотомій. Висхідною дихотомією у Канта виступає дихотомія «добро-зло». Згідно з Кантом, зло — це те, що руйнує злагоду людини: а) з вимогами вищої моральності; б) з навколишнім світом та його дійсністю, включаючи їх соціальний аспект; в) людини самої із собою [1, с. 196–198]. Необхідність злагоди людини особливо з навколишнім світом та його дійсністю має далекосяжний соціальний контекст, оскільки така злагода створює простір і одночасно виступає як рушійна сила соціально спрямованих дій. Тобто дій, які визначають соціальні статуси, прагнення, можливості, а врешті-решт,

і долю соціальних інститутів. Цей контекст повністю зберігає своє існування і значення також і у сфері миру та злагоди між народами.

Складна структура системи руйнівних засад, що породжують зло, обумовлює об'єктивну схильність людини до зла, оскільки вона на кожному кроці може порушити одну із зазначених форм злагоди. З цього приводу доцільно навести думку Гегеля про те, що природа зла є такою, що людина може, але необов'язково повинна його бажати [11, с. 184]. З точки зору джерел злагоди між народами, це положення можна розглядати як одне з ціннісних і соціальних обґрунтувань права, мета якого в даному випадку полягає в тому, щоб не допустити руйнації будь-якої із форм злагоди, тобто перетворення бажання можливості зла в його дійсність.

Відповідаючи на критику щодо утопічного характеру підходу до умов вічного миру, оскільки люди за своїми егоїстичними схильностями не здатні до такої піднесеної побудови відносин, Кант наполягав на тому, що будь-яка людина і держава врешті-решт є розсудливими, їх лише слід поставити у такі практичні взаємини і так організувати побудову відносин, щоб егоїстичні схильності взаємно паралізували одна одну. Тобто він не ставив питання про моральне переродження людей, а прагнув до того, щоб носії немирних намірів були поставлені в таке становище, при якому вони вимушені підкорятися примусовим щодо суб'єктивної волі законам, які забезпечують злагоду, тобто можливість взаємного існування. До цієї проблеми він не підходив абстрактно, визнавав існування ворожнечі, яка породжена відмінностями в соціальних передумовах життя, мовах і релігіях. Під кутом зору загрози у зв'язку з цим миру і згоді між народами він формулює дві гарантії, що, на його думку, нейтралізують зазначені джерела ворожнечі. Першою із них є зростання культури, поступове зближення людей і спрямування їх спілкування до більшої згоди на принципах, що передбачають не послаблення соціальних, економічних і культурних сил, які є у них, а їх рівновагу та активне змагання. Другою гарантією він вважав бажання економічного процвітання, притаманне кожному народу [4, с. 33–35].

Підхід до миру і злагоди між народами Кант здійснював з позицій не лише свободи і її реалізації, він включав до цих позицій розум та його вимоги. Цей підхід не завжди оцінювався так, як він того заслуговує. Наприклад, Гегель дуже стримано тільки згадував про його існування [11, с. 67], що з його точки зору виглядало певною непослідовністю, оскільки сам він сформулював відому парадигму співвідношення дійсного і розумного: *«що розумне, те дійсне; що дійсне, те розумне»* [11, с. 54]. Стосовно неї Гегель дав таке пояснення. По-перше, у повсякденному житті «дійсністю називають будь-яке існування, яким би воно не було перевертеним і швидкоплинним, всіляку химеру, оману, зло» [10, с. 90]. По-друге, «не заслуговує гучної назви

дійсного випадкове існування. Випадкове існування має не більшу цінність, ніж можливе, яке б однаково могло бути і не бути» [там само]. Висновок полягає в тому, що дійсним є лише те, що є необхідним і розумним.

Підсумовуючи погляди Канта на соціально-правові аспекти європейського підходу до миру і злагоди, слід особливо підкреслити, що вони базуються одночасно на гуманних і реалістичних засадах. Сам Кант це виразив у тому, що людина не свята, але людство повинно бути святим, і стосовно нього все що завгодно може бути використане як засіб, але тільки не людина, її свободи та права. Вона як розумна істота є метою сама по собі, завжди виступає суб'єктом закону, автономної своєї свободи, без чого неможливі ні мир, ні згода. Зважаючи на це, сформульовані Кантом статті щодо закону про вічний мир можуть вважатися імперативами становлення злагоди між народами і державами. Це стосується в першу чергу таких положень [4, с. 9, 10, 11, 22, 23]:

– «жодна держава не повинна насильницьки втручатися в політичний устрій та управління іншої держави»;

– «державні борги не повинні використовуватися для цілей зовнішньої політики»;

– «жодна держава під час сутички не повинна вдаватися до таких засобів, які зробили б неможливою взаємну довіру в майбутньому»;

– «у відповідності з розумом у відносинах держав між собою не може існувати ніякого іншого шляху вийти із стану постійної війни, ніж зречтися подібно окремим людям своєї дикої (беззаконної) свободи»;

– «всесвітньо-громадянське право повинно бути обмеженим умовами всезагальної привітності, яка розглядається як право кожного чужинця на те, щоб той, на чю землю він прибув, поведився б з ним, як з ворогом».

Право, послідовно засноване в тому числі і на цих положеннях як на практичних імперативах, неминуче стане джерелом фундаментальних соціальних зрушень на шляху злагоди і процвітання народів, оскільки воно породжувало і породжує новий тип суб'єкта спільнот міжнародного рівня, а також держав, налаштованих на мир і згоду між народами.

Обґрунтування І. Кантом реальності миру та злагоди на засадах європейського підходу із соціальної точки зору виступає як вираз генезису соціальних зрушень, що є неминучими внаслідок здійснення прагнень до злагоди. Цей генезис має три складових. Перша із них, прелімінарна (попередня), включає в себе цінності та моральні аспекти бажаних змін у стані людини й у відносинах між народами. Другою складовою є констатуюча, тобто опанування нових цінностей, пов'язаних із миром і згодою між народами, сферою правових відносин. Третя складова включає в себе реальні зміни в соціальних відносинах та у функціонуванні соціальних інститутів на за-

садах їх адекватності відносинам миру і злагоди. Згідно з європейською дійсністю соціальним і духовним носієм нових соціальних прагнень є людина, сформована новими цінностями, правами і свободами.

Конституція Європейського Союзу, яку прийнято у Римі 29 жовтня 2004 р. і яка ратифікується всіма членами Європейського Союзу окремо, свідчить, що реальний генезис змін у суспільних відносинах при здійсненні миру і злагоди відбувається саме так. У ч. 1 Конституції формулюється мета та компетенція Союзу і цінності, на яких вони базуються. Зокрема в ст. 1–3 зазначається: «Союз ставить за мету сприяти миру, своїм цінностям і добробуту своїх народів» [7]. У ч. 2 (Хартія Союзу про основні права) цінності і мета набули такого правового виразу, щоб вони могли стати реальними нормами життя як спільноти в цілому, так і окремих особистостей. Третя частина охоплює норми політики і функціонування Союзу, що базуються на принципах миру і злагоди. Провідними складовими цієї частини є формулювання основоположних вимог до економічної, соціальної і управлінської сфер.

Висновки. Концепція миру і злагоди між народами, що започаткована Імануїлом Кантом, відбиваючи європейський підхід до проблеми миру і злагоди між народами, може бути органічною частиною світоглядних засад як окремої людини, так і всіх людських спільнот аж до людства в цілому стосовно цієї проблеми. Ця концепція базується на єдності ціннісного, соціального і правового. Ціннісне і правове, що втілює в собі категоричний імператив при реалізації його стосовно відносин між державами і народами, створює простір і реальні можливості для їх соціального розвитку. Подібний підхід Канта до співвідношення ціннісного, правового і соціального в процесі реалізації вимог до миру і злагоди між народами витримав перевірку часом, про що свідчать засади, на яких базуються Організація Об'єднаних Націй і Європейський Союз, принципами яких є існування і забезпечення злагоди між народами як визначальної передумови їх процвітання.

Питання миру і злагоди між народами і державами набули всесвітнього закономірного незворотного характеру. Зважаючи на це, актуальними і світоглядно, і практично були б дослідження щодо співіснування Кантівського підходу цих питань як виразу європейськості з підходами інших цивілізацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кант И. Основоположение метафизики нравов / И. Кант // И. Кант. Соч. в 8 т. Т. 4. – М. : Чоро, 1994. – С. 153–247.

2. Кант И. Критика практического разума / И. Кант // И. Кант. Соч. в 8 т. Т. 4. – М. : Чоро, 1994. – С. 373–565.
3. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // И. Кант. Соч. в 8 т. Т. 6. – М. : Чоро, 1994. – С. 224–541.
4. Кант И. К вечному миру. Философский проект / И. Кант // И. Кант. Соч. в 8 т. Т. 7. – М. : Чоро, 1994. – С. 5–56.
5. Кант И. О мнимом праве лгать из человеколюбия / И. Кант // И. Кант. Соч. в 8 т. Т. 8. – М. : Чоро, 1994. – С. 256–262.
6. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли ; пер. с ит. – М. : Планета, 1990. – 84 с.
7. Конституция Европейского Союза (проект) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/uchred_docs/proect_conts_es.ht.
8. Конституції нових держав Європи та Азії. – К. : Укр. правн. фундація. – Право, 1996. – 544 с.
9. Устав Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/charter/index.shtml>.
10. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель : пер с нем. Э. П. Ситковского. – М. : Мысль, 1975. – 452 с. (Филос. наследие)
11. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель: пер. с нем. ; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с. (Филос. наследие)
12. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия / Э. Гуссерль ; пер. с нем. Н. А. Колпаковой и Т. Н. Пранченко // Культурология. XX век. Антология. – М. : Юрист, 1995. – С. 297–331.

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ ЕВРОПЕЙСКОГО ПОДХОДА К МИРУ И СОГЛАСИЮ МЕЖДУ НАРОДАМИ (к 290-летию со дня рождения Иммануила Канта)

Осипова Н. Ф.

В статье осмыслено научное наследие Иммануила Канта под углом зрения идеи вечного мира. В ней обосновывается мысль о том, что концепция И. Канта о вечном мире базируется на таком единстве социального, этического и правового, при котором вечный мир выступает как неизбежный результат торжества разума человечества вопреки всем социальным противоречиям и столкновениям, а сама концепция в силу ее фундаментальности может рассматриваться также как один из научных ориентиров европейского подхода к социально-правовым аспектам согласия между народами.

Ключевые слова: вечный мир, согласие, гражданское общество, свобода, право, разум, мораль, нравственность, императив.

SOCIAL AND LEGAL ASPECTS OF THE EUROPEAN APPROACH TO PEACE AND HARMONY BETWEEN NATIONS (TO THE ANNIVERSARY OF IMMANUEL KANT)

Osypova N. F.

The article is meaningful Immanuel Kant scientific heritage from the standpoint of the idea of eternal peace. It substantiates the idea that I. Kant's concept of the eternal world based on such unity of social, ethnic and legal, in which eternal peace appear as the inevitable result of the triumph of all humanity mind against social contradictions and clashes and the very concept because of its fundamentality can be considered as one of the scientific landmarks of European approach to the social and legal aspects of the agreement between the nations.

Key words: *eternal peace, harmony, civil society, freedom, law, reason, morality, ethics, imperative.*

УДК 340.12+1:316.3

I. I. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА ТА ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті громадянську культуру розглянуто в контексті загальної специфіки інформаційного суспільства. Проаналізований вплив засобів масової інформації на формування громадянської позиції членів суспільства. Показані особливості формування морально-громадянської парадигми на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Ключові слова: *громадянська культура, інформаційне суспільство, моральна цінність.*

Сьогодні одним з **актуальних дослідницьких завдань** стає глибоке філософське осмислення проблеми розвитку громадянської культури та функціонування базових моральних цінностей в інформаційному суспільстві. В умовах бурхливого розвитку інформаційних технологій, конвергенції комп'ютерних систем та комерціалізації засобів масової інформації особ-

ливої важливості набуває питання впливу інформаційних технологій на мораль, моральність та громадянську культуру. Для України економічна та політична інтеграція у світову співдружність з необхідністю передбачає культурний вибір, пов'язаний з морально-етичним вектором подальшого розвитку, що, у свою чергу, неодмінно враховує антропологічну сутність самої людини як суб'єкта культури та людини як громадянина.

Аналіз наукових публікацій з обраної теми свідчить про наявність розгалуженої джерельної бази, яка, зокрема, втілилась у монографіях, матеріалах науково-теоретичних та практичних конференцій, статтях у фахових виданнях, аналітичних матеріалах.

Так, вітчизняні та російські фахівці зосередили увагу на вивченні й прогнозуванні процесу входження України до інформаційного суспільства [1, 2, 3]. Соціально-економічним, соціокультурним та загальноцивілізаційним аспектам вивчення інформаційного суспільства присвячені монографічні роботи Л. Г. Мельника, А. А. Чернова, О. М. Рубанця, В. М. Щербини, М. А. Никитенка [4, 5, 6, 7, 8], колективна праця «Європейські комунікації» [9], статті О. Л. Мельника, О. П. Пунченка, Л. А. Лобанової, А. Мараховського, А. Колодюка, М. Ю. Зелінського [10, 11, 12, 13, 14, 15] та ін.

Метою статті є розгляд громадянської культури в контексті загальної специфіки інформаційного суспільства, культурних цінностей та настанов з використанням евристичних можливостей аксіологічного підходу, що дозволяє здійснити моральну рефлексію змісту інформації, цілей та цінностей інформаційного суспільства.

Виходячи із сутнісних характеристик інформаційного суспільства (пріоритетне значення інформації порівняно з іншими ресурсами; домінування інформаційного сектору в загальному обсязі валового внутрішнього продукту; формування й використання нових телекомунікаційних та комп'ютерних технологій), слід підкреслити, що за сучасними інформаційними технологіями постає більш складна реальність — соціальні інститути, громадянська культура людей, цінності та відповідні їм картини світу.

Отже, в умовах надлишку інформації та динамічного розвитку інформаційних технологій відчутний цілеспрямований вплив на свідомість людини, її культуру та громадянську позицію. Мораль же являє собою основу самоідентифікації особистості. Моральні настанови громадянина та суспільства залежать від комплексу культурних феноменів — світогляду, цінностей правової і загальної культури, соціокультурної специфіки інформаційного суспільства. Як зазначає Р. Інглегард, «змінилося все: стимули, що спонукають людину до роботи, суперечності у політичних конфліктах, релігійні переконання людей, їхнє ставлення до розлучення, абортів, гомосексуалізму..., навіть те, що люди бажають від життя...» [16].

З іншого боку, підкреслюючи ступінь зростання автономності індивіда як суб'єкта громадського життя, Л. Колберг вважає, що сьогодні існує запит на людину з постконвенційним рівнем морального розвитку, на якому правильні з точки зору моралі дії здійснюються заради того, аби дотримуватись соціальних контактів, тобто правильність визначається універсальними нормами, дія яких ґрунтується на визнанні принципів справедливості, безпристрасності та загальних прав людини [17].

Однією зі складових соціального середовища є засоби масової комунікації, чий вплив необхідно враховувати при дослідженні правової культури, особливостей її формування та тенденцій розвитку.

У цивілізованих країнах свобода інформації вважається обов'язковою умовою демократії, її невід'ємною частиною, а також є правом кожного окремого громадянина безперешкодно отримувати інформацію із загальнодоступних джерел. Зокрема, в американському Біллі про права йдеться про неприпустимість видання законів, що обмежують свободу слова та друку [19].

Ефективне вирішення суспільно значущих проблем, формування громадянської культури неможливі без широкого спирання на всебічну, точну й оперативну інформацію, що відбиває динамічні зміни у різних галузях людської діяльності. Вплив інформації на життєдіяльність соціуму можливий лише тоді, коли вона не просто сприймається, а переробляється спільнотою з метою прогресивного розвитку та наближення до ідеї побудови громадянського суспільства. Комунікація без перебільшення вважається необхідною та всезагальною умовою життєдіяльності людини та однією з фундаментальних основ існування будь-якого типу суспільства. Сучасне суспільство є не тільки сукупністю індивідів, а й виразником тих зв'язків та відносин, у яких певні індивіди перебувають між собою. Виникаючи як міжособистісна комунікація, процес обміну інформацією виходить за вузькі рамки й поступово набуває вигляду масової комунікації, чому, безумовно, сприяє науково-технічний прогрес та розвиток технічних засобів зв'язку.

Масова комунікація виступає засобом повідомлення, передавання, систематичного розподілу знань, цінностей норм тощо, спеціально підготовлених меседжів, що мають соціальну значущість, з метою вплинути на настанови, оцінки та думки людей. Отже, масова комунікація являє собою важливий соціально-політичний інститут сучасного суспільства, який є підсистемою системи комунікації й у широких масштабах виконує функції ідеологічного, політичного та культурного впливу, підтримання соціальної спільноти, організації, інформування, просвіти тощо.

Головними особливостями розвитку суспільства та громадянської культури його членів в умовах глобальної інформатизації є: політизація масової

комунікації (особливо у період передвиборчих кампаній), перехід інформаційної влади з потенційної форми буття у реальну, вироблення суспільної думки на основі публічного дискурсу, потенційна здатність деіндивідуалізації мислення громадян, різноманітні прояви маніпулювання свідомістю людей (від формування покірливості, почуття задоволення існуючим порядком та послаблення здатності протидіяти до свідомого, цілеспрямованого створення дефіциту інформації шляхом однобічного висвітлення фактів, утрирування, драматизації, фальсифікації фактів).

Отже, концепція інформаційного суспільства, крім вирішення завдань економічного розвитку, охоплює й ідеологічні та виховні цілі, що напряму впливає на розвиток громадянської культури й, у свою чергу, зумовлює чітку позицію суспільства щодо культури, духовності, моралі. Розгляд єдиного інформаційного простору в морально-етичному контексті свідчить про посилення кризи моральності та деструктивні тенденції у громадянській культурі. Так, зокрема, надмірність інформації, відкритість культур та постмодерністський скепсис ускладнюють вибір моральних пріоритетів, спричиняють неоднозначність моральних норм у громадянській культурі.

З-поміж найбільш значущих засобів масової комунікації з формування й розвитку громадянської культури у сучасній Україні головне місце належить телебаченню. Головними характеристиками його є яскравість, інформаційна насиченість, розмаїття програм, різнобічність, що, у підсумку, відрізняє цей засіб масової комунікації від інших. Телебачення здатне відтворювати «ефект особистого спілкування», що зближує телевізійну комунікацію з формами міжособистісного спілкування завдяки використанню прийомів діалогічності, щирості, причетності до світових подій тощо.

Преса посідає друге місце серед засобів масової комунікації у розвитку громадянської культури. Специфікою преси є, зокрема, наявність компетентних експертних коментарів щодо актуальних питань громадського життя, що дозволяє громадянам скласти найбільш точне уявлення про динаміку висвітлюваних подій.

Особливе місце серед засобів масової комунікації посідає комп'ютерна мережа Інтернет, що має величезні можливості у передачі, поширенні та переробці інформації у глобальному масштабі. У світовій мережі можна знайти різноманітну інформацію, зокрема юридичні документи, історичні довідки тощо. Дуже поширеними є спеціальні сайти, що дозволяють обговорювати актуальні питання.

Загалом засоби масової комунікації належать до впливових соціальних інститутів, адже їхня діяльність є показником духовної енергії суспільства, стану його свідомості, рівня готовності до соціальних змін. Вони також віддзеркалюють трансформації життя суспільства. Інформаційне суспільство,

таким чином, є частиною більш загального утворення — громадянського суспільства. Головними ж критеріями вступу тієї чи іншої країни у стадію інформаційного суспільства стають можливість індивідів у будь-якій точці країни й у будь-який час отримати необхідну інформацію та наявність у країні інформаційних технологій.

Формуючи громадянську культуру, засоби масової комунікації виконують роль соціальної пам'яті суспільного розвитку, сприяють (або заважають) трансляції, відбору й оновленню цінностей, норм та потреб, орієнтують суб'єктів суспільства на певні форми громадянської активності.

Розуміння істинного стану проблем стимулює діяльність з їх вирішення, налаштовує на спільну працю зі знайдення шляхів послаблення напруги, підвищує громадянську активність. Усе це дозволяє сформулювати багатоаспектну громадянську позицію сучасного громадянина, плюралістичне бачення світу, що, у свою чергу, розвиває громадянську культуру.

Разом з тим слід зазначити: деструктивною стороною збільшення обсягу інформації у країні стає інформаційне перенасичення соціального середовища, викликане кумулятивним зростанням інформаційного потоку. Це призводить до нездатності людей переробити весь обсяг пропонованої інформації. Відсутність же повноти у розумінні дійсності робить громадянську культуру фрагментарною та безсистемною. Наслідком незбалансованості різних інформаційних потоків стає маргіналізація індивідів та соціальних груп, а соціальні відносини набувають неструктурованого дисперсного характеру.

Як уже зазначалося, засоби масової інформації здатні впливати на прийняті у суспільстві стандарти поведінки, а також на встановлення певних соціально-політичних пропорцій. Здійснюючи у громадянському суспільстві свідоме цілепокладання, засоби масової комунікації формують настанови на певний тип мислення. Так, протягом комунікативного впливу у свідомості людини виникає ставлення до певної цінності, ідеї. За багатократних повторних апеляцій до неї таке ставлення постійно закріплюється й перетворюється на постійно діючий фактор, що у конкретній ситуації визначає вибір поведінки. Таким психічним утворенням стає соціальна настанова, що являє собою функціональний стан готовності до певної форми реагування. Такі настанови можуть як позитивно, так і негативно впливати на соціум у цілому: якщо засоби комунікації висвітлюють перетворення у суспільстві конструктивно, дотримуючись об'єктивності, то вони сприяють актуалізації тих цінностей, які рухають суспільство вперед. Якщо ж засоби масової інформації ігнорують об'єктивні даності, діють безсистемно або на запит певних сил, нехтуючи суспільними інтересами та об'єктивні потреби, то вони стають перешкодою у суспільному розвитку.

В умовах правового нігілізму, що притаманний українському суспільству, засоби масової комунікації могли б надати громадянам якнайбільше інформації з історії, теорії та практики прав людини. Природним є те, що формування правової культури членів громадянського суспільства можливе лише у випадку, коли воно є синхронним з процесами справжнього зміцнення прав людини в українському суспільстві. Однак за існуючої нестабільності в Україні важливо досягти бажаного рівня правової культури як усього суспільства, так і соціальних груп, окремих громадян. У зв'язку з цим підвищення рівня інформованості населення про нові законодавчі акти та суть правових реформ є одним з найнеобхідніших засобів правової пропаганди як складової процесу розвитку громадянської культури.

Серйозною проблемою підвищення правової поінформованості суспільства є підняття престижу й якості правової інформації, що потрапляє через мас-медіа, а також усунення негативного впливу неформальних джерел правової інформації (чутки, пересуди) на формування правової свідомості громадян. Активну допомогу у розгортанні правової реформи у країні можуть надати спеціалісти у галузі права, які могли б пояснити через засоби масової комунікації суть законів та постанов, що приймаються.

Соціальна система постіндустріального суспільства породжує так звані цінності нижчого порядку (власність, споживання, розваги, пристрасті тощо), що з допомогою інформаційних технологій легко вводяться у підсвідомість громадян. Дотримання їх не вимагає свідомих зусиль, адже вони мають підґрунтя у психосоматичній природі людини. Цінності ж вищого порядку можуть бути лише запропоновані людині, але дотримання їх не може бути несвідомим, бо вимагає вольових, морально-етичних зусиль. У зв'язку з цим визначальним чинником формування громадянської культури членів суспільства стає домінуюча в культурі картина світу.

У релігійній картині світу, наприклад, моральні закони вважаються встановленими Богом, мають онтологічний статус і не є справою особистого вибору чи переваги суб'єкта культури. Таким чином, моральні закони мають екзистенційний та антропологічний виміри, а переважаючими є трансцендентні цілі та цінності.

Для культури, в якій домінуючою є наукова картина світу, характерним є отождолення людської суті з розумом. Проте в питаннях моральної само-refлексії, у виборі тієї чи іншої дії людина й культура спочатку співвідносяться з іншими характеристиками. Історично проблеми моралі й моральності ніколи не лежали в площині лише земного буття людини.

У сучасному суспільстві моральний конфлікт знімається за рахунок спрощення картини світу і, відповідно, вимог моралі, що впливають з неї. Моральні норми формуються відповідно до потреб «суспільства споживан-

ня» і, по суті, складають його економічну основу. Моральна презумпція (ухвалення моральних стандартів як норми, як чогось природного і зрозумілого, поки не доведено зворотнє) в інформаційному суспільстві стає результатом не самоорганізації норми, а дії інформаційних технологій на індивідуальну й масову свідомість. Інформаційні технології розуміються як сукупність засобів передавання (ЗМІ та Інтернет) та засобів подання (технології управління індивідуальною й масовою свідомістю) інформації. Інформація ж, у свою чергу, стає унікальним ресурсом, що самим суспільством і має величезний вплив на громадянську культуру його членів. Інформацію можна вважати найпотужнішим ненормативним засобом формування громадянської культури.

Сама можливість інформаційного впливу обумовлена діалогічністю як свідомості, так і інформаційного середовища. Потік сприймань та вражень перетворюється структурами свідомості громадян на більш або менш упорядковану «модель світу», яка накладає своєрідний відбиток на громадянську поведінку людини. Одним з наслідків інформаційної надмірності є ослаблення здатності громадян критично ставитися до подій суспільного життя. Наприклад, нівелюються відмінності у розумінні категорій вигадки й факту, що стає підґрунтям для сучасної міфотворчості. Міфи відтак пропонуються як життєві орієнтири, що забезпечать суспільству бажаний рівень економічного та політичного функціонування. Але щоб певний спосіб життя став метою й цінністю, необхідно впливати на базові цінності культури, на моральну норму, що дозволяє або забороняє певні дії, цілі й цінності.

Унаслідок взаємодії з інформаційним середовищем світосприймання і тісно пов'язані з ним моральні оцінки змінюються по-різному. Велике значення має наявність або відсутність у громадян стійкого морального імперативу та моральної рефлексії нової інформації. Тому сьогодні варто оцінювати будь-яку інформацію не з погляду її істинності (оскільки часто це неможливо), а піддавати її моральній рефлексії. Відсутність моральної рефлексії інформації свідчить про інфантильну громадянську позицію: нечіткість мети, цінностей та сенсу громадянської активності, а також невідзначеність питань онтологічного характеру.

Отже, можливість впливу спрямованих інформаційних потоків на мораль людини й суспільства у цілому та на конкретно-громадянські ціннісні системи зокрема є основою культурної парадигми інформаційного суспільства. Інформація перетворюється на досить ефективну зброю, яка знищує не людей, а, перш за все, соціокультурні та моральні механізми регуляції людини й суспільства. Це обумовлено тим, що мораль безпосередньо пов'язана з етикою, а етика — з практикою доцільної, цілеспрямованої, усвідомленої та аксіологічно відрефлексованої дії — особистої або соціальної.

Мета інформаційного впливу на громадянську культуру людини — підготувати людину до виконання певних дій. Проте поведінку можна регулювати лише тоді, коли вона піддається типізації. Для такого регулювання традиції та сталі моральні норми не створюються, а відбувається їх руйнування, і тоді йдеться вже не просто про вплив, а про інформаційну агресію.

Управління індивідуальною та масовою свідомістю, а також контроль за громадянськими діями людини в інформаційному суспільстві спрощується і спрощуватиметься й надалі за рахунок розвитку електронних та інформаційних технологій, «оцифрення» величезних обсягів інформації, створення інформаційних банків даних. Такий стан речей — одна із суперечностей між благами, які надаються електронними технологіями, та «зонами ризику» інформаційного суспільства.

Сучасне соціальне замовлення сформувало фахівців, які складають еліту інформаційного суспільства й володіють невідчужуваною власністю на знання. Тому сьогодні говорять уже не просто про інтелігенцію або сукупність висококваліфікованих фахівців, а про особливий клас (knowledge-class), який має домінуючі позиції в суспільстві й інтереси якого відрізняються від інтересів інших соціальних груп [18]. Рівень освіти представників цього класу значно перевищує рівень освіти більшості громадян, тому межі групи, що володіє інформаційними технологіями, ніколи не можуть розширитися до масштабів суспільства в цілому.

Технократія та інформаційна еліта не є відповідальними за вибір шляхів суспільного прогресу. Вони лише технічно й технологічно забезпечують рух у заданому напрямку, за що і несуть відповідальність. Ще більша відповідальність лежить на правлячій еліті, оскільки саме вона обирає напрямок, стратегію й тактику розвитку суспільства, в тому числі, — і в першу чергу — його духовно-етичного розвитку, без якого не можуть бути здійснені ані політичні, ані економічні проекти.

Неоднозначними є питання про те, якою сьогодні повинна бути громадянська культура. У нинішній культурі особливо помітними є, з одного боку, ідеї індивідуалізму, з іншого, — консерватизму. Крім того, до формування морально-громадянської парадигми існує також комунітарний підхід. Він передбачає збалансованість між незалежністю громадянина й порядком, який обмежений основними цінностями, але не має всепроникаючого характеру. Проте його реалізація все ж вимагає визначення основних цінностей, опори на освіту, переконання, оскільки моральна парадигма потребує універсальності вимог.

Нинішній культ інформації розмиває якісні відмінності, які є сутністю повсякденного життя: сенсу, цінностей, цілей, етичної оцінки дії. Виявлення справжнього змісту існуючої моральної парадигми можливе лише на

підставі аксіологічної та морально-етичної рефлексії інформації, що переважає в суспільстві. При цьому необхідно відповісти на запитання: який вид інформації зазнав особливо швидкого зростання, хто створює цей вид інформації, з якою метою, з якими наслідками.

Проте одним із основних чинників, які дають можливість встановлювати норми й цінності не лише в окремій державі, а й далеко за її межами, стає не якість цієї норми, не її духовний потенціал, а стан інформаційної інфраструктури конкретної держави, її науково-технічних, технологічних, економічних та людських ресурсів. Країни, що відстають за цими параметрами, не можуть конкурувати з лідерами не лише економічно, а й ідеологічно. У результаті переважають норми, цінності та громадянські стандарти, прийняті в економічно розвинених країнах. Проблема полягає в тому, що досить часто ці країни не є зразком моралі й моральності, хоча саме їм передбачена роль «законодавців норм».

У зв'язку з цим глобалізація пов'язана з найсерйознішим ризиком. Суспільство є складною системою, що саморозвивається, і процеси, які відбуваються в культурі, стають такими, що самоорганізуються. Еволюція складної системи на певному етапі стає незворотною. Процеси, які відбуваються в глобалізованому світі, цінності, що ініціюються ними, та поняття моральної норми можуть призвести до незворотних змін як у свідомості суб'єктів громадянської культури, так і в напрямку її подальшої еволюції.

Моральні цінності конституують «вертикаль» людського буття, що безпосередньо виявляється в екзистенції. Реалізація можливостей інформаційного суспільства — це багато в чому питання адекватної політики й своєчасних керівних рішень. Однак, на жаль, сучасні засоби масової інформації скоріше руйнують можливість зв'язного, цілісного розуміння реального світу, причинно-наслідкового зв'язків, суті та тенденцій розвитку держави, поляризують громадянську культуру українців. У зв'язку з цим найперше завдання, що постає перед засобами масової комунікації — надання правдивої й достовірної інформації через чесне відображення об'єктивної реальності при збереженні її справжніх смислів, показ найважливіших зв'язків при недопущенні викривлень, що, врешті-решт, сприятиме розвитку відповідної дійсності громадянської культури.

Розвиток інформаційного суспільства в Україні можливий на основі вироблення і реалізації комплексного підходу, що включає стратегічне бачення інформатизації суспільства й узгодження з існуючими соціально-економічними, політичними і культурними умовами в країні і світі. Серед напрямів оптимізації розвитку інформаційного суспільства в Україні можна виокремити: політико-правовий, що передбачає реалізацію таких заходів: визнання розвитку інформаційного суспільства пріоритетним напрямом

державної політики; розробку й удосконалення інформаційного законодавства та інституційного забезпечення, формування і реалізацію національної стратегії розвитку інформаційного суспільства; економічний — передбачає створення сприятливого економічного середовища, стимулювання вироблення інформаційних товарів і послуг державною політикою; технологічний — зумовлює розвиток інформаційної інфраструктури за допомогою створення і розвитку національної й регіональних інформаційних систем, мереж та електронних ресурсів; розвитку українського сегмента мережі Інтернет; створення на основі фундаментальних і прикладних досліджень новітніх конкурентоспроможних інформаційно-комунікаційних технологій, засобів інформатизації, комп'ютерних програм; поширення широкосмугових цифрових технологій; соціальний — спрямований на розвиток і лібералізацію засобів масової інформації; розвиток соціального та людського капіталу, забезпечення загального доступу до інформаційних ресурсів; культуротворчий — передбачає створення загальнодоступних національних ресурсів, збереження культурної розмаїтості й унікальної національної спадщини України через створення електронних бібліотек і баз даних, а також формування етики інформаційних відносин.

Отже, перспективи формування інформаційного суспільства в Україні пов'язані зі створенням розвиненого інформаційного середовища як сукупності технологічних, соціально-політичних, правових, економічних і соціально-культурних компонентів, факторів та умов. На даному етапі розвитку українського суспільства необхідна координація діяльності засобів масової комунікації з формування й зміцнення громадянських цінностей у суспільстві, наполеглива робота з метою консолідації суспільства на основі загальнозначущих цінностей та норм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інформаційне суспільство: глобальне, європейське, українське [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-ukraine.biz>. 24.04.2010 р.
2. Інформаційне суспільство. Шлях України / Фонд «Інформаційне суспільство України». – К. : Б-ка інформ. суспільства, 2006. – 287 с.
3. Национальная информационная политика: базовая модель [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ifap.ru/library/book012.pdf>. 02.05.2010 р.
4. Социально-экономические проблемы информационного общества / под ред. Л. Г. Мельника. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – 430 с.
5. Чернов А. А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы : монография / А. А. Чернов. – М. : Изд.-торг. корпорация «Дашков и К», 2006. – 232 с.

6. Рубанець О. М. Інформаційне суспільство: когнітивний креатив постнекласичних досліджень : моногр. / О. М. Рубанець. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 419 с.
7. Щербина В. М. Образи інформаційного суспільства: соціологічний вимір / В. М. Щербина. – К. : Ін-т соц. та культ. зв'язків, 2009. – 245 с.
8. Никитенко М. А. Государственное регулирование информационной инфраструктуры США / М. А. Никитенко. – М. : Логос, 2007. – 247 с.
9. Європейські комунікації : монографія / Є. А. Макаренко, М. А. Ожеван, М. М. Рижков та ін. – К. : Центр вільної преси, 2008. – 536 с.
10. Мельник О. Л. Інформаційне суспільство та суспільство знань – становлення та розвиток понять / О. Л. Мельник // Вісн. Нац. техн. ун-ту КПІ. Сер. «Філософія, психологія, педагогіка». – Вип. 2 (Ч. 1). – № 3. – 2007. – С. 57–59.
11. Пунченко О. П. Стратегія побудови та розвитку інформаційного суспільства / О. П. Пунченко // Перспективи. Сер. «Філософія, соціологія, політологія». – 2007. – № 2 (30). – С. 130–137.
12. Лобанова Л. А. Информационное общество: проблемы социальной адаптации населения Украины / Л. А. Лобанова // Гуманіт. часоп. – 2008. – № 3. – С. 120–125.
13. Мараховський А. Порівняльний аналіз стану інформаційного суспільства в Україні [Електронний ресурс] / А. Мараховський. — Режим доступу: <http://nomos.com.ua/content/08.05.2010.p>.
14. Колодюк А. Проблематика переходу до інформаційного суспільства / А. Колодюк // Політ. менеджмент. – 2007. – № 6. – С. 129–142.
15. Зелінський М. Ю. Інформаційне суспільство як новий тип організації життєдіяльності особистості / М. Ю. Зелінський // Теорія і практика управління соціальними системами. Сер. «Філософія, психологія, соціологія». – 2009. – № 4. – С. 158–171.
16. Инглегард Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе / Р. Инглегард / Новая постиндустриальная волна на Западе. – М. : Academia, 1999. – С. 245–260.
17. <http://gisap.eu/ru/node/860>.
18. Семиколонов В. Н. Влияние информационных технологий на мораль / В. Н. Семиколонов // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 56. – Т. 2. – С. 141–145.
19. Конституции зарубежных государств. – М. : Наука, 1997. – С. 30.
20. Рейман Л. Д. Информационное общество и роль телекоммуникации в его становлении // Вопр. философии. – 2001. – № 3. – С. 7.

ГРАЖДАНСКАЯ КУЛЬТУРА И СРЕДСТВА МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Коваленко И. И.

В данной статье гражданская культура рассмотрена в контексте общей специфики информационного общества. Проанализировано влияние средств массовой информации на формирование гражданской позиции членов общества. Показаны

особенности формирования морально-гражданской парадигмы на современном этапе развития украинского общества.

Ключевые слова: *гражданская культура, информационное общество, моральная ценность.*

CIVIC CULTURE AND MEANS OF MASS COMMUNICATION IN THE INFORMATION SOCIETY

Kovalenko I. I.

This article civic culture is considered in the context of the General specifics of the information society. The analysis of influence of mass media on the formation of civil position of the members of the society. The peculiarities of formation of moral and civil paradigm at the present stage of development of Ukrainian society.

Key words: *civic culture, information society, moral value.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 340.5:342.4(6)

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

КОНСТИТУЦІЇ АФРИКАНСЬКИХ ДЕРЖАВ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ

Шляхом порівняльного аналізу встановлюються особливості конституцій держав африканського континенту. Автор доходить висновку про розподіл основних законів на три групи за їх відношенням до проголошення прав людини й громадянина та їх захисту. До першої групи входять конституції, які, взагалі не маючи розділів про права людини, виголошують лише прихильність до зафіксованих у французькій декларації 1789 р. та Декларації ООН 10 грудня 1948 р. прав. Другій групі конституцій властивий стислий перелік прав, а третій — досить розлогий виклад змісту кожного із прав, що нагадує цивільні кодекси країн інших континентів.

Ключові слова: Африка, конституція, права людини.

Актуальність дослідження конституцій африканських держав шляхом порівняльного аналізу обумовлюється неоднорідністю суспільств цього континенту, які істотно відрізняються етнічними, мовними, релігійними, родоплемінними, традиційними та іншими особливостями, а також впливами і наслідками колоніальної політики колишніх метрополій та ідеології соціалістичних країн. Усі ці чинники обумовили форму, зміст, стратегічну спрямованість основних законів різних держав, у тому числі й обсяги та характер прав людини та способи їх захисту.

Аналіз наукової літератури. Після осягнення незалежності народами «чорного континенту» вчені перекладали тексти конституцій африканських країн 1950–1960-х рр. і писали до них передні статті. Серед них були Ю. В. Іконицький [1, с. 103–112], Н. В. Корнєєв [1, с. 435–442], Н. В. Кузне-

цов [1, с. 243–257], Ю. А. Юдін [1, с. 523–537], Ю. А. Аркадський [2, с. 485–493], Р. Г. Ланда [2, с. 7–14], В. С. Покровський [2, с. 414–418], Е. К. Шахов [3, с. 409–417]. Деякі дослідники перекладали по кілька текстів і писали до них передні статті: Л. Я. Дадіані [1, с. 353–359; 469–478; 2, с. 445–449; 3, с. 125–1324; 447–454; 675–680], Л. М. Ентін [1, с. 69–77; 215–221; 389–395; 3, с. 211–217; 611–619; 637–643], В. Я. Карпушина [2, с. 33–39; 3, с. 171–176], С. С. Кречетов [2, с. 66–74; 3, с. 247–256], Є. І. Купріянов [3, с. 7–12; 469–477], В. В. Мідцев [1, с. 139–145; 411–416; 183–194], Е. С. Онан [1, с. 325–332; 3, с. 301–307], В. П. Ступішин [1, с. 13–26; 45–50; 157–162; 499–503], І. А. Пономарьова [4, с. 521–532; 559–568]. Усі ці автори подавали історичні довідки про доколоніальне й колоніальне минуле тієї чи іншої країни, перебіг боротьби за здобуття незалежності, за її владний режим тощо. Однак дослідники не прагнули порівняти способи та обсяги проголошення конституціями прав і свобод людини та їх захисту, а також структурні особливості актів. У зв'язку з цим *мету статті* складає виявлення визначальних особливостей надання прав людині конституціями африканських країн за допомогою зіставлення текстів основних законів.

Виклад основного матеріалу. Протягом 1950–1960-х рр. у світі відбувався інтенсивний процес деколонізації підкорених раніше народів і створення нових незалежних держав. Особливо багато їх виникло на африканському континенті. Неодмінною ознакою цього процесу було ухвалення конституцій новонароджених держав. Однією із визначальних засад їх конституційного устрою було гарантування державного захисту прав і свобод людини і громадянина. У той же час у цьому питанні спостерігалися суттєві відмінності і розбіжності. Вони залежали від історичних умов перебування кожного поневоленого народу в колоніальній залежності, від співвідношення сил демократії та авторитаризму, а також зовнішніх впливів. Різні території африканського континенту, починаючи з кінця XV ст., захоплювались голландцями, португальцями, англійцями, французами, німцями та арабами. Століттями тут зазнавало взаємовпливів звичаєве право аборигенів, законодавство, судові прецеденти та шариат колонізаторів. Оскільки СРСР та інші країни світової соціалістичної системи здійснювали активне ідеологічне, фінансове, матеріальне і збройне втручання у процес деколонізації африканських народів, сюди проникали ідеї соціалізму. Такі чинники визначали зміст і спрямування конституцій новонароджених держав Африки.

Під час деколонізації на африканському континенті виникло близько чотирьох десятків незалежних країн. Конституції 15 країн не містили присвячених правам людини розділів. П'ять із них зовсім не згадували питання щодо прав та свобод людини: Республіки Гани [1, с. 113–135], Північної

Нігерії [1, с. 686–748], Республіки Танзанії [2, с. 494–554], Центрально-Африканської Республіки [3, с. 62–63] та Республіки Конго (Леопольдвіль) [1, с. 258–321]. Однак до останньої окремо додавався Основний закон про громадянські свободи [1, с. 314–321]. Конституції шести країн у Преамбулах кількома рядками заявляли про прихильність до принципів, які викладались у Декларації людини і громадянина 1789 р. і Загальній декларації прав людини 10 грудня 1948 р.: Берега Слонової Кістки [1, с. 27], Республіки Верхньої Вольти [1, с. 51], Республіки Дагомеї [1, с. 163], Республіки Конго (Браззавіль) [1, с. 222], Республіки Нігер [1, с. 504], Республіки Чад [3, с. 644]. Конституції Республіки Малі та Мальгаської Республіки констатували прихильність лише до принципів Загальної декларації прав людини 1948 р. [1, с. 417; 1, с. 443]. Конституція Республіки Камерун згадувала принципи Загальної декларації прав людини 1948 р. та Статуту Організації Об'єднаних Націй [1, с. 195]. Конституція Ісламської Республіки Мавританії заявляла про прихильність до мусульманської релігії і принципів Декларації прав людини і громадянина 1789 р. та Загальної декларації прав людини 1948 р. [1, с. 396]. Із їхнього переліку Мавританія та Північна Нігерія зазнали впливу шаріату, Гана й Танзанія – загального права, а одинадцять останніх – романо-германського права. Очевидно в цьому питанні визначальну роль відіграли не правові, а найімовірніше ідейно-політичні чинники та практичні втручання наддержав світу.

Досить стисло, побіжно, декларативно, в обсязі від 5 до 8 статей або в загальних положеннях згадують основні права, а більшою мірою, — обов'язки громадян конституції Республіки Габону [1, 79–80], Республіки Гвінеї [1, с. 152–153], Королівства Марокко [1, с. 480–481], Республіки Сенегалу [3, с. 220–223] та Республіки Тунісу [3, с. 456–458]. Навпаки, конституції Королівства Лівії [1, с. 361–365], Королівства Нігерії [1, с. 570–585], Алжирської Народної Республіки [2, с. 20–21], Республіки Замбії [2, с. 105–133], Республіки Кенії [2, с. 254–283], Республіки Конго (Браззавіль) (1963 р.) [2, с. 421–424], Республіки Сомалі [3, с. 260–273], Республіки Судану [2, с. 454–455], Королівства Малаві [3, с. 41–65], Об'єднаної Арабської Республіки [3, с. 140–144], Республіки Руанди [3, с. 181–187], Республіки Сенегалу [3, с. 220–224], Королівства Сьєрра-Леоне [3, с. 325–346], Республіки Того [3, с. 420–424], Королівства Уганди [3, с. 516–538], Королівства Бурунді [2, с. 41–44], Ефіопської імперії [3, с. 691–696], Арабської Республіки Єгипет [4, с. 537–539], Південно-Африканської Республіки [4, с. 570–578] містять присвячені правам та свободам людини цілі глави і розділи.

Конституціям Замбії, Кенії, Малаві, Уганди та Ефіопії властивий широкий перелік і докладний опис громадянських та політичних прав людини. Конституція Замбії присвячує їм третю главу — Гарантії основних прав

і свобод людини, яка містить 18 статей на 23 сторінках тексту [2, с. 105–133]. Перелік лише їхніх назв має такий вигляд: 13. Основні права і свободи особи; 14. Гарантії права на життя; 15. Гарантії права на особисту недоторканність; 16. Гарантії проти рабства і примусової праці; 17. Гарантії проти нелюдського поводження; 18. Гарантії проти позбавлення майна; 19. Гарантії недоторканності житла та іншого майна; 20. Положення про забезпечення правових гарантій; 21. Гарантії свободи совісті; 22. Гарантії свободи висловлення думок; 23. Гарантії свободи зібрань та об'єднань; 24. Гарантії свободи пересування; 25. Гарантії проти дискримінації з мотивів раси тощо; 26. Обмеження стосовно основних прав і свобод; 27. Передача деяких питань до особливого трибуналу; 28. Примусове здійснення постанов про гарантії прав і свобод; 29. Оголошення про надзвичайний стан або про загрозу надзвичайного стану; 30. Тлумачення та винятки [2, с. 105–133]. Майже не відрізняються назви 30 статей на 30 сторінках тексту Конституції Кенії [2, с. 254–283], 18 статей на 29 сторінках Конституції Замбії [2, с. 105–133], 17 статей на 23 сторінках Конституції Уганди [3, с. 516–538], 17 статей на 25 сторінках Конституції Малаві [3, с. 41–65], 15 статей на 22 сторінках Конституції Сьєрра-Леоне [3, с. 325–347], 16 статей на 16 сторінках Конституції Нігерії [1, с. 570–585].

Слід зазначити, що всім названим конституціям властиві однакові назви перших статей розділів чи глав про права і свободи людини. Вони так і називаються: «Основні права і свободи особи» в Основних законах Кенії [2, с. 254–255], Замбії [2, с. 105], Малаві [3, с. 41–42], Сьєрра-Леоне [3, с. 325–326], Уганди [3, с. 516]. У цих вступних статтях узагальнюються правові принципи тієї чи іншої держави. Так, ст. 14 другої глави Конституції Республіки Кенії — «Гарантії основних прав і свобод особи» — «Основні права і свободи особи» йдеться про таке: «Беручи до уваги, що кожна особа у Кенії має право на основні права та свободи, а саме, незалежно від його раси, племені, місця походження чи помешкання чи інших місцевих родинних зв'язків, політичних переконань, кольору шкіри, вірувань чи статі, за умови поваги до прав та свобод інших осіб, а також дотримання публічних інтересів, має право на кожне із нижчеперелічених прав і свобод і на всі ці права та свободи, а саме:...». Далі йдеться про право на життя, свободу, особисту недоторканність і захист з боку закону, про свободу совісті, висловлення думок, а також зібрань та об'єднань, гарантію недоторканності свого житла та іншого майна, гарантію проти вилучення у нього майна без відшкодування. Наголошується, що положення даної статті діють з метою надання гарантій таких прав і свобод із дотриманням таких обмежень цих гарантій, які передбачаються цими положеннями і які є обмеженнями, що призначаються забезпечити положення, за яким користування

вказаними правами та свободами будь-якою особою не завдавало б шкоди правам та свободам інших осіб, а також не суперечило б публічним інтересам [2, с. 254–255]. Такий зміст перших статей розділу про права та свободи з окремими незначними відмінностями у формулюваннях тексту властивий і конституціям Замбії (2, с. 105), Малаві [3, с. 41–42], Сьєрра-Леоне [3, с. 325–326], Уганди [3, с. 516] та низки інших основних законів африканських країн.

Конституції названих країн у відповідних главах чи розділах містять також статті, які гарантують захист громадян проти рабства та примусової праці. Стаття 17 Конституції Кенії декларує таку гарантію. У ній ідеться, що ніхто не може утримуватись у рабстві чи підневільному становищі; ніхто не може примушуватись до виконання примусової праці [2, с. 258]. Далі стаття пояснює, що вислів «примусова праця» не охоплює будь-якої роботи, виконання якої вимагається вироком чи наказом суду; роботи, виконання якої вимагається від будь-якої особи в той час, коли вона на законній підставі перебуває під вартою, і яка хоча і не вимагається на виконання вироку чи наказу суду, але є розумно необхідною в інтересах гігієни чи для утримання в порядку місця, де дана особа перебуває в ув'язненні. Це означає також будь-яку роботу, виконання якої вимагається від особи, що служить у збройних силах, у порядку виконання її обов'язків або у випадках, коли мова йде про особу, яка з причини своїх політичних чи релігійно-етичних переконань не відбуває військову службу, будь-яку роботу, виконання якої вимагається від такої особи відповідно до закону, на заміну такої служби. Словосполучення «примусова праця» не охоплює також будь-якої роботи, виконання якої вимагається у будь-який час, коли Кенія перебуває у стані війни, надзвичайного стану або у випадках будь-яких інших обставин чи дій, що загрожують життю та добробуту общини, а також у такому обсязі, у якому вимога виконання цієї роботи є розумно виправданою в умовах будь-якої ситуації, яка виникає внаслідок надзвичайних обставин та стихійного лиха, з метою вирішення проблем, що виникають у такій ситуації [2, с. 258–259]. Подібні статті містяться і в Конституціях Замбії [2, с. 108–109], Малаві [3, с. 44–45], Сьєрра-Леоне [3, с. 331–332], Уганди [3, с. 519–520] та інших країн африканського континенту.

Характерною ознакою проголошених конституціями африканських країн прав і свобод людини є упровадження спеціальних статей про примусове здійснення постанов про гарантії прав та свобод людини. У Конституції Кенії ст. 28 передбачає такі положення. У ній зазначається, що:

1) коли будь-яка особа заявляє про порушення її прав, або коли дана особа перебуває під вартою, якщо будь-яка інша особа заявляє про таке порушення стосовно даної особи, що перебуває під вартою, і без шкоди для іншої

будь-якої дії стосовно тих самих питань, яку можна здійснити на законній підставі, ця особа може звернутись до Високого суду за отриманням задоволення;

2) високий суд володіє первісною юрисдикцією розгляду і винесення рішення стосовно будь-якої заяви, поданої йому будь-якою особою, а також винесення рішення з будь-якого питання, що виникає у справі будь-якої особи, що звернулась до неї. Високий суд може також видавати такі накази, приписи та розпорядження, які він вважатиме за доцільні для примусового здійснення будь-якого положення статей від 14 до 27 (включно) даної Конституції;

3) якщо у процесі будь-якого проведення у будь-якому нижчому суді постає будь-яке питання про порушення будь-якого положення статей від 14 до 27 (включно) даної Конституції, то особа, яка головує у цьому суді, є зобов'язаною, коли будь-яка сторона у процесі цього вимагатиме передати це питання до Високого суду, якщо тільки, на його думку, сама постановка питання не є необґрунтованою або недобросовісною;

4) якщо будь-яке питання передано до Високого суду у порядку застосування п. 3 даної статті, Високий суд виносить своє рішення з даного питання, і суд, у якому постало дане питання, повинен у розгляді справи керуватись цим рішенням або, якщо на це рішення може бути на підставі ст. 180 Конституції принесена апеляційна скарга до Апеляційного суду для Кенії або (безпосередньо чи через посередництво) до Судового комітету, рішенням Апеляційного суду для Кенії або відповідно Судового комітету;

5) парламент може покласти на Високий суд такі повноваження додатково до тих, що покладено на нього даною статтею, які можуть виявитись необхідними або бажаними для забезпечення можливості цьому суду більш ефективно здійснювати юрисдикцію, покладену на нього на підставі даної статті;

6) Головний суддя може видавати правила стосовно практики і процедури Високого суду стосовно юрисдикції і прав, наданих йому на підставі даної статті, включаючи правила стосовно періоду часу, протягом якого апеляційні скарги можуть бути подані і передані на розгляд Високого суду [2, с. 278–280]. Подібні статті містилися Конституції Нігерії [1, с. 581–582], Уганди [3, с. 536–537], Малаві [3, с. 62–63], Сьєрра-Леоне [3, с. 343–345], Замбії [2, с. 129–131] та інших африканських країн.

Прискіпливий розгляд досить розгалужених текстів статей, присвячених низкою конституцій африканських країн викладенню прав і свобод людини, дає вмотивовані підстави констатувати факт внесення до них елементів та формулювань, властивих цивільним, кримінальним та кримінально-процесуальним кодексам країн інших континентів.

Конституції названих країн також деталізовано висвітлюють умови набуття та втрати громадянства країни, які помітно відрізняються своїм змістом і обсягами від положень про громадянство у конституціях розвинених країн. Наприклад, у Конституції Франції це питання зовсім не розглядається [4, с. 47–72]. Основні закони Італії, Російської Федерації, Федеративної Республіки Німеччини, Сполучених Штатів Америки вирішують його в одній статті, причому Конституції РФ, ФРН та США розглядають його у розділах про основні права та свободи [4, ст. 62, с. 228; 4, ст. 16, с. 86; 4, поправка XIV, с. 341], а Конституція Італії — у розділі «Основні принципи» [4, ст. 3, с. 135]. Тексти цих статей є лаконічними і мають декларативний характер. Конституції ж африканських країн присвячують питанню громадянства цілі глави або розділи з певною кількістю статей. Так, Конституція Кенії містить главу I. Громадянство у такому викладі: 1. Особи, які стають громадянами від 12 грудня 1963 р.; 2. Особи, які мають право бути зареєстрованими як громадяни до 12 грудня 1963 р. унаслідок родинних зв'язків у Кенії; 3. Особи, які народилися після 11 грудня 1963 р.; 4. Особи, що народились поза межами Кенії після 11 грудня 1963 р.; 5. Шлюб із громадянином Кенії; 6. Особи, які мають право бути зареєстрованими як громадяни Кенії після 11 грудня 1963 р. унаслідок родинних зв'язків у Кенії; 7. Особи, які можуть стати громадянами Кенії шляхом натуралізації; 8. Позбавлення громадянства; 9. Громадяни Співдружності; 10. Взаємні і перехідні привілеї для громадян інших країн; 11. Права Парламенту; 12. Подвійне громадянство; 13. Тлумачення [2, гл. I, ст. 1–13, с. 244–254].

Досить близькі за змістом та формулюваннями статей є Конституції Нігерії [1, гл. 2, ст. 7–16, с. 565–570], Уганди [3, гл. 2, ст. 7–16, с. 508–515], Малаві [3, гл. 1, ст. 1–10, с. 32–41], Сьєрра-Леоне [3, гл. 1, ст. 1–10, с. 319–325], Замбії [2, гл. 2, ст. 3–12, с. 98–104] та низки інших країн. У цих статтях, як і в статтях про права та свободи людини, містяться численні положення, які у розвинених країнах входять до окремих законів та до текстів цивільних, кримінальних та кримінально-процесуальних кодексів.

Отримання незалежності вочевидь загострило питання стосовно громадянства вчорашніх колоніальних країн перш за все тим, що воно тісно впиралось у можливість реального доступу до владних важелів усіх рівнів і володіння національним багатством. Саме через ці дві головні причини, хоча мали місце й інші чинники історичного, етнічного, релігійного характеру, першочергового значення набуло визначення методів, засобів і шляхів набуття і втрати громадянства. Вони торкалися осіб, що мешкали в країні до отримання незалежності, що народились і мешкали поза межами країни, але мали родинні зв'язки з нею. Досить докладно визначались умови укла-

дання шлюбу з громадянами інших країн, набуття громадянства за допомогою натуралізації, особливостей подвійного громадянства, а також його втрати. Конкретизувалось право парламентів вирішувати питання щодо надання особі права на громадянство та його позбавлення. Окремо розглядалися питання стосовно тлумачення вжитих у текстах відповідних статей термінів.

Слід зазначити, що одночасно із процесом деколонізації Африки й особливо після нього у переважній більшості колишніх метрополій відбулися суттєві зміни у формі захисту прав людини та громадянина. До передбаченого конституціями їх гарантування судовими органами долучилися посади омбудсменів в Австрії, Австралії, Великій Британії, Іспанії, Італії, Канаді, США, Франції, ФРН та багатьох інших, а також країнах колишньої соціалістичної системи. Такі події ще більше підкреслили відмінності задекларованих конституціями африканських країн прав і свобод людини і громадянина. Жодна із згаданих вище конституцій африканських країн не містила положення про посаду омбудсмена.

Подолати розрив у способах захисту прав і свобод людини і громадянина вдалося Південно-Африканській Республіці, економіка якої є найбільшою за обсягом і найбільш розвинутою на континенті. Конституція ПАР 4 лютого 1997 р. визначає форми, зміст та межі парламентського контролю практичної реалізації прав та свобод людини і громадянина. Йому присвячена ціла «Глава 9. Державні установи, що підтримують конституційну демократію», яка нараховує 14 статей — від 181 до 194. Стаття 181 перелічує ці установи: Народний захисник; Південно-Африканська Комісія з прав людини; Комісія з розвитку та захисту прав культурних, релігійних та мовних спільнот; Комісія з гендерної рівності; Генеральний аудитор, Виборча комісія [4, с. 612–615]. Стаття підкреслює незалежність установ, їх підпорядкованість тільки Конституції та закону і підзвітність Національній Асамблеї. Стаття 182 визначає функції Народного захисника, наділяючи його повноваженнями розслідувати будь-які дії державної чи публічної адміністрації, на всіх рівнях управління, які визнаються незаконними або шкідливими, доповідати Національній Асамблеї про таку діяльність і застосовувати відновлювальні заходи. Народний захисник має бути доступним усім людям та угрупованням, а кожна його доповідь — відкритою, за винятком обставин, що зобов'язують його зберігати конфіденційність. Стаття 183 передбачає семирічний термін перебування Народного захисника на цій посаді, яке не підлягає відновленню [4, с. 612–613].

Статті 184–187 визначають повноваження та напрямки діяльності Комісій з прав людини, розвитку та захисту прав культурних, релігійних і мовних

спільнот, а також гендерної рівності. Вхідження Генерального аудитора до переліку установ обумовило необхідність регулювання трудових відносин, гарантування економічних прав, прав займатися законною трудовою діяльністю та недоторканності приватної власності. Основною функцією Вибірчої комісії є забезпечення вільних і чесних виборів до органів влади всіх рівнів, тобто практичного гарантування політичних прав. Глава передбачає також функціонування незалежного органу влади з регулювання телерадіомовлення з метою забезпечення справедливості і різноманітності поглядів, широкого представлення громадськості країни, а також порядок призначення членів означених Комісій та Народного захисника і відсторонення від посади [4, с. 613–615]. Завдяки приділенню великої уваги реалізації прав людини ПАР за невеликий історичний проміжок часу змогла у багатьох сферах суспільного й державного життя подолати негативні наслідки політики апартеїду, перейшовши до побудови правової держави.

Висновки. Викладений матеріал дає підстави констатувати своєрідність структурної побудови, обсягів та змісту основних законів африканського континенту, що дозволяє розподіляти їх на три групи. По-перше, третина конституцій зовсім не містить ані глав, ані розділів, які б передбачали надання та захист державою прав і свобод людини і громадянина. Вони обмежуються лише нагадуванням прихильності до загальних принципів вирішення цього питання, які викладались у Декларації прав людини і громадянина 1789 р., Загальній декларації прав людини 10 грудня 1948 р. та Статуті ООН. По-друге, значна частина конституцій, маючи такі глави або розділи, досить стисло декларує основні права людини. По-третє, частині конституцій властивий досить розлогий виклад змісту кожного проголошеного права та обов'язку, їх тлумачення, які є елементами цивільних, цивільно-процесуальних та кримінально-процесуальних кодексів та окремих законів країн інших континентів.

Слід підкреслити також бажаність виявлення причин відсутності у низці конституцій африканських країн глав або розділів про права та свободи людини й громадянина, встановлення витоків та чинників впливу на структурно-змістовну побудову основних законів означених трьох груп.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституции государств Африки : в 3 т. Т. 1. – М. : Прогресс, 1963. – 750 с.
2. Конституции государств Африки : в 3 т. Т. 2. – М. : Прогресс, 1966. – 583 с.
3. Конституции государств Африки : в 3 т. Т. 3. – М. : Прогресс, 1966. – 711 с.
4. Конституції зарубіжних країн. – Х. : ФІНН, 2009. – 664 с.

КОНСТИТУЦИИ АФРИКАНСКИХ ГОСУДАРСТВ О ЗАЩИТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Зинченко Е. В.

При помощи сравнительного анализа определяются особенности конституций государств африканского континента. Автор приходит к выводу о разделении основных законов на три группы по их отношению к провозглашению прав человека и их защиты. В первую группу входят конституции, которые, вообще не имея разделов о правах человека, провозглашают лишь свою приверженность зафиксированным во французской Декларации 1789 г. и Декларации ООН 10 декабря 1948 г. правам. Второй группе конституций свойственно сжатое перечисление прав, а третьей — достаточно распространенное изложение содержания каждого из прав, что напоминает гражданские кодексы стран других континентов.

Ключевые слова: Африка, конституция, права человека.

THE CONSTITUTIONS OF THE AFRICAN STATES ABOUT PROTECTION OF HUMAN RIGHTS

Zinchenko O. V.

By means of the comparative analysis features of constitutions of the states of the African continent are defined. The author comes to a conclusion about division of basic laws into three groups on their relation to declaration of human rights and their protection. The first group includes constitutions which, at all without having sections on human rights, proclaim only the commitment 1789 recorded in the French Declaration and the UN Declaration on December 10, 1948 to the rights. The squeezed transfer of the rights, and the third — rather widespread statement of the maintenance of each of the rights that reminds civil codes of the countries of other continents is peculiar to the second group of constitutions.

Key words: Africa, constitution, human rights.

УДК 342.2(477):[323.171:172]

О. І. Романюк, доктор політичних наук, доцент

УНІТАРИЗМ VS ФЕДЕРАЛІЗАЦІЯ: ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ

Розглянуто проблему реформування державного устрою України. Виходячи з аналізу соціально-політичної ситуації, що склалася в Україні, досвіду інших пост-

комуністичних країн та преференцій українських громадян, автор відстоює збереження унітарного характеру української держави при певній децентралізації влади, розвитку інституту місцевого самоврядування та вдосконаленні структури парламенту.

Ключові слова: державний устрій, конституційна реформа, федерація, унітаризм, посткомунізм, Україна.

Актуальність проблеми. Угода про врегулювання політичної кризи в Україні серед інших положень передбачає конституційну реформу, яка має бути завершеною у вересні 2014 р. [1]. У ході підготовки реформи гострого характеру набуло питання про державний устрій України. Сили, що здійснили другу українську революцію посткомуністичної доби, відстоюють збереження унітарного характеру держави, тоді як їх супротивники наполягають на федералізації. Ситуацію значно обтяжує тиск з боку Росії, яка однією з умов урегулювання російсько-українського конфлікту ставить зміну її державного устрою з унітарного на федеративний [2].

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблема державного устрою є важливим аспектом дослідження інституційних чинників демократизації. Оскільки перехід до демократії потребує децентралізації влади, Роберт Дал [3, с. 224, 228–229], Сеймур Ліпсет і Стейн Роккан [4, р. 53], Аренд Лійпгарт [5, р. 71–78], Бінгайм Павелл [6, р. 270] вважають, що федеративна форма є привабливішою за унітарну. Аргументи на користь федералізму полягають у такому: 1) федералізм створює розділену структуру влади, що уможливорює інкорпорацію багатьох сегментів суспільства у законодавчий та виконавчий процеси; 2) він здатний послабити напругу між конкурентними групами, оскільки політичні групи, що не можуть відстояти свої позиції в національному масштабі, одержують можливість отримати компенсацію у вигляді перспективи успіху на регіональному рівні; 3) сприяє організації політичних партій та груп інтересів на регіональному рівні; 4) політичний процес може позбутися багатьох суперечливих питань, оскільки різні сегменти суспільства отримують автономію в таких сферах, як прибутки, освіта та культура; 5) етнічні та інші меншини одержують більшу можливість впливати на формування структур державної влади, особливо на регіональному рівні.

Проте, аналізуючи транзитивні процеси в африканських країнах, Доналд Горовіц [7, р. 224; 8, р. 222–224], Доналд Ротшильд [9, р. 207, 218], Аристід Золберг [10, р. 62–63, 70] висунули серйозні заперечення щодо федеративного устрою. Їх сутність можна звести до двох основних аргументів: 1) федералізм є складною, коштовною та неефективною системою, оскільки передбачає дворівневу державну структуру, дублювання функцій та більш тривалий процес ухвалення рішень; 2) федеральний порядок приховує в собі небезпеку сепаратизму, що може стати передумовою розвалу держави. Таким

чином, у перехідних суспільствах, особливо в тих, де перехід до демократії сполучається з розбудовою державності, унітарна форма державного устрою є доцільнішою, ніж федеративна.

Мета статті полягає у визначенні раціональної форми державного устрою України виходячи з конкретних умов її сучасного розвитку.

Методологія дослідження ґрунтується на трьох рівнях аналізу проблеми: теоретичному (осмислення впливу соціально-політичної ситуації на її розв'язання), емпіричному (узагальнення практики інших посткомуністичних країн у цій сфері) та соціально-психологічному (виявлення пріоритету громадян України щодо форми державного устрою).

Теоретичний рівень. Сучасне українське суспільство належить до типу перехідних, тобто таких, які, трансформуючи свої системні основи, переходять від однієї якості суспільного організму до іншої. Трансформація України має *бінарну структуру*, оскільки в межах одного процесу здійснюється дві трансформації: *соціально-* та *національно-політична* [11, с. 147–156].

Сутність першої полягає в перетворенні тоталітарної системи на демократичну. Тоталітаризм як вихідна позиція робить посткомуністичні трансформації складнішими процесами, ніж попередні переходи, що здійснювалися від авторитарних режимів, оскільки докорінні якісні зміни мають охопити всі сфери суспільного життя: і в політиці, і в економіці, і в культурі потрібно змінити монопольну організацію на плюральну, конкурентну. Поліфонічність завдань посткомуністичного розвитку вимагає швидкого ухвалення та реалізації політичних рішень, чому сприяє унітарна форма державного устрою, що потребує менше всіляких узгоджень з регіональними органами влади. Натомість за федеративного устрою владу в окремих суб'єктах федерації можуть здобути консервативні сили, які, користуючись політичною автономією, чинитимуть спротив реформам, що здійснюватиме центральний уряд. Окрім того, в унітарній державі менше, а отже, дешевше державний апарат, бо відсутні регіональні парламенти, регіональне законодавство та їх інфраструктура, що дозволяє заощадити значні кошти, які можна використати на проведення системних реформ. За сучасного стану української економіки ця обставина має немаловажне значення.

Змістом другої є перехід від стану територіальної одиниці колишнього СРСР до суверенної національної державності. Розбудова національної державності, ще більше ускладнюючи трансформаційний процес, додає до нього нові завдання та нові суперечності [12]. Усталення державності неможливе без формування політичної нації, що передбачає інтеграцію титульного етносу з національними меншинами в єдину політичну спільноту. Найбільш складно в Україні йде інтеграція в політичну націю етнічних росіян, які становлять майже п'яту частину населення та у своїй більшості мешкають у східних та південних регіонах. Таке зумовлюють два чинники: 1) ім-

перське налаштування багатьох її представників, особливо мешканців України в першій та другій генерації; 2) вплив Росії, яка постійно підіймає питання про утиски росіян в Україні. Формування політичної нації обтяжується тим, що західна та східна гілки українського етносу тривалий час розвивалися в різних державно-політичних полях, зумовив їх ментальні відмінності [13]. У таких умовах виникає небезпека, про яку попереджав Філіпп Шміттер, що українське суспільство виявиться «не одним, а кількома громадянськими суспільствами, які охоплюють ту саму територію й ту саму політію, але організують інтереси та прагнення у вигляді різних, а іноді й цілком несумісних етнічних або культурних співтовариств» [14, с. 25]. Несформованість політичної нації потенційно народжує сепаратизм та відцентрові тенденції, що мало місце в 1990-ті рр., та знов зі ще більшою силою проявилось на початку 2014 р., після силового втручання Росії у внутрішні справи України. Перехід у такій ситуації до федеративного устрою сприятиме посиленню цих тенденцій, унаслідок чого значно збільшиться загроза розпаду держави.

Емпіричний рівень. У процесі краху комуністичних режимів відбувся розпад комуністичних федерацій: Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини. Проте ця федеративність була формальною, оскільки за тоталітаризму політична система ґрунтувалася на керівництві комуністичної партії, яка здійснювала жорстке централізоване управління всім життям країни, в тому числі й територіальними утвореннями. Чехословаччині вдалося протягом трьох років зберегти федерацію, але загострення суперечностей між чеською та словацькою елітами призвело в 1993 р. до «оксамитового розлучення» Словаччини з Чехією. Розпад югославської федерації відбувся у три етапи. Загибель комуністичного режиму спричинила вихід зі складу СФРЮ чотирьох з шести союзних республік (Хорватії, Словенії, Македонії, Боснії і Герцеговини), але Сербія і Чорногорія проголосили про своє об'єднання в межах нової федерації (СРЮ). Вона, проіснувавши близько одинадцяти років (27 квітня 1992 р. — 4 лютого 2003 р.), перетворилася на конфедерацію «Державний Союз Сербії і Чорногорії». Після чорногорського референдуму 2006 р. Сербія та Чорногорія остаточно розлучилися. Сьогодні на посткомуністичному просторі існує лише *дві* федеративні держави: Росія та Боснія і Герцеговина, але їх устрій не являє собою класичний федералізм та не є чинником, що сприяє демократизації.

У Росії, якій номінальний федералізм дістався у спадок від комуністичних часів (РРФСР являла собою федерацію в складі іншої федерації — СРСР), зберігається різностатусність (а отже, й різноправність) суб'єктів федерації (республіки, краї, області, міста федерального значення, автономні області та округи) [15] та, після здобуття президентської посади Володимиром Путіним, відбулося згортання їх прав. У 2000 р. її територію було поділено на федеральні округи, створені за аналогом з військовими. На їх чолі поставле-

ні представники президента, які, не маючи конституційних повноважень, здійснюють контроль за владою суб'єктів федерації, спираючись на апарат, що складається з територіальних управлінь федеральних відомств. У 2004 р. за ініціативою Путіна до федерального законодавства було включено положення, за яким обрання вищих посадових осіб суб'єктів федерації змінено їх призначенням законодавчими органами суб'єктів, але за поданням кандидатури президентом Росії [16].

Запровадження федеративного устрою в Боснії і Герцеговині в 1995 р. було зумовлено необхідністю подолання наслідків кривавої міжетнічної війни 1992–1995 рр. За конституцією територія країни складається з двох суб'єктів: Федерації Боснії і Герцеговини (мусульмано-хорватської федерації) та Республіки Сербської, кожен з яких має свого президента, свій парламент і уряд. Центральні органи державної влади формуються на основі паритетного представництва трьох етнічних груп (боснійських мусульман, сербів та хорватів) [17], що дискримінує представників етнічних меншин, які фактично позбавлені права балотуватися на посаду президента країни та до парламенту. Вкрай децентралізований устрій істотно ускладнює вирішення соціально-економічних проблем розвитку країни та її демократичний поступ.

Політична практика свідчить, що в умовах посткомунізму демократичний поступ краще забезпечують унітарні держави. З 27 посткомуністичних держав, що мають унітарний устрій, дві третини (18) входить до списку електоральних демократій Freedom House, з них 8 є консолідованими режимами, 6 зробили значні кроки з консолідації (табл. 1).

Таблиця 1

Політичні режими та державний устрій посткомуністичних країн

Демократії (18)			Автократії (9)	
<i>Консолідовані</i>	<i>Напівконсолідовані</i>	<i>Неконсолідовані</i>	<i>Напівконсолідовані</i>	<i>Консолідовані</i>
Унітарні держави (27)				
(8)	(6)	(4)	(3)	(6)
Словенія Естонія Латвія Польща Чехія Литва Словаччина Угорщина	Болгарія Румунія Хорватія Сербія Чорногорія Македонія	Албанія Україна Молдова Грузія	Косово Вірменія Киргизстан	Таджикистан Казахстан Азербайджан Білорусь Узбекистан Туркменистан

Закінчення табл. 1

Федеративні держави (2)				
(0)	(0)	(1)	(0)	(1)
–	–	Боснія і Герцеговина	–	Росія

Джерела: [18; 19]

Соціально-психологічний рівень. Відповідно до репрезентативного дослідження «Ставлення українців до територіального устрою країни», проведеного соціологічною групою «Рейтинг» 1–7 березня 2014 р. (респонденти — населення України віком 18 років і старші; вибіркова сукупність — 2000; метод — особисте інтерв'ю; статистична похибка — 0,95 %), абсолютна більшість населення України підтримує унітарну форму державного устрою. За збереження унітарності держави виступає абсолютна більшість населення західного, північного, центрального та східного регіонів та відносна більшість південного. Тільки населення Донбасу (Донецької та Луганської областей) віддає перевагу федералізації (табл. 2).

Таблиця 2

**Преференції громадян
щодо форми державного устрою України**

	Захід	Північ	Центр	Схід	Південь	Донбас	Україна
Унітарна	88 %	85 %	66 %	51 %	41 %	23 %	61 %
Федеративна	4 %	8 %	11 %	33 %	37 %	59 %	24 %
Важко відповісти	8 %	7 %	22 %	16 %	22 %	19 %	15 %

Джерело: [20, с. 2–6]

Преференції щодо державного устрою корелюються з етнічною та мовною належністю громадян. Абсолютна більшість етнічних українців та назагал представників інших етнічних груп (окрім росіян) виступають за збереження унітарного устрою, тоді як абсолютна більшість етнічних росіян — за федералізацію країни. Те саме стосується й мови. Абсолютна більшість україномовних громадян та україно-російських білінгвістів є прихильниками унітаризму, абсолютна більшість російськомовних — федералізму (табл. 3).

Вплив етнічної та мовної належності на вибір форми державного устрою

	Етнічна належність			Рідна мова		
	українці	росіяни	інші	українська	укр. та рос.	російська
Унітарна	68 %	24 %	57 %	80 %	57 %	28 %
Федеративна	18 %	56 %	24 %	6 %	28 %	55 %
Важко відповісти	14 %	20 %	19 %	14 %	15 %	17 %

Джерело: [20, с. 6]

Висновки. Результати аналізу, покладеного в підґрунтя даної статті, переконливо свідчать, що в умовах сучасного розвитку України раціональнішою формою державного устрою є унітарна, оскільки вона, по-перше, створює кращі умови для проведення необхідних для демократизації українського суспільства та його інтеграції до європейської спільноти політичних і економічних реформ; по-друге, ефективніше запобігає рецидивам сепаратизму та розвитку відцентрових тенденцій, що інспіруються з Росії, яка хоче перетворити Україну на свій сателіт.

Головна проблема реформування державного устрою України полягає не у федералізації, а в тому, як демократизувати політичну систему за збереження унітаризму. Досвід посткомуністичних країн, що досягли успіхів на шляху переходу до демократії за унітарного устрою, свідчить про необхідність удосконалення інституту місцевого самоврядування, його структури, передачі багатьох господарських, природоохоронних, культурних та деяких інших функцій від державних органів до органів місцевого самоврядування. Більш демократичним має бути порядок формування структур виконавчої влади на рівні областей та районів. Оскільки за територією та кількістю населення Україна є великою державою, що має істотні регіональні відмінності, то вбачається доцільним запровадження двопалатної структури парламенту, за якої його верхня палата обиратиметься на основі паритетного представництва адміністративно-територіальних одиниць та матиме головною функцією узгодження регіональних інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про врегулювання кризи в Україні // Укр. правда. – 2004. – 21 лют. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/21/7015533/>.

2. Лавров наполягає на новій Конституції України, яка буде гарантувати федеративний устрій // Дзеркало тижня. – 2004. – 30 берез. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/lavrov-napolyagaye-na-noviy-konstituciyyi-ukrayini-yaka-bude-garantuvati-federativniy-ustriy-140709_.html.
3. Даль Р. А. Демократія та її критики / Р. А. Даль ; пер. з англ. – Х. : Вид. група «РА – Каравела», 2002. – 440 с.
4. Party Systems and Voter Alignments : Cross-national Perspectives / ed. by S. M. Lipset, St. Rokkan. – N. Y. : Free Press, 1967. – XVI, 554 p.
5. Lijphart, A. The Southern European Examples of Democratization : Six Lessons for Latin America / A. Lijphart // Government and Opposition. – Vol. 25. – 1990. – No. 1. – P. 68–84.
6. Powell, G. B., Jr. Contemporary Democracies : Participation, Stability, and Violence / G. B. Powell, Jr. – Cambridge (Mass) : Harvard University Press, 1982. – 294 p.
7. Horowitz, D. L. A Democratic South Africa? Constitutional Engineering in a Divided Society / D. L. Horowitz. – Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 1991. – 293 p.
8. Horowitz, D. L. Ethnic Groups in Conflict / D. L. Horowitz. – Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 1985. – 697 p.
9. Governing Black Africa : Perspectives on the New States / ed. by M. E. Doro, N. M. Stultz. – L. : McMillan, 1970. – 362 p.
10. Zolberg, A. R. Creating Political Order : The Part-States of the West Africa / A. R. Zolberg. – Chicago : Rand McNally, 1966. – VI, 168 p.
11. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності : системний аналіз посткомуністичних трансформацій : монографія / О. І. Романюк. – Х. : ХДАК, 2011. – 376 с.
12. Романюк О. І. Національне питання в контексті проблем посттоталітарної трансформації українського суспільства / О. І. Романюк // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 504: сер. «Історія України». Вип. 4. – Х., 2001. – С. 238–245.
13. Романюк О. І. Три парадокси української історії / О. І. Романюк // Велика Злука у контексті проблеми єдності українського народу : зб. ст. за матеріалами «круглого столу», присвяч. 85-й річниці об'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну державу (Харків, 20 січ. 2004 р.). – Х. : С.А.М., 2004. – С. 13–15.
14. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16–27.
15. Конституция Российской Федерации (с учетом поправок, внесенных Законами Российской Федерации о поправках к Конституции Российской Федерации от 30.12.2008 № 6-ФКЗ и от 30.12.2008 № 7-ФКЗ) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/126>.
16. О внесении изменений в Федеральный закон «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации» и в Федеральный закон «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации [Электронный ресурс] : Федеральный закон

- Рос. Федерации от 11 дек. 2004 г. № 159-ФЗ. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2004/12/15/gubernatory-dok.html>.
17. Конституция Боснии и Герцеговины // Конституции государств (стран) мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/119>.
  18. Freedom in the World 2013 / Freedom House [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://freedomhouse.org/report/freedom-world-2013/charts-and-graphs>.
  19. Nation in Transit 2013 / Freedom House [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2013>.
  20. Ставлення українців до територіального устрою країни / Соціологічна група «Рейтинг : березень 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_ter.ustriy_UA_032014.pdf.

УНИТАРИЗМ VS ФЕДЕРАЛИЗАЦИЯ: ПРОБЛЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ КОНСТИТУЦИОННОЙ РЕФОРМЫ

Романюк А. И.

Рассматривается проблема реформирования государственного устройства Украины. Основываясь на анализе сложившейся в Украине социально-политической ситуации, опыта других посткоммунистических стран и предпочтений украинских граждан, автор отстаивает сохранение унитарного характера украинского государства при определенной децентрализации власти, развитии института местного самоуправления и совершенствовании структуры парламента.

Ключевые слова: государственное устройство, конституционная реформа, федерация, унитаризм, посткоммунизм, Украина.

UNITARIANISM VS FEDERALIZATION: THE PROBLEM OF UKRAINIAN STATE SYSTEM IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONAL REFORM

Romanyuk O. I.

The problem of reforming the state system of Ukraine is considered. Based on the analysis of the current Ukrainian socio-political situation, the experience of other post-communist countries and the preferences of the Ukrainian citizens, the author defends the preservation of the unitary character of the Ukrainian state at a certain decentralization of power, development of the institution of local government and improves the structure of Parliament.

Key words: state system, constitutional reform, federation, unitarianism, postcommunism, Ukraine.

УДК 32:316.61

Г. М. Куц, доктор політичних наук, доцент

ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Акцентовано увагу на проблематичності формування спільної європейської ідентичності. Зазначено, що при аналізі європейської ідентичності прийнято виділяти два конкуруючих і взаємовиключних підходи: «союзний націоналізм» та «патріотичний конституціоналізм». Здійснено аналіз концепції П. Г. Кільманзетта, у контексті якої виділено три базових параметри формування колективної ідентичності: комунікація, пам'ять, досвід. У цілому, формування спільної європейської ідентичності розглядається як стратегія запобігання конфліктів. Аргументовано, що біля витоків ідеї європейської інтеграції була ідея пан'європеїзму.

Ключові слова: ідентичність, європейська ідентичність, Європейський Союз, колективна ідентичність, пан'європеїзм.

У кінці ХХ ст. у різних галузях гуманітарного знання спостерігається посилене зростання інтересу до проблематики ідентичності, що актуалізує проблему осмислення феномену ідентичності в контексті політологічного дискурсу. Це, зокрема, обумовлюється тим фактом, що «ідентичність як проблема виникає під час змін, у ситуації, коли вимагається об'єднати новою синтетичною ідентичністю традиційні „самоочевидні“ ідентичності, створити нове соціокультурне колективне Я, наприклад ту ж націю-державу» [1].

Традиційні підходи до аналізу феномену ідентичності зосереджуються навколо поняття колективної (соціальної, етнічної, національної тощо) або індивідуальної (особистої, персональної) ідентичності, що обумовлює співіснування різних експлікацій розуміння цього феномену (Т. Адорно, Дж. Барбер, З. Бауман, П. Бурдьє, Е. Гідденс, Дж. Грей, А. Девіс, Е. Еріксон, П. Г. Кільманзетт, Р. Лассуел, Р. Маркузе, В. Мартьянов, С. Московічі, Дж. Тернер, О. Толкачов, Е. Фромм, В. Хьосле та ін.).

Мета статті полягає у виявленні пріоритетних стратегій формування спільної європейської ідентичності. **Завданням** статті виступає виявлення базових проблем та основних перспектив у формуванні спільної європейської ідентичності крізь призму політологічного дискурсу.

Непроста історія країн Європейського Союзу (ЄС) вимагає від європейців дотримання принципу толерантності у практичній площині задля уникнення конфліктів, що ставить на порядок денний проблематику формування спільної європейської ідентичності. При аналізі європейської ідентичності,

зазначає О. Толкачов, прийнято виділяти два конкуруючих і взаємовиключних підходи [2]. Перший підхід, що виник на початкових етапах європейської інтеграції, означають «союзний націоналізм». Його сутність обумовлювалася тим, що всі країни, які були учасниками європейської інтеграції на зорі створення ЄС, поєднувала спільна історія, територія, культура. Це стало основою європейської ідентичності. Слід зазначити, що прихильники концепції союзного націоналізму доволі скептично ставилися до розширення європейського співтовариства.

Утім перетворення суто економічного об'єднання в політичне призвело до необхідності пошуку нових критеріїв європейської ідентичності. У ролі таких критеріїв стала сприйматися спільність певних цінностей: демократія, правова держава, повага відмінностей (тобто толерантність). Але найвищою цінністю вважався індивід, а соціальне життя було покликаним слугувати для забезпечення його комфортних умов існування. Такий — новий — підхід до розуміння європейської ідентичності отримав назву «патріотичний конституціоналізм». Означені цінності актуальні для сучасного Євросоюзу.

Проблема ідентичності вельми важлива для ЄС, оскільки, на думку німецьких дослідників М. Яхтенфукса та Б. Колер-Кох, ЄС — це не лише інститут, що допомагає вдосконалити механізми вирішення спільних проблем та конфліктів, «Європейський Союз — це нормативний політичний устрій, що має вирішальний вплив на індивідуальне та колективне життя» [3, с. 29].

Як зазначає П. І. Кільманзегг, сьогодні у цілому спостерігається симпатія до ідеї європейської єдності, втім вона слабо окреслена. Основним недоліком функціонування ЄС є «брак демократії», оскільки через відсутність європейської партійної системи «демократичний принцип, за яким правлячі мають регулярно звітувати на виборах перед керованими, в політичній системі Європейського Союзу значно призупинений» [4, с. 37]. Задля усунення «браку демократії» слід зосередити увагу на проблемі спільної політичної ідентичності, оскільки «демократія базується на конституційно та регулятивно заданому, понятійно колективному суб'єкті як такому» [4, с. 38]. На жаль, у Західній Європі відсутня політично наповнена ідентичність європейців як європейців. Відповідно, формуванню європейської ідентичності має передувати процес побудови європейських інституцій та «європеїзування свідомості», що передбачає відокремлення від неєвропейського, бо саме у відокремленні відбувається формування ідентичності.

На думку П. І. Кільманзегга, колективні ідентичності — явище набуте. Вони не є чимось природним, навпаки — це штучні феномени, які змінюються історично протягом тривалого часу. У спільнот формування колективної ідентичності здійснюється на основі *комунікації, досвіду та пам'яті*. Спільність цих засад забезпечує появу традицій, які сприяють становленню

тривалих колективних ідентичностей. З цієї точки зору існування тривалої європейської ідентичності, згідно з П. І. Кільманзеггом, видається проблематичним, оскільки Європа «не є ні спільнотою комунікації, ні досвіду, вона також є досить обмеженою як спільнота пам'яті» [4, с. 39].

Отже, виділимо три базових параметри формування колективних ідентичностей: комунікація, пам'ять, досвід. Принагідно зазначимо, що, по-перше, Європа не становить комунікативну спільноту, оскільки вона є багатомовною. По-друге, у європейців відсутня спільна пам'ять стосовно епохальних подій, оскільки кожна європейська країна має власну історію зі своїм минулим, яке може не вписуватися в бажане спільне минуле Європи. Ця пам'ять впливає і на сучасних європейців. Адже роль постаті Наполеона для французів суттєво відрізняється від тієї ролі, яку відіграє ця постать у пам'яті німців чи поляків. Друга світова війна також залишила різні спогади у німців та англійців. По-третє, спільність досвіду також можна вважати проблематичною, оскільки всякий досвід базується на моделях пам'яті. Тобто сучасність оцінюється, виходячи з існуючих трактувань подій минулого. Втім саме цей критерій здатний наповнювати європейську ідентичність у майбутньому (так, скажімо, європейці разом набувають спільного досвіду, пов'язаного з використанням єдиної валюти євро).

У формуванні європейської ідентичності особливої ролі набуває символічна репрезентація спільної політики [5, с. 86]. Насамперед маються на увазі впізнавані символи Європи: прапор (офіційний символ ЄС з 1986 р.), гімн Євросоюзу (вступ до «Оди радості» — фрагмент 9-ї симфонії Бетховена на слова Шиллера). Певну роль у цьому контексті відіграє також менш впізнавана символічна репрезентація: день Європи — 9 травня (у 1950 р. 9 травня Р. Шуман виступив з декларацією щодо об'єднання «вільних націй Європи»), девіз «Єдність у різноманітності» (з латини «*In varietate concordia*»), спільна валюта, спільний мережевий домен («eu» з 2005 р.).

Слід зазначити, що біля витоків ідеї європейської інтеграції була ідея пан'європеїзму. Пан'європеїзм — від грец. *pan* — усе і *Europe* — Європа. Термін «пан'європеїзм» буквально трактують як те, що охоплює всю Європу, стосується всієї Європи. Пан'європеїзм — політична доктрина, що відображає інтеграційні процеси в Європі [6]. В основі цієї концепції лежать ідеї створення загальноєвропейських міждержавних органів, тому інколи пан'європеїзм називають ідеологією «об'єднаної Європи». Іноді пан'європеїзм трактують як ідеологему, яка конструє євроінтеграційний дискурс. Ідеї пан'європеїзму базуються на ліберально-демократичних засадах.

Виникнення ідеї пан'європеїзму пов'язане з іменем австрійського графа Ріхарда Куденхове-Калергі, який після Першої світової війни обґрунтував цю теорію у своїй праці «Пан-Європа» (1923 р.) [7], де закликав до об'єднання

Європи задля запобігання майбутнім загрозам: новій світовій війні, економічній гегемонії США, російській експансії. Під пан-Європою Р. Куденхове-Калергі мав на увазі Європу не в географічному чи культурному контексті, а Європу в політичному контексті. Згодом Р. Куденхове-Калергі розвинув ідеї пан'європеїзму у працях «Боротьба за Пан-Європу» (1925 р.) та «Європа прокидається» (1925 р.). Ці ідеї спричинили появу журналу «Пан-Європа», який почав виходити з 1924 р. У жовтні 1926 р. відбувся Перший конгрес Пан'європейського руху у Відні, де було засновано Пан'європейський союз, базовим принципом якого стало об'єднання Європи на основі єдиної економіки та зовнішньої політики, без кордонів та митних бар'єрів, без конфліктів на національному ґрунті тощо.

Р. Куденхове-Калергі займався активним втіленням ідеї пан'європеїзму не лише в теоретичній, але й у практичній площині. Ці ідеї важко пробивали собі дорогу, оскільки європейські країни боялися втрати суверенітету. У 1929 р. на засіданні Ліги Націй було запропоновано план утворення ЄС на основі федерації європейських народів, утім економічна криза не дозволила втілити ці ідеї.

Друга світова війна відсунула на задній план ідею пан'європеїзму, але вже в 1946 р. про необхідність створення Сполучених Штатів Європи заявив У. Черчіль у промові, текст якої підготував Р. Куденхове-Калергі. Зусиллями Р. Куденхове-Калергі в 1947 р. було створено Європейський парламентський союз, а в 1949 р. він став одним із ініціаторів заснування Європейської Ради у Страсбурзі — міжнародної організації консультативного характеру, метою якої була економічна консолідація європейських країн.

Ідеї об'єднання Європи підтримував Р. Шуман — міністр закордонних справ Франції — згідно з планом якого у 1952 р. було сформовано Європейське об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС), що стало передумовою створення ЄС.

Видатні політики ХХ ст. сповідували ідеї пан'європеїзму (А. Бріан, У. Черчіль, Ш. де Голль та ін.). Членами Пан'європейського союзу в різний час були Альберт Ейнштейн, Генріх і Томас Манн, Стефан Цвейг, Герхард Гауптманн, Райнер Марія Рільке, Франц Верфель, Артур Шнітцлер, Зігмунд Фрейд, Конрад Аденауер, Жорж Помпиду, Томаш Гарріг Масарик та ін. На сучасному етапі Пан'європейський союз здійснює свою діяльність у рамках різноманітних політичних структур Європи, зокрема в Європарламенті.

Вагому роль у формуванні спільної європейської ідентичності відіграє наявність індивідуальності, тобто цінність окремої особистості, її унікальності. На думку Е. Фромма, «історія людства — це історія зростаючої індивідуалізації» [8, с. 200].

Уперше паростки індивідуалізму можна виявити ще в період Античності під час правління Перікла. Перікл став на чолі Греції після правління

грецького тирана Полікрата (VI – початок V ст. до н. е.), епоха якого відзначилася орієнтацією на сприйняття новацій та неприйняттям давніх звичаїв. Згодом епоха Перікла принесла гармонію та порядок. Такі потрясіння грецького суспільства, на думку Г. Тарда, спричинили появу індивідуалізму, коли кожен брав на себе сміливість думати на власний розсуд, причому результатом цієї «сміливості» стала поява філософії [9, с. 293]. Філософська школа стоїків, розробивши ідею існування волі, яка переважає колективну, підійшла тим самим впритул до концептуального оформлення ідеї індивідуалізму. Втім усі ці паростки індивідуалізму, сприяючи розвитку філософії, майже не поширювалися на інші сфери суспільного буття.

Якщо заглибитися в подальшу — середньовічну — історію європейської цивілізації, то середньовіччя «з одного боку, було структуроване й давало людині відчуття впевненості, а з іншого — тримало її в кайданах. Але ці кайдани мали зовсім не той характер, який притаманний авторитаризму і гнобленню наступних століть. Середньовічне суспільство не позбавляло індивіда свободи вже тому, що «індивіда» як такого ще не існувало» [8, с. 45]. Життя людини було регламентоване суворими розпорядженнями, внаслідок чого в ранньому середньовіччі кожна людина була прикутою до своєї ролі в соціальному порядку, не маючи інколи навіть права одягатися так, як їй подобалося, чи споживати ту їжу, яку їй хотілося. В епоху середньовіччя індивід не міг вижити самостійно, оскільки суспільство не було диференційованим. Індивід — частинка суспільного організму. Його особисті якості не мали змоги проявитися, і — що вкрай важливо — потреби в таких якостях навіть не існувало.

Поява індивідуальності в епоху Відродження, згідно з Г. Зіммелем, пов'язана зі змінами в суспільній організації. Під індивідуальністю він розумів «внутрішнє та зовнішнє звільнення індивіда із середньовічних общинних форм» [10, с. 193]. Е. Фромм також підкреслює, що «у пізньому середньовіччі структура суспільства та особистості стала змінюватись. Єдність і централізація середньовічного суспільства слабшали. У всіх класах суспільства був помітним розвиток індивідуалізму, який впливав на всі сфери людської діяльності: на смаки і моди, на мистецтво і філософію, навіть на теологію» [8, с. 46]. Індивідуалізм епохи Відродження Г. Зіммель називає «індивідуалізмом вирізнення», коли індивід, бажаючи приголомшувати і дивувати, самоутверджувався інколи досить незвично. Саме в цей період серед людей поширилися (досі майже незнані) прагнення до влади, слави, популярності тощо.

Переосмислення проблематики індивідуалізму привело до появи більш індивідуального поняття свободи, яке «визначається в період від Ренесансу до Реформації, від Французької революції до тріумфу лібералізму і раціо-

налізму» [11, с. 49]. Накопичення індивідуалізму, процес його становлення завершується лише у XVIII ст. Ідеалом індивідуалізму стає не «вирізнення», а свобода [10, с. 194], оскільки недостатність суспільних форм тогочасного життя обмежувала енергійність індивіда. Під свободою малася на увазі природна рівність індивідів, коли кожен індивід сприймався не як окремий диференційований суб'єкт, а як людина взагалі. Інакше кажучи, кожен індивід прагнув досягти якогось досконалого універсального образу, створеного тогочасною епохою. Саме цей універсальний образ і нівелював індивідуальність, був «індивідуалізмом єдності на противагу індивідуалізму одиничності» [10, с. 199], що виник у XIX ст. та розвинувся у XX ст.

Отже, проблематика індивідуалізму стала однією з базових у формуванні спільної європейської ідентичності, причому саме завдяки християнству проблема унікальності окремого індивіда стала ключовою для різних сфер суспільного життя. Як зазначав М. Фуше, в епоху Нового часу настійно оголошується «примат індивіда над соціальною групою (остання знаходиться на службі у першого), який знаходить свою легітимність у євангелічному індивідуалізмі, що з'явився всупереч посередницькій волі церкви, берегині однодумності біблійних текстів, і за підтримки Реформації та римського права від Юстиніана до Наполеона» [11, с. 50].

Таким чином, з точки зору багатьох теоретиків, у наш час шлях до європейської ідентичності лежить через усвідомлення власної національної ідентичності. «Відтак народи, які на сьогодні асоціюють себе з Європою, спочатку вирішили свої внутрішні проблеми, позбулися історичних образ, а лише потім стали повноправним членом великої європейської сім'ї народів» [2]. Проблематичність формування спільної європейської ідентичності детермінує появу різноманітних підходів до аналізу означеної проблематики у політологічному дискурсі («союзний націоналізм», «патріотичний конституціоналізм» та ін.). Здійснено аналіз концепції П. Г. Кільманзетга, у контексті якої виділено три базових параметри формування колективної ідентичності: комунікація, пам'ять, досвід. У цілому, формування спільної європейської ідентичності, будучи спрямованим на уникнення конфліктних ситуацій, покликане сприяти виникненню порозуміння між європейцями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мартянов В. С. Конфликты идентичностей в современном мире: о справедливости иерархических и плюралистических стратегий урегулирования [Электронный ресурс] / В. С. Мартянов // Дискурс-Пи. Науч.-практ. альм. – Екатеринбург, 2005. – № 5. – С. 15–18. – Режим доступа: <http://discourse-pm.ur.ru/avtor5/martianovvs.php>.

2. Толкачов О. Європейська ідентичність України [Електронний ресурс] / О. Толкачов. – Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/library/236196.html>.
3. Яхтенфукс М. Урядування та створення інститутів / Маркус Яхтенфукс, Беата Колер-Кох // Європейська інтеграція / [уклад. М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох ; пер. з нім. М. Яковлева]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 394 с. : іл. – С. 9–29.
4. Кільманзегг П. Г. Інтеграція та демократія / Петер Граф Кільманзегг // Європейська інтеграція / [уклад. М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох ; пер. з нім. М. Яковлева]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 394 с. : іл. – С. 33–50.
5. Семененко И. С. Метаморфозы европейской идентичности / И. С. Семененко // Полис. – 2008. – № 3. – С. 80–96.
6. История Панъевропейского союза [Электронный ресурс] // PANEUROPA.ru. – Режим доступа: <http://www.paneuropa.ru/home.php?id=1&lang=>.
7. Куденхове-Калерги Р. Н. Пан-Европа [Электронный ресурс] / Рихард Н. Куденхове-Калерги // PANEUROPA.ru. – Режим доступа: <http://www.paneuropa.ru/home.php?id=4&lang=>.
8. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм ; [пер. с англ. ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича]. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
9. Тард Ж. Законы подражания (Les lois de l'imitation) / Ж. Тард ; [переводъ съ французскаго]. – С.-Петербургъ : Издание Ф.Павленкова, 1892. – 372 с.
10. Зиммель Г. Индивид и свобода / Георг Зиммель // Избранное. Т. 2. Созерцание жизни / Георг Зиммель ; [пер. с нем.]. – М. : Юрист, 1996. – С. 193–200.
11. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры / Мишель Фуше ; [пер. с фр. В. П. Серебренникова и Т. Н. Серебренниковой]. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 168 с. : ил.

ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕЙ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Куц Г. М.

Акцентовано внимание на проблематичности формирования общей европейской идентичности. Указано, что при анализе европейской идентичности принято выделять два конкурирующих и взаимоисключающих подхода: «союзный национализм» и «патриотический конституционализм». Осуществлен анализ концепции П. Г. Кильманзегга, в контексте которой выделено три базовых параметра формирования коллективной идентичности: коммуникация, память, опыт. В целом, формирование общей европейской идентичности рассматривается как стратегия предупреждения конфликтов. Аргументируется, что у истоков идеи европейской интеграции была идея панъевропеизма.

Ключевые слова: *идентичность, европейская идентичность, Европейский Союз, коллективная идентичность, панъевропеизм.*

FORMATION OF A COMMON EUROPEAN IDENTITY: PROBLEMS AND PROSPECTS

Kuts G. M.

The attention is focused on problems of a common European identity framing. It is noted that while analysing the European identity it's agreed to define two competing and mutually exclusive approaches: the «union nationalism» and «patriotic constitutionalism». The analysis of P.G.Kilmanzehha's concept has been made and in its context three basic parameters of the formation of collective identity were outlined: communication, memory, and experience. In general, the formation of a common European identity is seen as a strategy of conflict prevention. It's proved that at the origins of the idea of European integration there was a pan-European idea.

Key words: *identity, European identity, European Union, collective identity, pan-European idea.*

УДК 327:32.019.5

Т. Л. Нагорняк, доктор політичних наук, доцент

БРЕНДИНГ ТЕРИТОРІЙ У КОНТЕКСТІ ОСІ «СУСПІЛЬСТВО — ДЕРЖАВА»

Політичні протести кінця 2013 — початку 2014 рр. поставили під сумнів існування України як цілісної держави та українське суспільство перед вибором само-свідомості: «Що воно таке “територія з населенням” або “країна з народом”»? Синдром «Майдан» переміщався з одного регіону країни в інший, розкриваючи специфічні особливості ролі суспільства в сучасній політиці. Безсумнівним результатом цих протестів є усвідомлення державними та місцевими органами влади і пересічними громадянами, що децентралізація України як процес поширення прав і свобод у регіонах є одним з перспективних її кроків. Реалізація конституційного права громади в управлінні територією може сприяти самоорганізації суспільства і забезпечити цілісність держави. Міста показові в цьому контексті, тому що вони є основою модернізації по осі «суспільство — держава». Брендинг міст — інструмент порозуміння. Доведено, що чисельність населення міста визначає його самосвідомість і політичну роль в Україні.

Ключові слова: *брендинг міста, територія, репутаційний капітал території, політика національного брендингу, довіра, вісь «суспільство — держава».*

Протестні політичні процеси кінця 2013 — початку 2014 рр. поставили в Україні питання щодо її цілісності як держави та самовідчуття як суспільства. Питання «що вона є — Україна — це “територія з населенням” чи “країна з народом?”» загостило протиріччя між суспільством та державою. Синдром майдану переходив від одного регіону до іншого, набуваючи специфічних ознак ролі громади у сучасній політиці. Безумовним результатом цих протестів є усвідомлення державною та місцевою владою, міжнародною спільнотою і пересічними громадянами країни, що децентралізація України як процес поширення прав і свобод регіонів є одним з її визначальних і перспективних кроків. Реалізація конституційного права територіальної громади в управлінні своєю територією може сприяти як самоорганізації суспільства знизу через процеси артикуляції та агрегування інтересів громад, так і закріпити порушену цілісність держави через помірковану державну регіональну політику зверху. Міста показові у цьому контексті, бо саме вони є скелетом модернізації країни. Брендінг міст — інструмент державної регіональної політики, в якому мають бути задіяні влада, громада і бізнес.

Наукові розробки брендінгу територій та політичні практики реалізації конституційних прав територіальної громади (КПТГ) цікавлять політологів, соціологів, маркетологів, культурологів, істориків, філософів, географів. Навіть можна констатувати факт формування наукових шкіл вивчення іміджу територій та їх брендінгу:

– англо-американська — С. Анхольт [1], Ф. Котлер, Дж. Траут, Д. Хайдер [3], П. Чилтон [4];

– російська Н. Зубаревич [5], І. Важеніна, О. Панкрухін [7], В. Домінін, О. Тюкаркіна й у тому числі потужна Санкт-петербурзька — Д. Гавра [6], Ю. Таранова, П. Слуцький, М. Спірченко;

– українська — Е. Мамонтова [8], Ю. Щегельська [9], В. Бурлачук, Д. Гороховський та ін.

У цій статті автор мав **на меті** запропонувати ймовірні механізми втілення брендінгу міст задля зниження конфліктогенності між суспільством і державою в Україні. Базовими категоріями наукового пошуку у зазначеному контексті є:

- «територія» як географічний простір, що має декларовані політичними інститутами та офіційно визнані назву і кордони [15]. Території цікавлять автора як носії ресурсів, використання яких, за умов цілеспрямованої стратегії та політичних практик, можуть зробити її брендом із впливовим рейтингом у світі;

- «брендінг» як процес цілеспрямованого формування та просування позитивного концепт-образу території (у даному випадку міста) у зовнішньому та внутрішньому середовищі. Брендінг територій відтворюється на

глобальному, національному та локальному рівнях відповідно до ресурсів та стратегічної мети території;

- «бренд» як багатомірний ментальний концепт-образ (території, персон, інституту, товару), який, завдяки найвищому рівню емоційної довіри, сприймається широкими колами «споживачів» як цінність [10];

- «довіра» як принцип життєдіяльності в суспільстві, пов'язаний із відкритістю поведінки, підтримкою, надійністю та впевненістю у вчинках іншого. Реалізується на рівні міжособистісних стосунків. Інституційна форма довіри — легітимність, суспільна довіра — генералізований її тип.

Окремим методологічним здобутком у контексті зазначеної мети є пропозиція автора щодо доцільності введення нового типу суспільних капіталів — капіталу лояльності. Категорія «лояльність» у маркетингових дослідженнях і неоконсерватистській філософії має принципово різні тлумачення, а політична наука використовує лише соціальний капітал П. Бурдьє і Р. Патнема як мережу соціальних і родинних зв'язків, як здатні формувати соціальні норми і виступати ресурсом конвертації в інші види капіталів. На відміну від «лояльності споживачів бренду» у роботах Л. Занга, А. Пакрухіна, С. Шубіна та інших маркетологів [7], що розуміють потенційну чи реальну готовність споживача використовувати бренд на підставі своєї емоційної прив'язки до нього (включеності споживача), представники неоконсерватизму Дж. Александер [11], Карл-Хайнц Заурвайн і Л. Штраус, Seppo K. Rainisto [12] використовують категорію «лояльність» (від англ. *loyal*) — відданість, вірність, надійність певній ідеї, соціальній спільноті, групі однодумців. На підставі вказаних світоглядних і наукових концепцій та вивчення глобальних тенденцій розвитку політичних систем та їх складових організмів автор дійшов висновку, що одним із визначальних векторів бренд-політики будь-якої території є впровадження заходів на підтримку та вдосконалення саме капіталу лояльності в суспільстві, який здатний вивести взаємовідносини в межах певних груп (родин, друзів, професійної, етнічної, конфесійної, політичної спільноти) на рівень цінностей. Це — підстава для політики інтеграції і конвертації капіталу лояльності в міжособистісну довіру в суспільстві та легітимацію влади в державі. Така форма генералізованої довіри — серйозне підґрунтя для конкурентоспроможності території та консолідації громади у форматі держави-нації. У контексті осі «суспільство — держава» виявляється доцільною модель кореляції легітимності влади та політичної участі територіальної громади за принципом довіри (рис. 1).

Модель віддзеркалює шляхи взаємовідносин суспільства і держави, де показниками суб'єктності першого утворення є участь територіальної громади в управлінні своєю територією, а лакмусом перспективності держави виступає легітимність її владних інститутів.

Рис. 1. Модель кореляції легітимності влади та політичної участі територіальної громади за принципом довіри

СЕКТОР А. Формалізований брендинг у політичних процесах.

Характеристики:

- наявність території з населенням, легалізація її паспорта (офіційна назва і символіка, геополітичні характеристики, місце розташування на карті, загальноновизнані аббревіатури її назви та структурних одиниць);
- інститути влади сформовані, але мають низький рівень довіри і підтримки. *Один з інструментів легітимації політичного режиму — брендинг територій;*
- формалізована інституційність брендингу територій (призначений відповідальний інститут та прийняті відповідні документи);
- брендинг територій у політичних процесах має прояв непослідовних інтеракцій і використовується з метою ситуаційного отримання політичного капіталу еліти, а саме: PR-супровід виборчої кампанії, соціальні проекти, зовнішні інвестиційні проекти розвитку територій тощо;
- маргіналізована політична ідентичність нації за умов кризи легітимності влади, нерозвинутості громадянського суспільства, відсутності усвідомленого резидентами цілісного концепт-образу території та телеологічної бренд-політики при активізації територіальної ідентичності.

СЕКТОР D. Високий рівень легітимності влади при низькій участі територіальної громади у політичних процесах і управлінні територіями.

Характеристики:

- отримання владою легітимності з боку громади прямим шляхом із «сірої зони» (сектора А) часто здійснюється за рахунок реальних чи вигаданих кризових ситуацій, що мобілізують суспільство чи відволікають від явища ерозії влади. Такий шлях легітимації влади маніпулятивний за природою і нетривалий за результатами;

- перебування суспільства у секторі D — біфуркаційна ситуація із бінарним сценарієм: 1) падіння у «сіру зону» (сектор А) чи 2) перехід у сектор С шляхом якісної легітимації політичного режиму. Серед її механізмів — прозорість прийняття рішень, виборчого процесу, *бренд-політика на підставі партнерства влади, бізнесу і територіальних громад*;

- ініціативи «знизу» (громад) щодо управління територіями — самостійні чи за підтримки політичної опозиції — один з чинників падіння легітимності влади у сектор А;

- утримання високої легітимності владними інститутами як довгострокова стратегія розвитку політичної системи при залученні територіальних громад та соціального комфорту громадян. За таких умов брендинг територій стає напрямком державної регіональної політики і складовою процесу системної модернізації.

Найбільш оптимальний шлях легітимації політичного режиму — дво-векторний — одночасний рух із «сірої зони» (сектора А) до секторів С і D.

СЕКТОР С. Стабільно висока легітимність інститутів державної влади при генералізованій довірі у суспільстві як результат бренд-політики.

Характеристики:

- до сектора С можливий лише гармонійний шлях із секторів В і D на паритетній взаємодії влади і територіальних громад. Брендінг територій — один з інструментів;

- перехід із сектора D до С можливий за умов корекції політики у бік прозорості дій і рішень, зміцнення соціального капіталу в суспільстві та відтворення політичної ідентичності держави-нації на базі територіальних та етнокультурних ідентичностей резидентів територій;

- соціальний капітал громади та капітал лояльності (відданості) окремих груп за таких умов здатний стати інструментом розв'язання протиріч між державою та суспільством унаслідок трансформації міжособистісної довіри громадян в інституційну довіру владі (як до членів своєї громади) та утворення генералізованої суспільної довіри;

- принцип довіри у формуванні влади та як підстава партнерства її з бізнесом і громадою здатна результувати стійкістю переконань резидентів територій у її цінності/перспективності та трансформувати сприйняття зовнішніх спостерігачів у бік позитиву.

Сектор С характеризує території — бренди — відносно самостійні політичні суб'єкти глобального, національного та регіонального рівнів, які утримують свій рейтинг завдяки балансу між двома векторами сучасної політики: 1) території — агенти глобалізації із високим бізнес-індексом та впливом на перерозподіл ресурсів світової політичної системи та 2) територія — джерело соціального комфорту, духовно-культурної привабливості, політичної стабільності та саморозвитку.

СЕКТОР В. Високий ступінь саморозвитку території при низькій довірі інститутам влади.

Характеристики:

- унаслідок кризи легітимності влади через непрозорість та неефективність закону, виборчої і партійної систем, рішень і дій державних інститутів формується нерівноважний суспільний стан, де внутрішнім звичайним атрактором може виступити територіальна громада, яка активізується задля захисту своїх інтересів — один із сценаріїв розвитку політичної системи (перехід від «сірої зони» формалізованого брендингу (сектора А) до саморозвитку території (сектора В);

- реалізація КПТГ може привести до трансформації політичного режиму і територіально-адміністративної реформи за сценарієм ТГ (територіальних громад);

- формування знизу процесу артикуляції та агрегування інтересів територіальної громади із відчуттям відповідальності за долю території та її ресурсів (у т. ч. і резидентів), зміцнює соціальний капітал ТГ, що стає запорукою реального впливу на інститути влади — центральної, місцевої та переобрання органів місцевого самоврядування;

- політичні інститути за таких умов за законами системи будуть примушені реагувати на соціальний запит територій — формувати нову державну регіональну політику і визнати нову політичну регіональну еліту відповідно. За умов бажання влади повернути суспільство до сектора А поверне і владу до «сірої зони» чи примусить її на неконституційні дії.

Усвідомлення і втілення в соціально-політичне життя України цієї моделі здатне самоорганізувати суспільство та трансформуватиме зміст політичних процесів на користь формування держави-нації. Ключовими показниками такого дискурсу стане результат телеологічної бренд-політики — генералізована довіра у суспільстві, лояльність громади до території та легітимация владних інститутів через пряму систему представництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anholt S. Competitive Identity. The New Brand Management for Nations, Cities and Regions / S. Anholt. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007. – 340 p.; Анхольт С. Создание бренда страны / С. Анхольт // Бренд-менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 36–44.

2. Котлер Ф. Маркетинг мест. Привлечение инвестиций, предприятий, жителей и туристов в города, коммуны, регионы и страны Европы / Ф. Котлер, К. Асплунд, И. Рейн и др. : пер. с англ. – Стокгольмская школа экономики. – 2005. – 376 с.
3. Chilton P. Security metaphors: Cold War Discourse. – L., 1996. – 468 p.
4. Зубаревич Н. В. Те, кто искренне поддерживает присоединение Крыма, пусть готовят кошельки // Дождь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tvrain.ru/articles/ekonomist_natalja_zubarevich_te_kto_iskrenne_podderzhivaet_prisoedinenie_kryma_pust_gotovjat_koshelki-365191/.
5. Важенина И. С. Теоретико-методологические основы определения сущности репутации территории / И. С. Важенина. – Екатеринбург : Ин-т экономики УрО РАН, 2006. – 127 с.
6. Гавра Д. Построение интегральной модели имиджа государства в мировом информационном процессе [Электронный ресурс] / Д. Гавра. – Режим доступа: http://www.rc-analitik.ru/publikacii/izdaniya_centra_analitik/metodiki/postroenie_integralnoj_modeli_imidzha_gosudarstva_v_mirovom_informacionnom_p.
7. Панкрухин А. П. Маркетинг территорий / А. П. Панкрухин. – СПб. : Питер, 2006. – 416 с.
8. Мамонтова Е. Публікації [Електронний ресурс] / Е. Мамонтова. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/22_NIOBG_2007/Gosupravlenie/4807.doc.html.
9. Щегельська Ю. Історичні аспекти формування інтегрованого образу країни як складової політичної культури суспільства // Політологічний вісник : зб. наук. пр. – 2008. – № 35. – С. 177–188.
10. Нагорняк Т. Л. Брендинг території як державна та регіональна політика : моногр. / Т. Л. Нагорняк. – Донецьк : Ноулідж, 2013. – 367 с.
11. Alexander J. The promise of a cultural sociology: Technological discourse and the sacred and profane information machine / J. Alexander // Theory of culture / Ed. by R. Munch, N. J. Smelser. Berkeley, 1992. – P. 293–323.
12. Seppo K. Rainisto. Success factor of place marketing: a study of place marketing practices in northern Europe and United States / Seppo K. Rainisto. – Helsinki University of Technology, Institute of Strategy and International Business. – Doctoral Dissertations 2003/4. – Espoo 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://aaltodoc.aalto.fi/bitstream/handle/123456789/2106/isbn9512266849.pdf?sequence=1>.

БРЕНДИНГ ТЕРРИТОРИЙ В КОНТЕКСТЕ ОСИ «ОБЩЕСТВО — ГОСУДАРСТВО»

Нагорняк Т. Л.

Политические процессы протеста в конце 2013 — начале 2014 гг. поставили существование Украины как единого государства под вопрос и украинское общество перед выбором самосознания: «Что оно такое “территория с населением” или

“страна с народом”)? Синдром «Майдан» перемещался из одного региона страны в другой, вскрывая специфические особенности роли общества в современной политике. Несомненным результатом этих протестов является осознание государственными и местными органами власти, и рядовыми гражданами, что децентрализация Украины как процесс распространения прав и свобод в регионах является одним из перспективных ее шагов. Реализация конституционного права территориальной громады в управлении территориями может способствовать самоорганизации общества и обеспечить целостность государства. Города показательны в этом контексте, потому что они являются основой модернизации по оси «общество — государство». Брендинг городов – инструмент взаимопонимания. Доказано, что численность населения города определяет его самосознание и политическую роль в стране.

Ключевые слова: брендинг города, территория, репутационный капитал территории, политика национального брендинга, доверие, ось «общество — государство».

PLACE-BRANDING IN THE «SOCIELTY — STATE» AXIS

Nagornyak T. L.

Political protest processes in late 2013 — early 2014 put Ukraine in front of the choice of its self-awareness. What is a «territory with a population» or «country with nation»? Syndrome «Maidan» moved from one region to another, getting specific features of the community role in modern politics. Undoubted result of these protests is the awareness of state and local governments, the international community and ordinary citizens, that decentralization Ukraine as a process of spreading of the region's rights and freedoms is one of its defining and future steps. The implementation of constitutional right, which is about territorial communities' right in the management of their territory can facilitate self-organization of society underarm through the processes of aggregation and community interests articulation as well as secure the integrity of the state through the elaborate state regional policy atop. Cities are indicative in this context, because they are the foundation of modernization. It is proved that the city's population determines its self-awareness and political role in the country.

Key words: city-branding, reputational capital of territory, policy of national branding, trust, society — state axis.

УДК 324

І. О. Поліщук, професор, доктор політичних наук, професор;
В. К. Лур'є, студентка

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ: ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Розглянуто політико-культурний аспект постсоціалістичного транзиту в Україні та Польщі. У порівняльному контексті розкрито складний процес політико-культурних трансформацій у двох слов'янських країнах. Зроблено базовий висновок, що на ґрунті політичної культури формується усвідомлення індивідами національної ідентичності — усвідомлення себе громадянами єдиної держави.

Ключові слова: політична культура, постсоціалістичний транзит, Україна, Польща, громадянська свідомість, національна ідентичність.

«Політична культура», «політична свідомість» і «політична ідеологія» належать до ключових понять політології. Як явища суспільного життя вони містять чуттєві й теоретичні, ціннісні й нормативні, раціональні й підсвідомі уявлення громадян, які допомагають їм усвідомити й розвинути всебічні зв'язки з інститутами влади й між собою щодо участі в управлінні суспільством і державою.

Актуальність даної тематики пов'язана з тим, що при виникненні необхідності знайти відповідь на питання, що постають у зв'язку зі здійсненням курсу на створення демократичного політичного ладу в постсоціалістичних країнах, слід звертатися до проблематики політичної культури. Саме стан останньої впливає на характер політичних інститутів, політичних процесів та політичної системи в цілому.

Розробленість питання щодо перетворення політичної культури постсоціалістичних країн у науковій літературі залишається відкритою, у зв'язку з цим недостатній обсяг матеріалу було проаналізовано для того, щоб робити системні та всеохоплюючі висновки. Питанням політичної культури взагалі та особливостей її трансформації займалися Г. Алмонд, С. Верба, Р. Дж. Далтон, Є. Головаха, В. Григор'єв, Н. Паніна, О. Рудакевич, В. Матушевич та ін.

Мета даної статті полягає у тому, щоб дослідити особливості трансформацій політичної культури постсоціалістичних України та Польщі та виокремити аналогічні та різноманітні риси змін у їх політичних культурах.

Виклад основних положень. Термін «політична культура» був упроваджений до наукового обігу в XVIII ст. німецьким філософом Іоганом Готфрідом Гердером. З того часу він у різних інтерпретенціях використовується багатьма політичними мислителями. Концептуальну розробку цього поняття було розпочато в американській політології у 1950–1960 рр. Опрацьовуючи теорію політичних систем, представники біхевіоральної школи першими підкреслили, що політичні системи відрізняються одна від одної не тільки правовими нормами та інституційною структурою, але й культурою. Класичне визначення поняття «політична культура» було дано Габріелем А. Алмондом і Г. Бенхаймом Пауеллом у їх праці «Порівняльна політика». За їх визначенням, *політична культура* — типова, інтегральна характеристика індивідуального чи колективного соціального суб'єкта та соціальних інститутів, суспільства в цілому, що фіксує рівень розвитку їх політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки [5, с. 267–289].

Ширші трактування включають до культури політичні інститути. Вважається, що якщо на індивідуальному та груповому рівнях культура виступає як єдність політичної свідомості і поведінки, то на рівні соціальному вона має бути доповнена культурою функціонування інститутів, що складають політичну систему суспільства.

У зв'язку з цим політичну культуру можна визначити як сукупність відносно стійких і типових для будь-якої спільноти або індивідів орієнтацій та моделей поведінки, що історично склалися, стосовно політичної системи, а також типових моделей функціонування інститутів, які складають цю систему.

Політична культура – явище неоднорідне. Вона функціонує на загальному (політична культура суспільства), груповому та індивідуальному рівнях.

Політичну культуру суспільства слід розглядати як органічну частину більш широкої загальнонаціональної культури, її специфіка детермінована особливостями історичного досвіду і національного характеру, комплексом соціально-політичних і економічних факторів, особливостями геополітичного положення країни, природними факторами. Як її складові елементи виступають політичні традиції, ідеї, концепції, діючі норми політичної практики, що формувалися протягом багатьох поколінь.

Політична культура характеризує конкретне суспільство (англійське, німецьке, українське), тому, враховуючи специфіку національного характеру, ментальність народу, можна говорити про самотність політичних культур різних країн [6, с. 127].

Але як саме політична культура впливає на суспільство та його трансформації, особливо коли йдеться про постсоціалістичні країни? Давайте розглянемо на прикладі України та Польщі.

Розгляд польського досвіду проходження постсоціалістичного транзиту має незаперечне значення для сучасної України. Польща є чи не першою країною колишнього соціалістичного блоку, де радикальні економічні, соціальні та політичні реформи привели до тих результатів, на які сподівалися їх ініціатори. Польща яскраво продемонструвала ефективний приклад демонтажу тоталітарного режиму через розвиток інститутів місцевого самоврядування та індивідуальної ініціативи громадян. Порівняння електоральних практик в Україні та Польщі, у країнах, які мали практично ідентичні стартові умови для здійснення демократичних реформ, дозволяє краще зрозуміти траєкторію їх політичного транзиту, порівняти та використати корисний досвід ефективних перетворень [4, с. 2].

Якщо говорити про Україну, то етнічна ментальність є продуктом взаємодії різноманітних чинників на історичному шляху нації. Відомий український психолог, який проживає за кордоном, Олександр Кульчицький виділяв такі основні фактори філогенези української нації: расовий, гео-психічний, історичний, культуроморфічний, соціопсихічний, а також колективне підсвідоме. Якщо розглядати онтогенез ментальності (індивідуальний розвиток будь-якого організму від зародження до кінця життя), то можна виділити зовнішні та внутрішні фактори-умови: внутрішні — філогенетична спадковість, обсяг і глибина життєвого досвіду, рівень самоактуалізації та особливості розвитку окремих психічних функцій; зовнішні — традиції родини, зміст і форми взаємодії з референтною групою, первинним колективом, педагогічним колективом, засобами масової інформації та ін. Отже, формування ментальності особи може коригуватися різними чинниками. Певною мірою це стосується і великих суспільних груп, суспільства в цілому.

Які ж основні риси української ментальності? У цілому можна погодитися з думкою академіка О. В. Киричука, що ментальності українського народу властиві чотири системотворчі ознаки: інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; кордоцентричність, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості; анархічний індивідуалізм, що виявляється в різних формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, достатньої стійкості, дисципліни й організованості; перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом, перевага морального буття над інтелектуальним у відношенні до екзистенціального значення [2, с. 187–191].

Політична культура, як і ментальність, має діяльнісну природу. Політичні ідеали, традиції, стереотипи мислення і поведінки формуються в процесі політичної діяльності, є її результатами. З іншого боку, соціальне призначення політичної культури, її функції проявляються саме в процесі політичної діяльності. Справа в тому, що ефективна політична діяльність і політичний процес у цілому можуть відбуватися лише на основі певної сукупності досягнень культурного освоєння політичних відносин. Як немає політичної культури без політичної діяльності, так не може бути політичної діяльності без політичної культури. Ці міркування допомагають обґрунтувати відповідь на запитання, коли зародилася, з якого часу функціонує українська політична культура.

Історія показує, що ментальність українців має визначальний вплив на такі основні риси їх політичної культури: волелюбність, демократизм, миролюбність, толерантність, а також зверхність особистих інтересів над загальнонародними, політичний конформізм, схильність до анархізму, міжособної боротьби. Однак виникають запитання: що в ментальності української нації є головним, визначальним? Які з особливостей українського світосприйняття породжують позитивні, а які — негативні риси української політичної культури?

Відомий український вчений Володимир Янів у своїх дослідженнях зробив висновок, що українці за своїм психологічним складом є народом західного, європейського типу, тоді як росіяни — східного, азійського. Для європейських народів, стверджує він, характерний гармонійний розвиток усіх основних духовних функцій людини: розуму, почуттів і волі. Вони перебувають у постійному напруженні, активному впливові один на другий, у динаміці, але й одночасно в рівновазі. Це породжує постійну активність, рухливість і динамізм європейця.

Для пояснення особливостей українського індивідуалізму, його «вибуялого характеру» В. Янів звертає увагу на геополітичну, культурну та психологічну «межовість» України. Україна найбільше з європейських народів віддалена від Західної Європи і перебуває на межі двох світів — Східного і Західного. Тому вона відчуває постійний вплив східної культури. А для Сходу властива перевага почуттів над розумом і волею. Ось чому український індивідуалізм, не контрольований розумом, не опанований волею, надто керований почуттями, закономірно веде до згубних наслідків [2, с. 192–194].

З оригінальним підходом до пояснення специфіки української ментальності та її впливу на політичний процес виступив Володимир Кизима. Поділяючи нації та їх ментальності на класичні та некласичні, вчений доходить висновку, що Україну слід віднести до некласичних, маргінальних сус-

пільств. Для останніх характерним є те, що соціально-економічні та інші процеси розвиваються в них під дією не внутрішніх, а зовнішніх чинників. «Некласичність української ментальності, — пише В. Кизима, — впливає з історичної маргінальності українського суспільства». Особливість України полягає в тому, що вона, як правило, не була ні центром, ні периферією, і майже постійно знаходилась між різними державно-політичними полюсами, на лінії їх протистояння, в центрі їх боротьби, включаючись до складу то однієї, то іншої держави. Тому для України характерний нестійкий стан, постійне маневрування і балансування на межі ризику. Це, на думку дослідника, істотно вплинуло на психологію народу, його духовні, політичні та інші форми життєдіяльності. Так, «у політиці маргінальний стан України виявився в наявності різних інтересів, устремлінь, ідеологій, у структурах влади, в основі яких були орієнтації на різних сусідів. Це вело до регіональних розбіжностей і непорозумінь, а то й до тяжких наслідків, одним з яких була руїна...» Отже, впливом маргінального складника ментальності українського народу пояснюється наявність у його політичній культурі субкультур, орієнтованих на цінності тих чи інших сусідніх націй та держав.

Концепція ця пояснює також існування феномену так званих «двох орієнтацій». Це — «боротьба двох позицій, представники яких у складних суспільно-політичних ситуаціях схильні надавати вирішального значення або власному народу, його енергії, здібностям, або зовнішнім силам».

Сучасні трансформації в політичній культурі України пов'язані з маргінальністю. Маргінальний стан України позначився і на змісті національної ідеї. Українці впродовж століть мріяли про те, як би вирватися з обіймів своїх «доброзичливих» сусідів. Тому, як резонно зауважує В. Кизима, специфіка національної ідеї українського народу полягає в тому, що це ідея не творчості, а свободи, яка досить часто розуміється як стихія вільності і руйнування. Орієнтація на «незалежність від» є стійкою ментальною настановою, яка спрямовує активність українців головним чином у напрямку долання, руйнації існуючого стану речей і значно менше стимулює державотворення.

Нація, яка довго перебувала під іноземним гнітом і культура якої піддавалась тотальному нищенню, починає набувати нових ментальних рис. У неї розвивається мімікрія, тобто здатність пристосуватись до чужих порядків, формальне сприйняття суспільних ідеалів і норм, консерватизм як спосіб захисту й збереження власних етнічних рис, комплекс «меншої вартості». Досвід України показує, що політична культура поневоленої нації дедалі більше характеризується конформізмом, забуттям власних традицій і символів, насиченням суспільної свідомості та суспільних відносин чужоземними цінностями і нормами, посиленням аморальних проявів та рабської

психології. У цілому можна зробити такий висновок: ментальність нації, яка тривалий час не мала власної державності і перебувала в неволі, серйозно деформується. На глибинному рівні психіки продовжують функціонувати власні ментальні риси, але на них починають нашаровуватись набуті в умовах неволі ментальні настанови. Останні все більше блокують, деформують і витісняють компоненти національної ментальності. Аналогічній трансформації піддається і політична культура. Тому не дивно, що в нинішній українській політичній культурі функціонує стійкий компонент проросійської субкультури, який часто успішно конкурує із власне українськими політичними цінностями.

Якщо поневолена нація стає об'єктом тривалого політичного панування кількох держав або під іноземний вплив потрапляє певна її територія, то різні частини одного етносу виробляють особливі риси ментальності. На цій основі формується і специфіка політичної культури різних національних регіонів, що стає серйозною перепоною на шляху побудови соборної держави.

Проголошення державного суверенітету України в 1991 р. припинило певною мірою дію негативних чинників на свідомість і політичну поведінку українського народу. Але набуті в минулому риси ментальності й культури ще довго будуть продукувати відповідні суспільні відносини, ідеали та орієнтації. Недаремно фахівці приходять до висновку, що політичну культуру посткомуністичної України в цілому слід визначати як «авторитарну з деякими демократичними і тоталітарними компонентами». Головним засобом подолання негативних рис та деформацій української ментальності та політичної культури повинна стати реалізація великої спільної мети нації – побудова суверенної, соборної і демократичної української держави. Крайній індивідуалізм буде подолано формуванням демократичних суспільних відносин та правової держави, в якій індивідуальна свобода буде органічно поєднана з громадянськими обов'язками і відповідальністю. Відродження української нації і державності подолає комплекси «меншовартості», «кривди», очистить українську душу від рабської психології, зміцнить моральність суспільства. Включення України до світового співтовариства, активна міжнародна співпраця та конкурентні відносини зроблять українців більш цілеспрямованими, монолітними і прагматичними. Усі ці об'єктивні чинники повинні бути підсилені і доповнені повсякденною освітньо-виховною роботою серед усіх верств населення державними інституціями, політичними партіями, церквами, навчальними закладами, засобами масової інформації, всією свідомою українською громадськістю.

Політична культура — явище динамічне, вона змінюється разом з розвитком суспільства, хоча зміни культурних цінностей, традицій відбувають-

ся значно повільніше, ніж зміни технологічних, економічних і соціальних сторін життя. Це зумовлено специфічним поєднанням у культурі консервативних і динамічних компонентів, нового і старого. Консервативний компонент виражають традиції, в яких концентрується минулий політичний досвід. Традиції забезпечують спадкоємність у функціонуванні політичних систем. Реформа суспільства — це реалізація нових ідей, тобто інновація. Її механізм включає в себе як знищення старого і звичного, так і ствердження нового. Ці процеси можуть набути форми конфлікту між звичними системами вірування, традиціями і новою системою цінностей і норм. Тому головною проблемою будь-якої реформаторської діяльності є знаходження оптимального співвідношення традицій та інновацій. Виражаючи собою силу інерційну, традиція здатна паралізувати будь-яку реформу, перетворити її у протилежність — контрреформу. Таким чином, урахування культурного фактора є важливим при аналізі перетворювальних процесів, що відбуваються у суспільстві [6, с. 129–132].

Якщо вести мову про політичну культуру Польщі, то можна стверджувати, що вона суттєво відрізняється від української. По-перше, географічно Польща розташована ближче до розвинутих європейських країн, які впливали на неї та, відповідно, на її політичну культуру. По-друге, ми можемо говорити про певну насиченість політичного ринку та кількість партій, що представляють воутингову політичну систему. За вказаними критеріями характерною рисою електоральної культури Польщі є надлишкова пропозиція на національному політичному ринку (zareєстровані близько 300 партій — здебільшого невеликих локальних структур) [4, с. 6]. Кількість політичних партій відбиває певним чином політичну ідеологію населення. Це свідчить про несформованість електоральних уподобань, а з іншого боку, про відсутність у політичній культурі поляків консервативних настанов, що дає змогу країні досить динамічно розвиватися [4, с. 6–7]. По-третє, в Польщі вдало була проведена «шокова терапія», під час якої було укладено згоду національної політичної еліти в питанні про вибір стратегічного курсу розвитку країни. Проведення ефективної «шокової терапії» спричинило і культурно-ідеологічні трансформації в ідеології населення.

Для більш глибокого осмислення змістовної сутності різних типів політичної культури необхідно звернутися до класичної типології, запропонованої видатним американським політологом Г. Алмондом. Він виокремив такі різновиди політичної культури: патріархальну, чи приходську, підданську, чи підкорення, та активістську, чи культуру участі. Патріархальна, або приходська, культура детермінує політичне життя громадян замкнутими межами їхнього приходу, де вищий рівень політичних знань має священник. Громадяни орієнтуються головним чином на місцеві цінності — общину,

рід, клан, плем'я. Обізнаність та політичні зв'язки релігійної громади або патріархальної родини зовсім слабкі. Знання про політичну систему у членів спільноти повністю відсутні, політичні орієнтації не відокремлені від економічних та релігійних. Звідси виникають такі ознаки, як аполітичність, байдужість, апатія до державних справ та націленість майже виключно на родинні справи та справи своєї громади. В осіб з патріархальною культурою немає ніяких очікувань, пов'язаних із самою політичною системою. Такий тип політичної культури відповідає доіндустріальному суспільству.

Підданська культура передбачає досить розвинуті та жорсткі зв'язки між керівниками та їх підлеглими. Характеризується пасивним ставленням громадян до політичної системи. При цьому превалюють зв'язки за схемою «згори — вниз». Влада має відлагоджений механізм встановлення цінностей та норм, видачі директив, яким усі зобов'язані підкорятися під страхом покарання або позбавлення благ. Тут особа вже орієнтована на політичну систему та пов'язує з нею свої очікування, але разом з тим побоюється санкцій з її боку. Такий тип політичної культури відповідає індустріальному суспільству.

Культура участі характеризується розвинутими, але не суворими, а гнучкими, часто не прямими, а опосередкованими зв'язками між суспільством та державою з ефективним зворотнім зв'язком (громадська думка). Тут є дієвими як директиви, що надходять згори, так і участь громадян у виробленні політичних рішень. Громадяни вміло артикулюють свої інтереси та через вибори, групи інтересів, політичні партії чинять вплив на політичний процес. Цей тип політичної культури відповідає постіндустріальному суспільству Європи та Північної Америки [5, с. 291–294].

Отже, за критерієм типології політичних режимів політичну культуру досліджуваних нами країн можна класифікувати таким чином. У наших країнах: у Польщі та Україні — натеper існує маргінальна (у сенсі „неусталена”) політична культура. У Польщі в основному сформувалася ліберально-демократична політична культура, яка зберігає певний соціалістично-етатистський компонент. В Україні після «Помаранчевої революції» 2004 р. формується початкова демократична політична культура з превалюванням олігархічних тенденцій, авторитарні нашарування попередньої епохи повільно почали відступати, формуються деякі передумови для відновлення національної демократичної традиції.

У реальній політичній дійсності, на думку Г. Алмонда, політична культура будь-якого суспільства є комбінацією із декількох типів політичних культур. Для демократичної індустріальної політичної системи характерним є таке поєднання: 60 % громадян є представниками активістської культури, 30 % — підданської, 10 % — патріархальної; для авторитарної індустріаль-

ної співвідношення є зовсім іншим: лише 5 % репрезентують активістську культуру, 85 % — підданську і 10 % — патріархальну; для авторитарної перехідної системи співвідношення є таким: 10 % громадян належать до активістської культури, 60 % — до підданської і 30 % — до патріархальної; і нарешті, для демократичної доіндустріальної системи характерним є співвідношення – 5, 40 та 55 % [5, с. 98]. Зазначені пропорції мають досить умовний характер та можуть дещо змінюватися, але в принципі вони виражають характер співвідношення різних типів політичної культури в різних суспільствах [3, с. 142].

Таким чином, у нашому випадку можемо констатувати, що демократичний потенціал сучасних України та Польщі є неоднаковим. Коріння маємо шукати в політичній традиції цих країн. Україна має своєрідну демократичну традицію і в перспективі — демократичний потенціал національної політичної культури. Головне завдання полягає в тому, щоб відновити, реанімувати національну демократичну традицію України, «повернути» громадян у лоно їх природних національних політичних настанов, які були притаманні їх пращурам. Польща менше зазнала авторитарних та тоталітарних нашарувань у власній політичній культурі через менш тривалу належність до авторитарного режиму, привнесеного ззовні Радянським Союзом після Другої світової війни. Важливу демократичну роль відіграла польська католицька церква, яка виступила оплотом національної польської традиції та нівелювала вплив на політичну культуру поляків комуністичної ідеології. Натомість ігнорувати авторитарні нашарування в ментальності польського народу теж не можна, вони зберігають свою кондицію і дотепер, щоправда поступово втрачаючи свій вплив [4, с. 9].

Перспективний напрям дослідження полягає в тому, що необхідно проаналізувати сучасний стан трансформаційних впливів та спрогнозувати їх майбутній вплив на політичну культуру постсоціалістичних України та Польщі. Значення політичної культури у політичній системі суспільства визначається її функціями, перш за все її здатністю виступати фактором, що інтегрує суспільство. Загальноприйняті політико-культурні цінності, стандарти поведінки і традиції об'єднують людей у межах єдиної політичної системи, відрізняють одне суспільство від іншого. На базі політичної культури формується усвідомлення індивідами національної ідентичності — усвідомлення себе громадянами єдиної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волошин О. Государство только начинается: Отчет по итогам «круглого стола» по вопросам гос. строительства в Украине // Эксперт. – 2006. – 23–29 окт. – С. 64–69.

2. Політологія: курс лекцій : навч. посіб. – Тернопіль, 2004. – 236 с.
3. Поліщук І. О. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики // Політ. менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 137–146.
4. Поліщук І. О. Електоральна культура постсоціалістичних України та Польщі: версії типологізації [Електронний ресурс] / І. О. Поліщук. – Режим доступу: <http://www.ispi.com.ua/index.php?artid=439>.
5. Сравнительная политология: Мировой обзор : учеб. пособие : пер. с англ. / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром М. и др. – М. : Прогресс, 2002. – 547 с.
6. Юрий М. Ф. Политология : навч. посіб. / М. Ф. Юрий. – К. : Дакор, КНТ, 2006. – 416 с.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ: ОСОБЕННОСТИ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Полищук И. А., Лурье В. К.

Рассмотрен политико-культурный аспект постсоциалистического транзита в Украине и Польше. В сравнительном контексте раскрыт сложный процесс политико-культурных трансформаций в двух славянских странах. Сделан базовый вывод, что на основе политической культуры формируется осознание индивидами национальной идентичности — осознание себя гражданами единого государства.

Ключевые слова: *политическая культура, постсоциалистический транзит, Украина, Польша, гражданское сознание, национальная идентичность.*

THE POLITICAL CULTURE OF POST-SOCIALIST UKRAINE AND POLAND: TRANSFORMATION FEATURES

Polishchuk I. O., Lurie V. K.

Consider the political and cultural aspects of post transit in Ukraine and Poland. In a comparative context reveals a complex process of political and cultural transformations in the two Slavic countries. Done basic conclusion that on the basis of political culture shaped by individuals awareness of national identity — an awareness of themselves as citizens of a single state.

Key words: *political culture of post-socialist transit, Ukraine, Poland, civic consciousness, national identity.*

УДК 159.923:316.422

Н. М. Волвенко, кандидат політичних наук, доцент

ПРОБЛЕМИ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті розглянуто особливості змін людської індивідуальності в умовах прискорених процесів технічної цивілізації.

Ключові слова: *індивідуальність, соціально-політична трансформація, людина, техносфера, прискорення, криза ідентичності.*

Проблема мінливої соціальності, глобальних соціальних трансформацій — одна з найбільш гострих і відкритих у ХХІ ст. Прискорення темпу змін є також і психологічним чинником, що порушує нашу душевну рівновагу та змінює саме наше сприйняття життя. Прискорення зовнішнє перетворюється на прискорення внутрішнє. Для того щоб вижити, людина повинна стати незрівнянно більш пристосованою і пластичною, ніж коли б то не було раніше.

Наукові дослідження з цієї проблеми ведуть Е. Тоффлер, В. Барретт, В. Ростоу, Р. Дарендорф, Дж. Гелбрейт, З. Бжезинський та ін.

Метою статті є дослідження впливу технічних процесів на трансформації індивідуальності та пошук шляхів розкриття можливостей та здібностей людської особистості.

Прискорення темпів життя, на нашу думку, породжує відчуття ефемерності, тобто «швидкоплинності» повсякденного життя, відчуття скороминущості і мінливості всього, «а в самому суспільстві наростає сказ перетворень» [1, с. 75]: .. «Вчора ще респектабельний індивід раптом стає вигнанцем. Той, хто звик до землі предків, виявляється біженцем. Православний потрапляє в ісламське оточення. Людина, яка все життя виховувала в собі моральність, несподівано виявляє, що їй належить мешкати у злочинській зграї... Людині, яка впала у злидні від затримки пенсії, пропонують оплачувати житло за західними стандартами» [2, с. 8]. Ефемерність сьогодні нам видається більш глибокою і гострою, ніж коли б то не було раніше. «Ви прокидаєтеся вранці і виявляєте, що світ, який довгі роки сприймався як фон вашого життя, переминівся. Все, до чого ви звикли, стає зовсім іншим. Причому в рекордні терміни, буквально щомиті» [2, с. 3]. У минулому ідеалом були міцність, довговічність. Що б не створювала людина — пару черевиків або собор — вона направляла всю свою творчу енергію на те, щоб справа її рук служила максимально довго.

Один з основоположників екзистенціалізму в США В. Барретт спробував систематизовано зв'язати поняття відчуження, технічної цивілізації та часу. Основну причину тотального відчуження у відносинах між людьми, втрати індивідуальності, ідентичності В. Барретт бачить у технічному характері сучасного життя. Дослідник вважає, що від людини залишився якийсь жалюгідний фрагмент, який не може представляти цільну особистість. Особистість зруйнувалася. Людина втратила свою самобутність. Вона ні в основній, ні в другорядній сферах свого життя не приймає самостійних рішень. За В. Барреттом, «колективізована людина і при комунізмі, і при капіталізмі є лише абстрактним фрагментом людини» [3]. Безумовно, техніка нашого часу дає можливість забезпечити на землі благополуччя, створює матеріальні умови для процвітання суспільства. І вони ж, ці творіння розуму людини, повертаються проти неї. «Машинізація суспільства і як наслідок — механістичність уявлень про світ/людину вели до спрощення сприйняття реальності, її подальшої стерилізації, омертвіння і навіть своєрідної соціальної некрофілії...» [1, с. 74–75].

Можна уявити різкий контраст між суспільством, що регулює темп технічного прогресу, щоб уникнути хворобливого зіткнення з майбутнім, і суспільством, у якому широкі маси людей позбавлені права брати участь у розумному прийнятті рішень. У першому можливі політична демократія і широка участь мас, у другому — потужні чинники сприяють встановленню політичного панування техно-управлінської еліти.

Ось чому проблеми техносфери не можна вирішувати виключно в рамках техніки. Це, насамперед, політичні проблеми. Більш того, як видається, вони зачіпають нас глибше, ніж більшість інших політичних питань, що привертають нашу увагу сьогодні. Не можна допускати, щоб технологічні рішення диктувалися лише поточними економічними міркуваннями. Неприпустимо, щоб їх приймали в політичному вакуумі.

Чи можна жити в суспільстві, що вийшло з-під контролю? Невблаганний факт, видається, полягає в тому, що поряд з технічними багато інших соціальних процесів стають некерованими, чинять опір усім спробам впоратися з ними. «Пора б, напевно, змиритися, адже попереду ще безліч випробувань. Але душа не встигає за змінами. Світ здається ворожим і лякає незбагненним» [2, с. 3]. Урбанізація, етнічні конфлікти, міграція, зростання населення, злочинність — можна назвати ще тисячі інших галузей, у яких наші зусилля приборкати стихію змін виглядають все більш невдалими, можна сказати, марними. «На тлі зростання ціни нематеріальних активів відбувається трансмутация реальності — реабілітація віртуального, психічного, метафізичного вимірів буття» [1, с. 76]. Результати соціальної політики стають випадковими

і важкопередбачуваними. У цьому і полягає, на наш погляд, політичний сенс зіткнення з прийдешнім сьогоденням.

Вказуючи на небезпеку надмірної урбанізації, академік В. А. Енгельгардт зазначає: ...«Деперсоналізація, перший супутник урбанізації, є і прямим джерелом втрати ідентичності... Криза ідентичності набуває зараз особливого значення. У той час, як інші види криз — енергетична, сировинна та інші — зачіпають людину, індивідуума побічно через економіку, суспільний устрій, виробництво тощо, криза ідентичності спрямована на особистість як таку, зачіпає її внутрішній світ, систему цінностей. Тому зрозуміло, вона особливо жорстока, її значущості ніяк не можна недооцінювати» [4, с. 92]. З наближенням до суперіндустріалізму відносини людей один з одним набувають усе більш тимчасового, непостійного характеру. Люди, так само як і речі, і місця, проходять через наше життя, не затримуючись. Найчастіше ми вступаємо з оточуючими нас людьми в поверхневі, ділові стосунки. Свідомо чи ні, ми будуємо ці стосунки з більшістю людей на функціональній основі. По суті, ми поширюємо принцип «використав — викинув» на людину. «Зі світу ... жахливих помилок, що творяться заради продовження життя й утримання пекла, цивілізація переходить до багатолюдного суспільства, де колишні цінності зводяться нанівець, а людське життя дешевше, ніж на невільничих ринках старовини» [1, с. 70].

Сьогодні середня тривалість стосунків з іншими людьми стає все коротшою і коротшою. Можна припустити, що подальша урбанізація — лише одна з цілої низки сил, що штовхають нас у бік «ефемерізації» стосунків між людьми. Іншою такою силою є, на наш погляд, зростаюча географічна мобільність, яка прискорено проносить через наше життя не тільки потік місць, але й потік людей.

Різно зросло виробництво «психоекономічної» продукції. «Зміна духу часу, наростаючий релятивізм норм, метаморфози звичних об'єктів індукують рух від тотальної стандартизації, духовного матеріалізму, масового суспільства, поп-культури та “нахабства посередностей” до оригінальних форм важкоорганізованого побуту, індивідуалізації пасіонарних персон, невідчужуваності їх креацій .., відбувається нове змішання землі та неба» [1, с. 77]. Знаменитості-одноденки, ці образи-бомби, миттєво відображаються у свідомості. Тисячі «відомих особистостей» з'являються на підмостках сучасної історії. Реальні люди, багаторазово збільшені і спроектовані в нашу свідомість засобами масової інформації, впроваджуються у вигляді живих образів у мозок мільйонів людей, які ніколи не зустрічалися з ними, ніколи з ними не говорили і не бачили їх в обличчя. Вони набувають для нас майже такої ж (а іноді і більшої) реальності, як і багато хто з тих, кого ми знаємо особисто. Ми вступаємо з цими «заступниками» у певні відносини, точні-

сінько так само, як ми вступаємо в стосунки з друзями та колегами. Усі ці «люди-заступники», реальні і вигадані, займають важливе місце в нашому житті, служать для нас зразками поведінки, розігрують для нас різні ролі та ситуації, дозволяючи нам робити з цього висновки для нашого власного життя. Ми одержуємо з їхніх вчинків уроки життя. «У числі тем — практика і міражі радикальних перетворень. Неоантропологічна революція. Товариство “масової індивідуації”. Гіпотези про постлюдство. Мультиплікація інтерфейсу з техносферою. Фантазії, ентузіазм трансгуманізму. Квір-ідентичності. Перспективи різних форматів технічної та хімічної інструменталізації тіла... Штучна стимуляція мозку, включаючи психофізичні, нейрогуморальні девіації. Трансформація свідомості.., “кліпове мислення”, “гіперрефлекторність”» [1, с. 77–78]. Прискорений потік через свідомість «людей-заступників» у багатьох реальних людей, яким не вдається знайти відповідний для себе стиль життя, може призвести до нестійкості складу індивідуальності, характеру, психіки.

Соціолог Р. Дарендорф зазначає: ... «Іноді навіть виникають сумніви, чи зберігся ще “народ” — le peuple, das Volk — у колишньому емпатичному значенні. Що сьогодні може означати: хтось “є представником народу”»? Великий процес деструктуризації, що відбувається в нинішньому столітті, розірвав зв’язки, які раніше могли вважатися чимось непорушним. Груба кристалізація індивідуальних елементів прийшла на місце таких структур, як регіон, конфесія, клас. То перед вами є суспільство, то його немає, не кажучи вже про “громадську думку”» [5, с. 10]. Таким чином, практично у всіх галузях — освіті, політиці, економіці, медицині, міжнародних відносинах — хвилі нових образів і уявлень проникають до нас у свідомість і перекидають наші уявні моделі дійсності. І результатом цього, на нашу думку, є прискорене відмирання старих уявлень і поява гострого відчуття непостійності самого знання. Отже, «відбувається загальна трансмутація норм» [1, с. 71]. Майбутнє уявляється як нескінченна низка дивовижних пригод, сенсаційних відкриттів, неймовірних конфліктів, а віртуальний соціум широко розкриває двері для нескінченного, приголомшуючого різноманіття. «У зазорі між гнучкістю людського розуму і дигітальною могутністю ІТ виявляється співтовариство програм, що набуває розуму, відмінного від людського...» [1, с. 78].

Один із засновників комп’ютеризації навчання С. Пейперт підкреслює, що комп’ютер звільняє пам’ять дитини від усього рутинного, усього, що може бути викладено «сухою мовою». Але комп’ютер не здатний пробудити пристрасть до вивчення історії, наприклад, і немає нічого позитивного в тому, що людина пристосовується до машини [6]. Але чи готова людина мати справу із збільшеним вибором доступних їй продуктів матеріального

і культурного виробництва? Адже при всій високій пристосовуваності, при її героїзмі і витривалості, людина залишається біологічним організмом і «біосистемою», здатною функціонувати тільки в певних рамках. Людина, що прагне знайти почуття приналежності, встановити з іншими людьми соціальні зв'язки, ототожнити себе з певною групою, веде пошуки в мінливому середовищі, де всі об'єкти, до яких вона могла би приєднатися, перебувають у швидкому русі.

Американський футуролог Е. Тоффлер, автор книги «Шок майбутнього», звертає увагу на нечуваний темп, який характерний для сучасних культурних і політичних змін. Дослідник підкреслює, що «людство захоплює невідомий раніше психологічний стан, який за своїм впливом може бути прирівняний до захворювання. Є у цієї хвороби і своя назва: “футурошок” — “шок майбутнього”. Людство може загинути не від того, що виявляться вичерпаними надра Землі, вийде з-під контролю атомна енергія або загине понівечена природа. Люди вимруть через те, що не витримують психологічних навантажень» [2, с. 5]. Шок, який відчують люди, призводить до психологічного оніміння, до самої реальної небезпеки, яка підстерігає людство. «Ще до початку ХХІ ст. мільйони звичайних фізично здорових і психічно нормальних людей раптово зіткнулися один на один з майбутнім» [2, с. 5]. Дослідник детально зупиняється на згубних наслідках урбанізації, екологічної кризи, стихійних перегонів за економічною вигодою. Антираціональний устрій цього світу породжує й епідемію ірраціональної свідомості, що теж немало пригнічує Е. Тоффлера. Він підкреслює, що не можна дозволяти, щоб техніка творила із суспільством усе, що хоче; рішення глобальної важливості не повинні прийматися непродумано, недбало, безпланово. Люди повинні навчитися заглядати в соціальному мисленні на десятиліття, навіть на багато десятиліть, у майбутнє: «якщо людина швидко не навчиться контролювати швидкість змін у своїх особистих справах, а також у суспільстві в цілому, ми приречені на масовий адаптаційний зрив» [2, с. 16].

Будучи суспільною істотою, людина разом з тим не збігається цілком із суспільством, а являє собою окрему індивідуальність, що володіє в рамках суспільного цілого своїм особливим життям. Справжній сенс індивідуальної неповторності, на наш погляд, пов'язаний зі способом буття індивіда як самостійного суб'єкта діяльності. Можна припустити, що сутність індивідуальності пов'язана саме із самобутністю індивіда, зі здатністю його бути самим собою, виступати самостійною істотою в рамках іншого цілого. Але в умовах, «коли влада нахабно, деспотично пригнічує особистість, руйнує милосердя, пародіює справедливість, висміює благородство, з корінням викоплюючи паростки “прекрасних поривів”, лише унікальна жертва здатна взяти гору над оскаженою реальністю» [1, с. 84]. «Усереднена» людина,

що лякливо озирається на оточуючих, підлаштовується під штампи і стандарти, обтяжена своєю приналежністю до якихось об'єднань, стає, на нашу думку, символом нової форми стадності, що формується як негативний пласт урбаністського способу життя та масової обробки технічним навіюванням.

Р. Дарендорф зазначає: ... «Те, що я хочу сказати ... занадто просто для розпещеної постмодерністської аудиторії: інтелектуали несуть відповідальність перед суспільством. Суспільства, де вони німі, позбавлені майбутнього... Діяльність громадського вченого, будь то природник чи гуманітарій, може і в якомусь сенсі повинна стимулюватися питаннями, які ставить життя — як його власне, так і життя інших людей. Використовувати розум для того, щоб спробувати і в реальності поліпшити умови людського існування, — в цьому, безумовно, немає нічого негожого» [5, с. 5; 8]. Людина створила цю цивілізацію, і саме від неї залежить її збереження та вдосконалення. Людською діяльністю викликані і процеси глобалізації, і глобальні проблеми. «Тією величиною, яка створює величезну кількість соціальних трансформацій, є глобалізація... Глобалізація несе такий обсяг соціальних змін і таку швидкість, що, можливо, через якийсь час ми вже не згадаємо, що колись ми говорили про соціалізм і капіталізм... Проблеми будуть зовсім інші» [7, с. 104–105]. Мільйони людей у розпачі: вони стали не потрібні. Машини роблять людину марною істотою. Люди стануть сторожами машин, що годують та одягають їх? Але виникає проблема першорядної важливості: що стане з душею людини? Люди, що живуть, дихають, відчувають, думають, повинні навчитися бути творцями, не роблячи нічого... Безліч дітей страждає різними хворобами – вадами зору, слуху, психіки. Вони немічні, хворобливі і приречені стати завтра жалюгідними уламками нашого суспільства. Деякі діти з раннього віку потребують постійного догляду і нагляду; довгий час ними повинні опікуватися два або три педагоги-вихователі. Тільки такою ціною їх можна зробити людьми. І для цього потрібні люди, а не машини. А. Печчеї закликає: ... «Я наполягаю на необхідності якомога швидше перейти від концепції, орієнтованої на людські потреби та їх задоволення, до іншого поняття, в основі якого лежав би людський розвиток, а головною метою стало б самовираження і повне розкриття можливостей і здібностей людської особистості» [7, с. 118]. З А. Печчеї солідарні й інші дослідники. Так, В. Ростоу стверджує, що так зване «століття високого масового споживання» не принесло задоволення масовому споживанню, оскільки ознаменувалося зростанням цін, безробіттям, низькими темпами економічного зростання, погіршенням довкілля, загостренням проблем великих міст, зростанням злочинності. В. Ростоу ставить питання про перехід суспільства до пошуку шляхів якісного поліпшення життєвих умов людини [8]. Інший переконаний супротивник «суспільства споживання», Дж. Гелб-

рейт, вважає, що воно винне в перевиробництві товарів на шкоду суспільним інтересам [9].

Незважаючи на досить жорстку детермінацію людського життя складними технічними системами, як індивідуальність, людина була і залишається автономним і неповторним суб'єктом свідомості і діяльності, здатним до самовизначення, саморегулювання, самовдосконалення в умовах суспільства, в якому поступово розгортаються не тільки технічні, але й соціокультурні процеси. «Визнавши індивідуальне і тим самим неповторне людське життя фундаментальною цінністю, ми повинні і теоретично, і політично створювати можливості для такого життя» [7, с. 113]. Отже, для сучасних поколінь людей актуальна проблема виходу в спілкуванні від зовнішнього, поверхневого, функціонального «дотику» на внутрішні пласти світоглядних підстав, безбоязного самовиявлення своїх принципів, своєї самобутності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Неклесса А. И. Будущее и грядущее : кризис современного мира / А. И. Неклесса // Полис. – 2012. – № 2. – С. 70–84.
2. Тоффлер Э. Шок будущего : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2002. – 557 с.
3. Баррет У. Иррациональна людина: огляд екзистенційної філософії (1958): Irrational Man: A Study in Existential Philosophy [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Irrational_Man:_A_Study_in_Existential_philosophy.
4. Энгельгардт В. А. Наука, техника, гуманизм / В. А. Энгельгардт // Вопр. философии. – 1980. – № 7. – С. 84–93.
5. Дарендорф Р. Гражданская ответственность интеллектуалов: против нового страха перед просвещением / Р. Дарендорф // Полис. – 1997. – № 6. – С. 5–14.
6. Пейперт С. Переворот в сознании : дети, компьютеры и плодотворные идеи / С. Пейперт. – М. : Педагогика, 1989. – 220 с.
7. Меняющаяся социальность : контуры будущего / «Круглый стол» журнала «Полис» и Института философии РАН // Полис. – 2011. – № 1. – С. 97–121.
8. История экономических учений / под ред. И. П. Павлова и др. – СПб. : ГУАП, 2000. – 191 с.
9. Гэлбрейт Дж. Экономические теории и цели общества / Дж. Гэлбрейт. – М. : Прогресс, 1976. – 406 с.

ПРОБЛЕМЫ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Волвенко Н. Н.

В статье рассматриваются особенности изменений человеческой индивидуальности в условиях ускоренных процессов технической цивилизации.

Ключевые слова: индивидуальность, социально-политическая трансформация, человек, техносфера, ускорение, кризис идентичности.

PERSONALITY ISSUES IN TERMS OF SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATION

Volvenko N. M.

This article discusses the features of the human individuality changes in the conditions of the accelerated process of technical civilization.

Key words: *individuality, social and political transformation, person, techno sphere, acceleration, identity crisis.*

УДК 32-027.21:323.1(477)

С. В. Матушкіна, аспірантка кафедри політології
Донецького національного університету

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР ЕТНОПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Розглянуто концептуальні аспекти існуючих моделей етнополітики. Досліджено їх основні положення та проаналізовано специфіку реалізації в Україні. Авторкою доведено, що концептуальний вимір етнополітики означає моделювання політичної реальності в багатонаціональних державах, але українська реальність цим фактором децю нехтує. У результаті цього відсутність національної моделі етнополітики призводить до загострення політичних конфліктів та радикалізації сепаратистських настроїв як у населення, так і політичної еліти.

Ключові слова: *етнополітика, етнос, нація, етнічна ідентичність, державна політика.*

Актуальність теми дослідження полягає у відсутності в Україні чітких орієнтирів та змісту етнополітичного розвитку нашої держави. Незважаючи на наявність в Україні понад 150 націй, народностей та етносів, центральний український уряд не проводить чіткої й зрозумілої політики щодо національних меншин у нашій державі. При цьому акцент багато в чому робиться на застарілому уявленні про соціокультурний вимір етнічності, що означає збереження передусім культури титульної нації. Як засвідчили останні події

в Криму та у південно-східних областях України, така політика показує не тільки свою неефективність, але й викликає низку соціально-політичних конфліктів, які безпосередньо загрожують територіальній цілісності України. Також, на наш погляд, варто враховувати, що ускладнень багато в чому додає незрозуміла населенню та неефективна за результатами економічна політика центральних урядів, де Україна, маючи значний економічний, енергетичний та культурний потенціал, залишається однією з найбідніших країн Європейського континенту, і тому соціально-економічне невдоволення громадян активує соціальний вибух. Отже, на наш погляд, при виробленні державної політики у сфері національних меншин необхідно враховувати, що у XXI ст. категорії етнічності та етнополітики перестали бути соціокультурними і все більше переходять у політичну площину, де центральною проблемою постають не вимоги у центрального уряду прав та преференцій для національних меншин, а чіткі територіальні претензії та оформлення їх у юридичну вимогу. Проте чіткого оформлення орієнтирів та концепцій етнополітики в Україні ще не вироблено. Саме вирішенню вказаних проблем і присвячено наше дослідження.

Метою нашого дослідження є комплексний аналіз специфіки етнополітичної сфери у концептуальному вимірі. Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку дослідницьких задач, а саме дослідити специфіку розвитку українських етносів, систематизувати в межах наукової статті існуючий теоретичний досвід етнополітичних процесів та з'ясувати специфіку концептуалізації та прояву етнополітичних процесів в Україні.

Предметом дослідження є етнополітичні процеси сучасної України.

Об'єктом дослідження виступають фактори впливу на процеси етногенезу в Україні.

Ступінь розробки теми та невирішені питання. Проблематика дослідження етнополітичних процесів є одним з найбільш актуальних та відносно нових напрямів вітчизняної політичної думки. Утім за 23-річну історію незалежності нашої держави вітчизняні науковці здійснили значний теоретико-методологічний прорив, який багато в чому підтвердився й на практичному рівні. Специфікою досліджень етнополітики в Україні є три її взаємозалежних рівні. Перший рівень стосується наукових категорій та методів дослідження етносів у політиці з позицій класичних концепцій біоорганізму Л. Гумільова, С. Широкогорова, А. Бастіана, Ю. Бромлея, Д. Ротшильда, Е. Сміта та інших. Досягненням їх теорії є творення етнополітичної конфліктології зародження, аргументації претензій та шляхів розвитку етносів у конкретній історичній епосі. Логічним продовженням цього підходу є позиція українських дослідників В. Євтуха, І. Кураса, Л. Нагорної, О. Нельги, В. Ребкало та інших, які у своїх працях підкреслювали необхід-

ність деїдологізації процесів етногенезу, звільнення державної політики у сфері націотворення від напруження та невизначеності й окремо варто зазначити акцент на виробленні концепцій етнічної політики. І нарешті, третій підхід, який представлено роботами О. Картунова, А. Кіссе, О. Маруховської, Г. Перепелиці й В. Котигоренка, досліджує комплекс причин етнополітичного напруження в Україні та здійснює моніторинг ефективності державної політики у сфері етнічних процесів. Проте системних досліджень, які б на концептуальному рівні враховували українську специфіку й аналізували державну політику у сфері «етнічних питань», поки що не вироблено, й тому подане дослідження є спробою побудувати концепції такої державної політики. Серед базових її засад слід зазначити, що вона має орієнтуватися на інтеграцію та захист інтересів усіх етнічних груп, які разом й утворюють українську державу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як показує практика дослідження етнополітики, вказане вище відбувається не завжди й більш того, в Україні спостерігається термінологічна плутанина, де поняття «етнос», «нація», «народність», «етнополітика», «етнополітологія» подаються одним цілим, що, на думку А. Пономарьова, є не зовсім правильно. На думку вченого, під названими категоріями в Україні розуміють одне й те саме явище — складну систему соціально-політичних і соціокультурних взаємовідносин між носіями етнознак, де політичний процес розглядається у контексті конфліктності розвитку таких взаємовідносин [1, с. 9–11]. Інший дослідник С. Широкогоров, у свою чергу, стверджував, що етнічність у політиці означає специфічну форму співіснування людей, де всі її члени мають спільну мову, походження, уклад життя та збереження культурних традицій і передачу їх із покоління в покоління. І саме та група людей, яка займається збереженням та передачею в наступне покоління певних ознак, і може називатися етносом, нацією та народом, оскільки ці поняття різняться лише кількістю представників [2, с. 1–2]. Але наша головна мета полягає не у виявленні сутності дискусій навколо вказаних наукових категорій, а у створенні концептуального виміру етнополітики з боку держави, яка б дозволила етносам безконфліктно втілювати у життя процес передачі історичної пам'яті етносів.

Проблематика вироблення вказаних концепцій бере свій початок з 70-х рр. минулого століття, де з остаточним розпадом колоніальної системи відбувся науково-теоретичний вакуум дослідження етнополітичних процесів. Корінь проблеми полягає у тому, що етнічність пояснювалася як право націй на самовизначення та утворення національних держав. Утім, як показала практика, вказані процеси відбуваються у вже сталих країнах й донині, де право на самовизначення вимагають, наприклад, каталонці в Іспанії, росія-

ни у Криму, фламандці у Бельгії, албанці у Сербії тощо. І тому, на думку західних політологів П. Ван ден Берга, Р. Гамбіно, У. Конора та інших, варто вести мову про різні концепції етнополітики, де виділяються три фундаментальних – примордіалістська, органічно-еволюційна та інструменталістська [3, с. 14]. Розглянемо їх більш детально.

Примордіалістська модель політики є однією з найбільш старших та фундаментальних. У роботах Ю. Бромлея, П. Вандена та П. Ван ден Берга проблема етнічності розглядалася як вроджена властивість людської цивілізації зберігати власну ідентичність і ототожнювати себе з певним етносом. Тобто ця модель орієнтується на психологічну особливість людини самоідентифікуватися з певним набором соціальних, культурних, політичних та інших характеристик [3, с. 14–15]. Отже, державна політика тут являє собою підтримку традиційний верств населення й толерантне ставлення до інших етносів, що мешкають поряд з титульною нацією. Сам етнос тут виступає у двох вимірах — перший вимір є історичним, оскільки саме історична пам'ять етносу є виміром державної політики, наприклад — історична територія, традиційна мова, культурні символи. І другий вимір — історичної пам'яті, де етнос через втрату власної території на ґрунті почуття ностальгії вимушує державу утворити для них певні умови для власного розвитку, наприклад курдська проблема або питання кримських татар. На наш погляд, цей вимір етнополітики держави являє собою класичну модель конституційних гарантій етносів вільно проживати на певній території, розвивати власну культуру тощо. Держава обирає тут нейтральну модель поведінки з етнічними проблемами й жодним чином не намагається втручатися в етногенез. Але в чистому вигляді така політика не зустрічається, оскільки питання сепаратизму та етнічного тероризму у суспільстві XXI ст. є вкрай актуальними, і тому держава має орієнтуватися на політику «стримування». Сутність цієї моделі знаходить своє відображення в органічно-еволюційній концепції етнополітики.

Названа концепція багато в чому є логічним продовженням примордіалістського напрямку, але має дещо радикальну форму свого впровадження. На думку засновника цього підходу Л. Гумільова, етнос виступає біологічним феноменом політичного розвитку соціальних груп, який з часом ускладнюється й набуває складного соціокультурного явища самоідентифікації [4, с. 49–54]. Тобто етнос виступає біологічним співтовариством схожих за ментальністю, мовою та культурою людей, які впроваджують заходи щодо поширення власного природного ареалу [4, с. 55]. Прикладом такої етнополітики може слугувати націоналізм або поміркований шовінізм, де один із етносів прагне встановити власне домінування не стільки в межах певної території, скільки в соціокультурному відношенні.

І нарешті, третій підхід, інструменталістський, представлений працями таких фахівців, як Р. Бурдье, М. Неш, Е. Хобсбаум, дає системне уявлення про етнополітичні заходи офіційної держави. Названий підхід сприймає етнос як даність, наявний факт з усіма його властивостями та якостями. Але при цьому акцент робиться на такому складному явищі, як диференціація культур, тобто кожен етнос у межах національної території має для реалізації власних інтересів, культурних ознак, соціокультурних орієнтирів ті самі ресурси й умови, що і титульна нація [5, с. 115–116]. Разом з цим вказаний підхід має дуже суттєвий недолік — етнос і нація тут подаються одним поняттям — «етнонімом», як універсального явища, що не бере свій початок в історичному минулому, а акцентує свою увагу на сучасності та майбутньому [5, с. 116]. Цей підхід має на меті уникнення потужного конфліктогенного зародку етнонаціональних процесів і на неофіційному рівні створює умови взаємопроникнення культур у єдину національну мету. На наш погляд, саме це ми спостерігаємо у сучасній Росії, де етнополітика, з одного боку, враховує всі аспекти багатонаціонального етнічного потенціалу країни, а з іншого — всі етнічні групи мають один орієнтир ідентифікації як «багатонаціональна Росія», де незалежно від походження етнос автоматично стає росіянином. У науковій літературі така ситуація отримала назву «нація-держава», і вживається виключно для випадків, коли держава має за мету розчинити всі етноси в одній соціокультурній ідентичності. На думку Е. Гелмнера, основоположника цієї теорії в межах інструменталістського підходу, нація повинна мати виключно політичне походження з максимальним відхиленням від саморозвитку на етнічній основі [6, с. 35]. Іншими словами, держава у своїй політиці гарантує іншим етносам, які мешкають на її території, рівні права з титульною нацією, надає також усі необхідні ресурси для її саморозвитку, але разом з тим не дозволяє їм виходити за межі національної самоідентифікації титульного етносу. На наш погляд, така модель багато в чому є універсальною, але у той самий час має ряд слабких місць, щоб бути застосованою в Україні. Серед фундаментальних причин, на наш погляд, слід зазначити такі: по-перше, вказаний підхід вимагає від держави наявності єдиної нації, а не розколотої по Дніпру, як в Україні; по-друге, державна політика має встановити чіткі та зрозумілі орієнтири етнополітики, зокрема у мовних, культурних, соціальних питаннях на принципах толерантності та врахуванні інтересів національних меншин і жодним чином не політизувати жодне з питань, що може призвести до конфронтації чи етнічного напруження. По-третє, у державній етнополітиці необхідно враховувати явище, яке до наукового обігу ввів російський дослідник В. Тишков, коли етнополітичне напруження або конфлікт у сучасній багатонаціональній державі є результатом не притиснення національних меншин, а реакцією на політизацію невирішених етнічних питань і так зване «емоційне звуження»

їх природного ареалу [7, с. 8]. Тобто постійна інформаційна війна, психологічний тиск на невирішені питання національних меншин провокують посилення їх сепаратистських настроїв, з якими держава і починає боротися, а насправді тільки підсилює уявлення людей, що держава та титульна нація чинять тиск на національні меншини. Саме це ми спостерігаємо у Кримській кризі 2014 р., де пропозиція колишнього міністра освіти С. Ніколаєнка щодо відміни скандального «мовного закону» сприйнялася кримчанами як тиск російськомовного населення й нехтування його інтересами. Отже, в Україні зараз відсутня практична реалізація будь-якої концепції розвитку етнополітичних процесів, і питання розвитку багатонаціональної держави фактично стає заручником політизації найбільш гострих питань, що приносить електоральні дивіденди зацікавленим особам, а не пересічним громадянам. Вирішити це питання можна шляхом створення спеціального міністерства з питань етнополітичних процесів в Україні, яке б займалася проектуванням, аналітикою та моніторингом проблем національних меншин, що дозволило б нашій державі зруйнувати фундамент сепаратистських настроїв.

Висновки та формулювання питань подальших наукових розробок. Таким чином, підсумовуючи результати дослідження, можна дійти таких висновків. По-перше, питання розвитку етнополітичних процесів вимагає від держави створення дієвої інституції з моніторингу та аналітики етнополітичних процесів, що означає також реалізацію однієї з представлених концептуальних моделей етнополітики. По-друге, при впровадженні офіційних заходів чи політичних рішень, які прямо або опосередковано стосуються національних меншин, необхідно враховувати рівень політизації етнічних проблем в Україні. По-третє, в нашій багатонаціональній державі як на концептуальному, так і на офіційному рівні поки що відсутні компетентні інституції щодо рішення проблем етнічних проблем. На наш погляд, наявність таких інституцій багато в чому прискорило швидкість трансформаційних процесів і подолання системних криз. Саме проектуванню та аргументації наявності спеціалізованих інституцій з вирішення етнополітичних проблем і будуть присвячені наші подальші наукові розробки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України [Електронний ресурс] / А. П. Пономарьов // Режим доступу: <http://www.etno.uaweb.org/book1/lecture01.html>.
2. Широкогоров С. М. Место этнографии среди наук и классификации этносов / С. М. Широкогоров // Личность. Культура. Общество. – 2000. – Т. 2. – Вып. 4 (6). – С. 1–2.

3. Винер Б. Е. Этничность: в поисках парадигмы изучения / Б. Е. Винер // Этногр. обозрение. – 1998. – № 4. – С. 13–16.
4. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М. : Рольф, 2002. – 549 с.
5. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история и современность / Ю. В. Бромлей – М. : Наука, 1987. – 333 с.
6. Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер. – М. : Прогресс, 1991. – 320 с.
7. Тишков В. А. О природе этнического конфликта / В. А. Тишков // Свободная мысль. – 1993. – № 4. – С. 4–15.

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ЭТНОПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ

Матушкина С. В.

Представленное исследование посвящено концептуальному измерению этнополитики в Украине. Актуальность подобной темы состоит в отсутствии в Украине четких ориентиров и программ развития этнических групп, проживающих на ее территории. Исследованы основные аспекты концептуального измерения этнополитических процессов в Украине. В исследовании доказано, что концептуальное измерение этнических процессов заключается в экспертном моделировании политических процессов. Особое место уделяется анализу существующих концепций этнополитики с учетом украинской специфики и реалий.

Ключевые слова: этнополитика, этнос, нация, этническая идентичность, государственная политика.

CONCEPTUAL MEASUREMENT OF ETHNCPOLITICAL IN UKRAINE

Matushkina S. V.

The presented research is devoted to conceptual measurement of ethnopolitics in Ukraine. Relevance of a similar subject consists in absence in Ukraine of accurate reference points and programs of development of the ethnic groups living in its territory. The main aspects of conceptual measurement of ethnopolitical processes in Ukraine are investigated. In research it is proved that conceptual measurement of ethnic processes consists in expert modeling of political processes. It is featured the analysis of existing concepts of ethnopolitics taking into account the Ukrainian specifics and realities.

Key words: ethnopolitics, ethnos, nation, ethnic identity, state policy.

УДК 328.126:342.3(477)

О. С. Антонова, здобувач кафедри політології
Донецького національного університету

РОЛЬ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ФРАКЦІЙ У ЗДІЙСНЕННІ РЕФОРМУВАННЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Проаналізовано основні підходи до дослідження ролі парламентських фракцій у здійсненні реформування Верховної Ради України як представника законодавчої гілки влади. Уточнено місце Верховної Ради України в системі державних органів влади та визначено основні напрями її реформування у контексті конституційних процесів 2010 та 2014 рр. Автор доводить, що Верховна Рада України при впровадженні конституційної реформи перетвориться з центру розробки та прийняття рішень на інститут контрольно-ревізійної діяльності політичних інституцій в Україні.

Ключові слова: Верховна Рада України, депутатська фракція, конституційна реформа, парламентаризм, законодавча гілка влади.

Актуальність представленої теми дослідження обумовлено багатьма факторами, серед яких найбільш важливим можна назвати невизначеність ролі парламенту в процесах розробки та прийняття політичних рішень. Верховна Рада України, яка за Конституцією України виступає єдиним органом законодавчої влади (ст. 75) [1], здебільшого залишається одним із найбільш корумпованих та неефективних інститутів влади, рішення якого викликають у населення обурення та невдоволення. Також Верховна Рада здебільшого асоціюється у населення як своєрідний «оазис розкоші та свавілля» можновладців [2].

Утім у політичних системах перехідного типу, до яких належить і Україна, саме законодавча гілка влади забезпечує динаміку соціально-політичних перетворень. На нашу думку, саме Верховна Рада України має всі ресурси для впровадження змін у соціополітичному житті суспільства, які зможуть зняти глибинні протиріччя та конфліктні аспекти життя українців. Саме конфліктність та невизначеність розвитку України, неефективність політичних інституцій, непослідовність у прийнятті стратегічних політичних рішень, відсутність прозорості у процесах реформування багато в чому характеризують розвиток нашої країни впродовж незалежності.

На наш погляд, названі конфліктні явища багато в чому мала вирішити конституційна реформа 2004 р., яка мала на меті посилити роль Верховної Ради України шляхом надання їй частини повноважень Президента України

(право подавати кандидатуру Прем'єр-міністра України, звільняти та призначати суддів тощо), проте вона майже перетворила політичну систему нашої держави на протистояння двох інституцій — виконавчої гілки влади та інституту глави держави. Відміна реформи у 2010 р. дещо послабила роль Верховної Ради України у процесах вироблення політики та посилила роль інституту глави держави у впровадженні політичних рішень. Утім саме посилення президентської вертикалі багато в чому призвело до політичної кризи кінця 2013 — початку 2014 рр. Разом з тим ні конституційна реформа 2004 р., ні конституційний процес 2014 р. жодним чином не торкаються питання політичних фракцій як суб'єктів законотворчості і впровадження політичних рішень, а саме невирішеними залишаються питання їх ролі, функцій, повноважень та взагалі функціонального навантаження. Саме вирішенню цих питань і присвячено наше дослідження.

Метою дослідження є аналіз місця політичних фракцій як об'єктів політичної реформи України зі з'ясуванням їх ролі у впровадженні стратегічних рішень у питаннях розвитку України. Задля вирішення поставленої мети необхідно вирішити низку дослідницьких завдань, а саме: визначити функціональні обов'язки депутатських фракцій у контексті політичного реформування Верховної Ради України; з'ясувати функції депутатських фракцій щодо розширення їх ролі у процесах впровадження політики; проаналізувати засоби впливу депутатських фракцій на процеси вироблення політики в Україні.

Ступінь розробки теми та аналіз останніх публікацій з обраної теми.

Інститут парламентаризму, виразником якого є Верховна Рада України, являє собою фундаментальну інституцію законотворчості в Україні, яка характеризується дією в політичному, правовому, соціальному полях. Традиційно дослідження діяльності цього інституту аналізується фахівцями правових наук, які акцентують свою увагу на його функціях та місці у системі владних відносин. Саме цьому аспекту присвячують свої дослідження В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, Д. Видрін, Ф. Кирилюк, В. Кремень, В. Литвин, А. Макров, А. Пойченко, Ф. Рудич, С. Телешун та ін. Представники політичних наук багато в чому підходять до цього явища на межі політології (визначення місця парламенту в системі розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову) та права (пояснення правових норм щодо діяльності Верховної Ради з позицій її місця в політичній системі), саме у цьому ракурсі вказану проблему досліджують Л. Баликіна, В. Венгер, В. Гурієвська, О. Копиленко, О. Майданник, С. Телешун, А. Француз та ін. У соціальному вимірі Верховна Рада розглядається з позицій ефективності чи неефективності рішень щодо впровадження принципів соціальної справедливості в Україні, саме у такому ракурсі відбувається дослідження законодавчої

гілки влади у роботах В. Авер'янова, В. Афанасьєва, О. Машкова, Н. Нижника, О. Оболенського та ін. Утім місця депутатських фракцій та їх внеску у реформування Верховної Ради України поки що не визначено, але вказаними авторами з'ясовано вектори реформування законодавчої гілки влади в Україні, а саме політико-правові й соціальні.

Виклад основного матеріалу. За результатами вивчення джерельної бази представлено дослідження встановлено, що Верховна Рада України являє собою не тільки класичний інститут парламентаризму (розроблення та прийняття політичних рішень), а й виступає генератором політичного реформування й засобом модернізаційних перетворень українського суспільства [3, с. 39]. Разом з тим таку роль українського парламенту забезпечує народний депутат України як повноважний представник народу України, через мандат якого до речі й виконує свої функції Верховна Рада України [4, с. 9]. Утім одноосібно народні депутати України не можуть виконувати функції прийняття політичних рішень, оскільки для їх впровадження необхідна значна частина підтримки іншими парламентаріями. Разом з тим слід зазначити, що мова в цьому випадку йде не про голосування чи створення певного закону, а про те, що такий принцип, як здійснення парламентаризму або впровадження певної політики, завжди покладено на депутатську фракцію, яка для цього має необхідну кількість голосів [5, с. 15]. Тобто йдеться про те, що ключова ознака парламентаризму у вигляді домінування та формування гілок влади забезпечується не стільки депутатським мандатом, який здебільшого виступає виразником народного інтересу, скільки депутатською фракцією, яка забезпечує безпосередньо виконання державницьких функцій — від затвердження бюджету до ухвалення персонального складу кабінету міністрів [6, с. 797–799].

В Україні поки що, на наш погляд, ані населення України, ані власне народні обранці не усвідомлюють тієї величезної ролі депутатських фракцій, яких на них поклали відразу дві Конституції України (зразків 1996 та 2004 рр.). Мова йде про те, що саме депутатські фракції мають стати у Верховній Раді України необхідним елементом конструювання політичних та економічних реформ, які б через різне політичне представництво враховували б інтереси всіх регіонів та міст України. Але, як показує практика здійснення парламентаризму в Україні, ані депутати, ані депутатські фракції не виконують покладених на них функцій та задач, і здебільшого лише впроваджують під виглядом стратегічних рішень результати кулуарних домовленостей, як, наприклад, уряд В. Пустовойтенка у 1999 р., уряд Ю. Тимошенко у 2005 р. чи уряд В. Януковича у 2002 та 2007 рр. Тобто формування державної політики відбувається без урахування не тільки інтересів електорату, а також жодним чином не враховується його зауваження

щодо конкретних персоналій та їх плану дій. Показовим щодо вирішення цього питання можна назвати затвердження складу уряду А. Яценюка у 2014 р., де кандидатів на урядові посади затверджували безпосередньо за участі народу України, який зібрався на Майдані незалежності на так зване «Народне віче». Утім, як виявила нещодавня відставка в.о. Міністра оборони України І. Тенюха, думки народу України та його висновків щодо цієї кандидатури заслухано не було. Але, як показало саме голосування за відставку в.о. Міністра оборони України І. Тенюха, так і впровадження офіційного курсу розвитку нашої держави на шлях до євроінтеграції, то всю відповідальність взяли на себе власне парламентські фракції, а не окремі депутати [7].

Окрім того, саме Верховна Рада України в особі депутатських фракцій розробляє програму реформ та заходів щодо підготовки програми до вступу у Європейський Союз [8]. Але при цьому народна думка чи його інтереси залишаються поза полем зору українських парламентаріїв. Отже, враховуючи існуючий спектр інституціональних проблем, на нашу думку, необхідно виділити такі вектори реформування Верховної Ради України у контексті участі політичних партій, а саме: люстраційний, народного представництва, олігархічний клан, інституціональна система, бюрократичний апарат. Розглянемо кожен з них окремо.

Люстраційний вектор реформування передбачає очищення Верховної Ради України від корумпованих та зацікавлених груп, яких зараз налічується понад 300–320 осіб [9]. Але при цьому варто зауважити, що критерії люстрації та її терміни, а також необхідні закони щодо її запровадження кожна з парламентських фракцій розробляє окремо й намагається в такий спосіб мінімізувати ризики. Серед ризиків можна назвати відсутність фінансових джерел партії, яку й репрезентує парламентська фракція. Іншим ризиком може слугувати руйнація іміжду партії через участь у корупційних схемах. Тому такий напрям хоча й є одним із найбільш ефективним, а як показав досвід Республіки Польща — єдиним засобом позбавлення політики від корупційних явищ. Але, на наш погляд, сьогодні жодна політична сила не має політичної волі розпочати ефективний процес люстрації, оскільки він означає політичне самогубство. Таким чином, поки що названий вектор реформування залишається утопічним, що наочно демонструють процеси у Верховній Раді в умовах політичної кризи 2014 р.

Народне представництво також є одним із утопічних векторів трансформації Верховної Ради України. Мова йде про те, що парламентські фракції мають очолювати представники з громадянського суспільства. Але Конституція України та Регламент Верховної Ради України передбачає формування фракцій виключно на партійній основі. Рішенням проблеми залучення пред-

ставників громадянського суспільства могло б надати виділення для них квот у парламенті. Проте, як показує досвід Фінляндії, Швеції та інших країн, що мають квоти у законодавчій гілці влади, їх роль залишається формальною й найчастіше стосується питань соціального захисту населення, а саме квоти для інвалідів, багатодітних матерів, представників національних меншин тощо. В Україні такі квоти можна було б надати для боротьби з корупційними явищами у Верховній Раді, але разом з тим, цю проблему можна вирішити посиленням відповідальності депутатів за свою діяльність й у створенні реального механізму його відкликання (наприклад, досвід Італії, де для відкликання депутата достатньо 5000 підписів мешканців округу, який він представляє).

Наступний вектор, який ми спостерігаємо сьогодні, це подальше зрощення олігархічних кланів з державою у єдиний конгломерат з державних інституцій та зацікавлених груп. Така система, незважаючи на всі песимістичні прогнози, демонструє свою життєздатність і подекуди ефективність. Як показували політологічні дослідження М. Томенка щодо участі олігархічних кланів у процесах прийняття політичних рішень, саме їх фракції приймали найбільш стратегічні й важливі рішення, наприклад обрання курсу євроінтеграції чи прийняття нереальних бюджетів уряду М. Азарова за часів правління В. Януковича.

Інституціональна система являє собою перехідну модель парламентських фракцій за умов відсутності чітких орієнтирів конституційної реформи, що буде даватися взнаки й після виборів Президента України у травні 2014 р. Мова йде про те, що депутатські фракції будуть переформовуватися в залежності від політичних умов та курсу нового Президента. Іншими словами, незважаючи на посилення ролі парламенту у процесах прийняття політичних рішень, сам процес творення депутатських фракцій ризикує залишитися цілком залежним від інтересів Президента та його оточення. І тому зараз необхідно, щоб депутатські фракції ініціювали процеси посилення своєї незалежності від інституціонального впливу інших державних інституцій.

Бюрократичний апарат — це останній вектор реформування Верховної Ради України, у якій депутатські фракції остаточно перетворюються на інструмент впровадження рішень зацікавленими особами й будуть виконувати роль їх юридичного оформлення. Іншими словами, не мати жодних механізмів впливу на політичну реальність в Україні. Такий вектор діяв в Україні під час помаранчевої революції 2004 р., коли парламент, ставши жертвою політичної кризи, змушений був розпочати процес конституційної реформи.

Отже, парламентські фракції залишаються фундаментальним елементом Верховної Ради України у питаннях забезпечення процесів законотворчості,

разом з тим вони одночасно виступають найбільшим слабким місцем цього процесу, оскільки саме фракції є найбільш вразливим елементом для політичної корупції та вузьких приватних інтересів.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи результати дослідження, можна дійти таких висновків. По-перше, депутатські фракції у Верховній Раді залишаються єдиним представником політичних партій в Україні й тому автоматично мають виконувати функцію громадського представництва. По-друге, депутатські фракції залишаються нестійким елементом розроблення та впровадження політичних рішень і здебільшого діють ситуативно й без урахування інтересів населення України, яке і наділяє їх законотворчим мандатом. По-третє, реформування Верховної Ради має йти у посиленні відповідальності депутатських фракцій не тільки за прийняті політичні рішення, але й кадрову політику в інституціях державної влади, що підіймає питання люстрації партійних фракцій в умовах кризового стану політичної системи. Саме цьому напряду будуть присвячені наші подальші наукові розробки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page2>.
2. Опитування: найбільш корумпованим органом влади визнано Верховну Раду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pilga.in.ua/node/800>.
3. Звіркowska В. Верховна Рада України в контексті політичного реформування / В. Звіркowska // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 37–47.
4. Майданник О. Повноваження та форми діяльності народного депутата України у сфері парламентського контролю (теоретичний аспект) / О. Майданник // Право України. – 2007. – № 8. – С. 9–13.
5. Шаповал В. Парламентаризм в Україні: пошуки парадигми чи рух до нового? / В. М. Шаповал // Віче. – 1997. – № 5. – С. 14–24.
6. Політична система України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. ; за заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 988 с.
7. Рада підтвердила євроінтеграційний курс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/104730>.
8. Раді пропонують подати заявку на вступ до ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/105228>.
9. Україна за рівнем корумпованості ледь не впала нижче Папуа-Нової Гвінеї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/economics/_ukrayina-za-rivnem-korumpovanosti-led-ne-vpala-nizhche-papua-novoyi-gvineyi/529549.

РОЛЬ ДЕПУТАТСКИХ ФРАКЦИЙ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ РЕФОРМИРОВАНИЯ ВЕРХОВНОЙ РАДЫ УКРАИНЫ

Антонова О. С.

Исследованы проблемы и перспективы совершенствования политико-правового обеспечения деятельности депутатских фракций в законодательной ветви власти в Украине. Отдельный акцент сделан на перспективах проведения конституционной реформы Украины в контексте усиления ответственности депутатских фракций за принимаемые решения. Автор на многочисленных практических примерах доказывает неэффективность нынешней системы законодательного процесса. Также делается вывод о том, что депутатские фракции в принимаемых решениях демонстрируют не защиту интересов большинства граждан Украины, а лишь корпоративные интересы отдельных групп политиков. Особое внимание уделяется векторам трансформации Верховной Рады Украины и политических фракций, что в итоге поднимает актуальность политического реформирования в Украине на новый теоретико-методологический уровень.

Ключевые слова: Верховная Рада Украины, депутатская фракция, конституционная реформа, парламентаризм, законодательная ветвь власти.

ROLE OF DEPUTY FRACTIONS IN IMPLEMENTATION OF REFORMING OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE

Antonova O. S.

Problems and prospects of improvement of the political-right ensuring activity of deputy fractions in a legislative branch of the power in Ukraine are investigated. The separate emphasis is placed on prospects of carrying out the Constitutional reform of Ukraine in a context of strengthening of responsibility of deputy fractions for made decisions. The author on numerous practical examples proves an inefficiency of present system of legislative process. Also, the conclusion that deputy fractions in made decisions show not protection of interests of the majority of citizens of Ukraine, and only corporate interests of separate groups of policy is drawn. The special attention is paid to vectors of transformation of the Verkhovna Rada of Ukraine and political fractions that as a result подымаем relevance of political reforming in Ukraine on new teoretiko-methodological level.

Key words: Verkhovna Rada of Ukraine, deputy fraction, constitutional reform, parliamentarism, legislative branch of the power.

УДК 321.6/.8(477)

М. Г. Нурмухометова, аспірантка кафедри політології
Донецького національного університету

ВИРОБЛЕННЯ СТРАТЕГІЧНОГО КУРСУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ЗА УМОВ ПАРЛАМЕНТСЬКО- ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ

Проаналізовано процеси вироблення стратегічного курсу розвитку України за умов парламентської форми правління. Показано, що в умовах трансформаційного розвитку основним актором прийняття стратегічних рішень залишається глава держави, а саме Президент України.

Ключові слова: парламентська республіка, глава держави, стратегічний курс розвитку держави, політична партія, державна політика.

Актуальність теми дослідження пояснюється конституційним процесом у сучасній Україні, де вектор розроблення та здійснення стратегічного курсу розвитку держави переміщується від Президента до парламенту. З одного боку, як наочно демонструє досвід сталих європейських демократій, таке переміщення дозволяє стратегічному курсу розвитку держави враховувати якомога більший спектр інтересів громадян у виробленні політики. А з іншого — перехідний стан політичної системи та відсутність стратегічного плану розвитку України ставить перед нашою державою значні виклики, на які може відповісти лише стабільна й ефективна президентська влада (мається на увазі питання оборони та територіальної цілісності нашої держави). Складності вказаній темі додає також факт того, що Україна вже мала досвід парламентсько-президентської республіки, який асоціюється переважно з кризою у взаємовідносинах між Президентом України та Прем'єр-міністром України. Але, як наочно демонструють сучасні реалії, населення України та політична еліта мають намір відмовитися від реставрації сильної президентської вертикалі на користь плюралістичної парламентської моделі з метою адаптації її до українських реалій. Проте невирішеним залишається питання стратегічного розвитку української держави у контексті концептуального розроблення та інституціонального впровадження. Саме вирішенню зазначених питань і присвячено наше дослідження.

Метою дослідження є аналіз існуючих концепцій стратегічного розвитку держави в умовах парламентських республік та аргументація їх упро-

вадження в умовах сучасної України. Задля вирішення поставленої мети необхідно узагальнити існуючий теоретичний та практичний досвід вироблення стратегічного курсу розвитку держави. Також необхідно доповнити поняття «стратегічний курс розвитку держави» з урахуванням сучасних українських реалій; здійснити критичний огляд переваг та недоліків парламентського вироблення та впровадження стратегічного курсу розвитку держави.

Предметом дослідження є концепція стратегічного курсу розвитку держави в умовах парламентського устрою.

Об'єктом є процеси системної трансформації та їх вплив на впровадження стратегічного курсу розвитку держави в умовах перехідних країн.

Ступінь розробки теми. У країнах сучасного світу проблематика дослідження стратегічного курсу розвитку держави досліджується переважно фахівцями з конституційного права, де акцент робиться передусім на ролях та статусах очільників держави у впровадженні переважно зовнішніх орієнтирів національної політики. Названий напрям досліджується переважно у роботах російських та американських авторів, таких як А. Круассан, В. Меркель, І. Панарін, С. Скача, А. Степан, О. Черкасов та ін. В українській науковій традиції вказана проблема подається виключно у контексті впливу традиції та модернізації на характер трансформації інституту очільника держави та законодавчої гілки влади. Мова йде про те, що вироблення стратегічного курсу держави відбувається виключно під впливом зовнішніх факторів, таких як ідея руського миру (проросійський вектор) або євроінтеграція (прозахідний вектор). Саме на таких позиціях будують свої дослідження В. Горбатенко, Ю. Коваль, Р. Мартинюк, В. Серебрянников, В. Сухонос та ін. Разом з тим невіршеним залишається питання інституційної ізольованості законодавчої гілки влади щодо вироблення стратегічного курсу розвитку країни. Тобто він стає результатом кулуарних домовленостей керівників держави із зовнішніми партнерами щодо врахування їх інтересів при виробленні стратегічного курсу розвитку держави, орієнтирів зовнішньої політики тощо. Іншими словами, сенс інституційної ізольованості при виробленні стратегічного курсу розвитку держави полягає в ролі юридичного оформлення вже узгоджених рішень і жодним чином без урахування інтересів громадян. Прикладом цього слугує вироблення багатовекторності Л. Кучмою, прозахідного курсу В. Ющенка, помірковано проросійським курсом В. Януковича та ультрапрозахідним курсом теперішньої влади.

Виклад основного матеріалу. Проблематиці особливостей впровадження стратегічного курсу розвитку держави у контексті зовнішньої політики, де центральними постають питання факторів та чинників регіональної чи національної специфіки певних країн; стосовно місця політичних інститутів

у виробленні стратегічного курсу розвитку держави, то їм віддається дещо другорядна роль з приводу того, що наукова категорія «стратегічний курс розвитку держави» являє собою сукупність заходів центрального уряду щодо втілення у життя або національної ідеї, або світоглядної позиції у зовнішніх відносинах, як наприклад за С. Гантінгтоном та Ф. Фукуямою виділення західного та не західного типу міжнародних систем [1, с. 47].

Стратегічний курс розвитку держави як політичне явище й форма впровадження політики включає в себе багато аспектів, серед яких найбільш значущими виступають зовнішня та внутрішня політика. Але при цьому варто зауважити, що названі аспекти є структурними рівнями стратегічного курсу розвитку будь-якої країни. Доказом цього виступає позиція В. Тертички, який зауважує, що важелями будь-якого курсу розвитку держави є вироблення як внутрішніх, так і зовнішніх орієнтирів державної політики в будь-якій сфері [2, с. 69]. Але, на наш погляд, при цьому відбувається нехтування державних інституцій, яка полягає виключно у легітимізації певної політики.

Для того щоб уникати подібної плутанини, де стратегічний курс і зовнішньополітичні орієнтири подаються як одна категорія, на наш погляд, необхідно на методологічному рівні пояснити, у чому полягає їх відмінність. Стратегічний курс розвитку держави являє собою одну із слаборозвинених категорій політичної науки, переважно під нею розуміють набір заходів, які має впровадити політична еліта для підвищення конкурентоспроможності держави на економічній, політичній або соціокультурній (стандарти життя) арені світу. У свою чергу, зовнішньополітичний курс являє собою чіткий аналіз економічних, політичних, фінансових, військових та інших ресурсів для впровадження чітко оформленої зовнішньополітичної стратегії. Іншими словами, стратегічний курс розвитку країни виступає своєрідним індикатором інституціональної стабільності, а саме наочно демонструє ефективність процесів прийняття політичних рішень. Зовнішня політика держави, у свою чергу, виступає відображенням цього процесу. Але центральним постає питання: «яка саме інституція має розробляти, впроваджувати та реалізовувати курс розвитку держави».

Як показав попередній аналіз інститутів державної влади в Україні, у Конституції зразків 1996 та 2004 рр. відповіді на це запитання немає. Але, як виходить із ст. 75 Конституції України, Верховна Рада України виступає єдиним інститутом законотворчості в Україні [3]. На думку американських політологів А. Степана і С. Скача, у перехідних суспільствах, до яких належить й Україна, відбувається зсув інституційних основ державної влади, де частина повноважень парламенту у вигляді запровадження основ стратегічного розвитку відхиляється у бік президентської вертикалі влади [4, р. 18].

Тобто, незважаючи на те, що парламентарі, отримуючи свій мандат від населення, автоматично позбавлені права врахування інтересів пересічних громадян при виробленні політики, вказаний факт американські політологи пояснюють крізь призму ролі інституту глави держави перехідних суспільств, де він виконує роль стабілізатора політичної системи й гарантом збереження конституційного ладу та правопорядку в Україні [4, р. 19]. Як виходить із Конституцій України обох редакцій, саме глава держави й забезпечує фактичне існування держави, і тому може багато в чому порушувати основи національних інтересів, мотивуючи це збереженням територіальної цілісності держави. На практиці такий стан речей одночасно й слабкість інституту глави держави у виробленні стратегічного курсу розвитку держави, оскільки на прикладі України він може також стати причиною глибокої й дострокової системної кризи. Російський дослідник О. Черкасов пояснює її з позицій конституційно-правових гарантій, де очільник держави задля вирішення системної кризи просто змушений звернутися до парламентарів з пропозицією затвердження стратегічної програми реформ та перетворень, яка найчастіше й виступає стратегічним курсом розвитку держави [5, с. 40–41]. Іншими словами, стратегічний курс розвитку держави здебільшого залишається напрямом політичних домовленостей між гілками влади, ніж справжнім відбитком реалізації громадських інтересів. На користь нашої думки інший російський дослідник В. Серебрянников пропонує виокремлювати такі два аспекти стратегічного розвитку держави в умовах перехідного стану політичної системи. Перший аспект закріплює в офіційній політиці реалізацію інтересів пануючої верстви чи еліти, де населення надає певним групам мандат на представництво нібито власних інтересів, але відповідальність за реалізацію народних інтересів повністю покладено на інститут глави держави як гаранта конституційного ладу [6, с. 260]. Іншими словами, політичні еліти одночасно виконують дві стратегії розвитку держави: з одного боку, вони отримують ресурси влади задля захисту власних інтересів шляхом отримання народного мандату на це; а з іншого — очільник держави в особі Президента України виступає своєрідним арбітром вказаних процесів і подає їх як модель розвитку держави, де приватна ініціатива покликана прискорити трансформаційні процеси розвитку України. Саме це ми знаходимо у редакції Конституції України 1996 р., де Президент України через широкий спектр повноважень виконує такі нетипові функції інституту президентства у вигляді захисту одночасно загальносуспільних інтересів (гарант конституційного ладу), стабілізує політичну систему (має право формувати виконавчу влади й розпуску парламенту) та оформлює все це в систему державної влади, очільником якої й виступає. Другий аспект стратегічного розвитку держави, на думку В. Серебрянникова, забезпечується

посиленням ролі парламенту, який має на меті узгоджувати інтереси глави держави, громадян та політичної еліти в єдиний варіант стратегічної політики [6, с. 261]. Саме це, на наш погляд, і мала забезпечувати конституційна реформа 2004 р., яка посилювала роль Верховної Ради в реалізації стратегічних програм розвитку нашої держави. Конституційна реформа мала на меті перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку, де важелі політики визначала саме законодавча гілка влади. Але, на наш погляд, конституційна реформа торкалася лише організаційних основ гілок влади та перенесення центру впливу на процеси прийняття політичних рішень від Президента до Верховної Ради. Так, згідно зі ст. 106 Конституції України Верховна Рада може й не підтримувати кадрові призначення Президента (передусім це стосується міністрів так званого силового сектору) [3]. У свою чергу, в ст. 113 Конституції визначено, що Кабінет Міністрів, який займається реалізацією програми розвитку України, відповідальний як перед президентом, так і перед Верховною Радою, причому контролює його діяльність парламентська більшість, яка й ухвалює програму дій уряду. Іншими словами, за парламентсько-президентської формою правління Верховна Рада України отримала необхідні засоби та ресурси щодо не тільки розробки, але й впровадження стратегічної програми розвитку України [3]. Проте разом з цим вона отримала й дисбаланс у системі взаємовідносин з Президентом України, оскільки Конституцією не встановлювались ані формат відповідальності уряду перед очільником держави, ані його зобов'язання щодо реалізації стратегічної програми розвитку держави.

Подана проблема в американських політологів В. Меркель та А. Круасана окреслюється як протиставлення формальних, реальних та дефектних елементів впровадження політики в перехідних політичних системах, де одночасно законодавча й виконавча гілки влади мають за кінцеву мету утворення та реалізацію стратегічного курсу розвитку країни, що дозволить їм встановити гегемонію «правил гри» певної елітарної групи [7, с. 7–8]. Іншими словами, конституційна реформа, незважаючи на посилення ролі українського парламенту у процесах розробки та реалізації стратегічної державної політики, жодним чином не закріпила її у фундаментальних засадах діяльності Верховної Ради України. Тобто, на наш погляд, потрібно було дещо розширити тлумачення Верховної Ради України не тільки як єдиного центру прийняття закону, а ще й інституту розробки й ухвалення політичних рішень, які орієнтуються на стратегічний розвиток держави й встановити між законодавчою та виконавчою гілками влади механізми стримувань та противаг. З цього приводу вже згадувані нами В. Меркель та А. Круасан зауважували, що у цьому випадку стратегічний курс розвитку держави у перехідних суспільствах має будуватися на таких принципах:

1) легітимація панування всіх гілок влади через процедуру виборів, де влада отримує мандат від народу під чіткі гарантії дотримання його інтересів, такими гарантіями виступають зрозумілі процедури відкликання депутата або участь громадських представників у виробленні стратегічних рішень;

2) рівний доступ до ресурсів влади, де державні інституції мають відносно рівний потенціал у впровадженні стратегічної політики й при цьому не торкаються справ одна одної;

3) встановлення управлінської монополії, де на рівні Конституції закріплюється право певної інституції встановлювати так зване «заключне слово» у виробленні політики. Наприклад, у ліберальних демократіях це прерогатива парламенту, який через плюралізм думок приймає зважене рішення з урахуванням вимог більшої кількості інтересів;

4) встановлення прозорої структури влади, де очільник держави й законодавча гілка влади взаємодоповнюють одна одну й жодним чином не перетинаються в системі розподілу повноважень або їх дублювання;

5) встановлення меж контролю між гілками влади у сфері виконання функціонального навантаження. Мова йде про те, що Конституції мають чітко встановлювати критерії ефективності чи неефективності політичних рішень [7, с. 8].

Подані критерії спрацьовують лише за умови чіткої парламентської республіки чи делегування законодавчій гілці влади ресурсів та повноважень для розробки стратегічного курсу розвитку країни. Саме це намагається довести розробник концепції делегативної демократії Г. О'Доннелл. Мова йде про те, що інститут глави держави виступає як представник ідеалів нації та провідний детермінант національного інтересу лише за умови його символічної природи «національного символу», як це відбувається у Сполучених Штатах Америки. В інших випадках встановлюється парламентське створення стратегічного курсу розвитку держави як найбільш ефективне та дієздатне [8, р. 12]. Але відкритим залишається питання критеріїв ефективності стратегічного курсу розвитку держави за умов президентської чи парламентської форми правління, і тому саме цьому напрямку будуть присвячені наші подальші наукові розробки.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи результати дослідження, можна дійти таких висновків. По-перше, категорія «стратегічний курс розвитку держави» сьогодні набула нового фундаментального визначення, а саме демонструє змістовне наповнення внутрішньодержавної та зовнішньої політики владних елітарних груп і включає ряд фундаментальних ознак соціокультурного та політичного значення. По-друге, трансформаційний етап розвитку політичної системи України зазнає фундаментальних прогалин

у реалізації політичних інститутів своїх базових функцій, мова йде передусім про законодавчу гілку влади, яка жодним чином не розробляє національну політику, а лише легітимізує результати кулуарних домовленостей певних елітарних груп. І нарешті, по-третє, перехідний стан політичної системи, повернення до парламентсько-президентської форми правління та євроінтеграційний вектор трансформації нашої держави мають зумовлювати і посилювати роль парламенту у затвердженні стратегічного курсу розвитку України, але цього не відбувається, й українська політична еліта поки що не здатна реалізувати програму реальних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. М. Левин. – М. : Ермак, АСТ, 2005. – С. 592.
2. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.
3. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Stepan A. Constitutional Framework and Democratic Consolidation: Parliamentarism versus Presidentialism / A. Stepan, C. Skach // World Politics. Princeton, 1993. – Vol. 46. – № 1. – P. 18–19.
5. Черкасов А. И. Глава государства и правительство в странах современного мира (Конституционно-правовое регулирование и практика) / А. И. Черкасов. – М. : Экзамен, 2006. – 222 с.
6. Серебрянников В. В. Президенты США в роли воителей / В. В. Серебрянников // Соц.-гуманит. знания. – 2005. – № 6. – С. 251–268.
7. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) : пер. с нем. / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6–17.
8. O'Donnell G. Delegative democracy? / G. O'Donnell // East-South System Transformation. – Working Papers. – № 174. – 1993. – 16 p.

ВЫРАБОТКА СТРАТЕГИЧЕСКОГО КУРСА РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ ПАРЛАМЕНТСКО- ПРЕЗИДЕНТСКОЙ ФОРМЫ ПРАВЛЕНИЯ

Нурмухометова М. Г.

В представленном исследовании дан анализ специфики формирования стратегического курса развития Украины. Доказано, что реализация стратегических задач в государстве напрямую зависит от формы политического правления. В условиях трансформации политической системы наибольшую актуальность приобретают вопросы плюрализма мнений. Данный принцип можно реализовать только в услови-

ях парламентской формы правления, что в перспективе может скоординировать вектор реформирования государства в необходимом направлении. Отдельно рассмотрены угрозы и риски, связанные с реализацией стратегического курса развития Украины в условиях острого политического кризиса.

Ключевые слова: парламентская республика, стратегический курс развития государства, политическая партия, государственная политика.

DEVELOPMENT OF THE STRATEGIC COURSE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE PARLIAMENTARY-PRESIDENTIAL GOVERNMENT

Nurmukhometova M. G.

In the presented research the analysis of specifics of formation of a strategic course of development of Ukraine is given. It is proved that realization of strategic tasks in the state directly depends on a form of political board. In the conditions of transformation of political system of the greatest relevance gather questions of pluralism of opinions. This principle can be realized only in the conditions of the parliamentary form of government that in the long term can coordinate a vector of reforming of the state in the necessary direction. Threats and risks connected with realization of a strategic course of development of Ukraine in the conditions of an acute political crisis are separately considered.

Key words: *parliamentary republic, strategic course of development of the state, political party, state policy.*

УДК 351.86(746.1)

Хайтам Ніамах Рахім, аспірант

МАС-МЕДІЙНІ ДИСКУРСИ ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті доводиться, що сьогодні медіа посідають центральне місце у питаннях інформування громадян про поточні проблеми. Вони слугують не тільки для передавання інформації, а й для формування суспільної думки та презентації особливих версій реальності. Через різні медіаформи, від традиційної преси до нових електронних джерел, які якісно різняться між собою, здійснюється значний вплив на масову свідомість завдяки масштабній присутності в інформаційному просторі.

Відтак медіа відіграють значну роль у артикуляції специфічних дискурсів і визначенні меж, у яких розуміється реальність, що стосується соціальних груп.

Ключові слова: *медіадискурс, медіапрезентація, політизація дискурсу, етноцентричний дискурс, дискурси домінування та демонізації, іслам, мусульмани.*

Актуальність проблеми. В умовах глобалізації роль та значення медіа різко зростають. Сьогодні вони перетворилися на розгалужену систему культурно-інформаційних монополій, які постають однією з головних опор будь-якої держави [1, с. 30]. У процесі розвитку масових комунікацій їхні економічні, ідеологічні, політичні та інші складники постійно переплітаються і впливають на зміст і форму соціокультурного життя. Як результат такого впливу медіа на суспільство об'єктивно сформувалася технологія фрагментації; під впливом пристосування до потреб масової публіки відбулося «культурне збідніння», комодифікація інформації, впровадження психології консьюмеризму в галузь ідеального, творчого, що привело до створення «культурного медіапродукту» [2, с. 28]. Майже аксіоматичним стало твердження про те, що медіа підвищує поінформованість широких верств населення. Однак недостатня якість зростаючої кількості повідомлень має загрозу відвернути увагу людей від активної участі у соціальних процесах і перетворити їх на нейтральних або спотворено ангажованих спостерігачів. З іншого боку, існує небезпека надмірної політизації інформації, її свідомого або несвідомого викривлення. Усе це спонукає переосмислити характер, спрямованість і тенденції у розвитку сучасних медіа.

Уже на початку 1970-х рр. у країнах Заходу були започатковані дослідження соціологічних та культурних значень медіа як єдиного дослідницького комплексу з концентрацією уваги на управлінських, ідеологічних і культурних аспектах маскомунікаційного впливу на людину і суспільство [3]. Майже через півтора десятиліття американський дослідник М. Шадсон визначив три напрями в дослідженнях мас-медіа: неовеберіанський аналіз раціональності у «виробництві культури» (фокусування уваги на питаннях організації роботи мас-медіа й забезпечення рівня професіоналізму й збуту, необхідного в умовах конкуренції); неомарксистський підхід (вивчення символічного значення повідомлень масової комунікації відповідно до традиційної культури Франкфуртської школи і ролі культурного апарату як ідеологічного засобу підтримки політичної гегемонії); неодюркгейміанські дослідження «публічного сприйняття» (колективні уявлення, що формуються за допомогою мас-медіа, розглядаються як спосіб об'єднання людей через утвердження у них почуття солідарності [4, с. 46].

Однак ці підходи останнім часом опинилися в очевидній небезпеці. Сьогодні ми можемо констатувати, що відбувається потужна й цілеспрямована

політизація мас-медіа. Останні займають унікальні можливості щодо впливу на суспільну думку, створення та модифікацію іміджу окремих соціальних груп, інтерпретації їхньої поведінки. При цьому об'єктами масштабних маніпуляцій можуть ставати колективні ідентичності [5]. Як зазначають експерти, медіа мають можливість політизувати питання, репрезентуючи їх у спосіб, який не мають інші інститути суспільства. Вони працюють на велику аудиторію, вплив на яку не піддається сумніву [6, с. 51]. Деякі люди усвідомлюють факт впливу медіа на суспільство, однак вважають, що особисто вони не підпадають під нього [7, с. 173]. Але, як правило, все відбувається з точністю до навпаки [8, с. 29].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Питання політизації медіа досліджувалися такими відомими фахівцями, як С. Кідвай, Б. Кландерманс, Л. Пінтак, Д. Поттер, Е. Пул, Б. Сімон та багато інших. Теорію дискурсів засобів масової інформації, особливо стосовно мусульмансько-арабського світу, активно вивчали С. Амелі, Н. Деніел, С. Маранді, З. Сардар, Е. Сейд, Р. Траст, С. Холл та деякі інші вчені. При цьому слід зазначити, що проблематика робіт, пов'язаних з мас-медіа, весь час поширюється, зростає аналітична цінність узагальнюючих матеріалів.

Формулювання цілей статті. У статті будуть проаналізовані актуальні мас-медійні дискурси сучасності, зокрема щодо арабо-мусульманського світу.

Виклад основного матеріалу. У теоріях медіапрезентацій очевидно проглядається зв'язок з реальністю, композицією політичної системи, які враховують не тільки культурологічні думки, але й беруть до уваги структури влади, владні відношення між суспільними акторами, особливо з огляду на відношення між більшістю та представниками меншин. У науковій літературі в багатьох випадках пріоритет належить питанню непорозуміння, яке виникає при спробах побудувати діалог на взаємовигідній основі. Однією з суттєвих причин цього явища є погані (або недостовірні) комунікації, небажання або нездатність їх правильної організації. Водночас виникає логічне запитання: якщо ми повсякчас стикаємося з хибними репрезентаціями, то конче необхідно зрозуміти причини цього явища. Насамперед виникає перша очевидна відповідь — це наша нездатність описати реальність, наше внесення до об'єктивності сприйняття певних суб'єктивних моментів або щось інше.

Загальновідомо, що наші конструкції реальності значною мірою залежать від попереднього сприйняття. Сучасні оцінки проходять крізь канали першого ефекту, отриманого від попередніх, інших ефектів. І це не фіксоване враження про все, що відбувається у світі або нашій свідомості. Багато змістовних специфічних оцінок залежить від особливостей аудиторії та авторів.

Для того щоб зрозуміти специфіку медіапарепрезентацій, необхідно неупереджено подивитися на структуру дискурсу. Дискурсивний підхід до репрезентації передбачає її у формі взаємодіючого кола значень. Традиційно значення є надання об'єктам «out there» світу внутрішнього сенсу та почуттів індивідів.

Відповідно до розуміння структуралістів значення — це, насамперед, ефект значущості, і не світу та людей, а мови. Іншими словами, ми те, що і як ми говоримо, як і світ є те, що і як ми говоримо про нього [9, с. 93]. З іншого боку, на думку С. Холла, термін «дискурс» зазвичай використовується як лінгвістичний концепт, який пов'язує написане, образне, мову або навіть соціокультурний контекст [10, с. 44]. А відомий дослідник Н. Фокаулт розуміє під дискурсом групу тверджень, які забезпечують можливість мови говорити про шлях репрезентації знання на якусь специфічну тему в особливий історичний момент. Таким чином, дискурс постає як продукція знання певного історичного періоду і культури посередництвом мови.

Сьогодні зазвичай виділяють три основних підходи щодо репрезентації. Перший з них — «рефлексивний». Його іноді вважають певною мірою редуцціоністським розумінням репрезентації. Відповідні значення, а також смисли, які необхідно донести до того, хто їх сприймає, лежать в об'єкті, персоні, ідеї або події реального світу і функція мови — виступати як дзеркало, що відображає істинне значення того, що існує.

Другий — «інтенціональний підхід», насамперед, фокусується на змісті того, що автор вкладає в ньому крізь унікальне розуміння смислу посередництвом мови. При цьому великого значення набуває інтонація, асоціативні зв'язки тощо. Незважаючи на несприйняття цього підходу, важко не погодитися, що мова — це приватна справа кожної особистості.

Третій підхід — конструкціоністський, або пояснюючий. Це означає, що ніхто не може зафіксувати істинного значення того чи іншого явища (процесу) у мові. Ми використовуємо систему мови або якусь іншу систему для того, щоб представити наші концепції. Таким чином, для того щоб щось зрозуміти, треба знайти домінантні дискурси [11, с. 11].

Очевидно, що ядро сучасних репрезентацій складає дискурсивна інтерпретація, яка є незворотною. При цьому ідеологічна репрезентація є одним із найбільш загальних сучасних трендів дискурсів, особливо коли розгляду підлягають релігійні, етнічні питання та проблеми влади.

У світі, що глобалізується, ідеологічна репрезентація, по суті, виступає домінуючим дискурсом, що ставить у «привілейований стан» певні ідеї, цінності, культури і навіть цивілізації, маргіналізуючи та змінюючи інші, навіть виправдовуючи та легітимізуючи насильство проти них. Останнім

яскравим прикладом цього є російська агресія в Криму під приводом захисту прав російськомовного населення.

Слід також зауважити, що ідеологічна репрезентація не завжди виступає проектом або ефектом соціальної інженерії, але завжди йде слідом за впливами політичних систем та ідеології політичних еліт. При цьому слідом зазначити, що ідеологічна репрезентація може проявлятися у трьох основних взаємопов'язаних структурних дискурсах:

1. Етноцентричний дискурс, коли центральне місце займає «свої», «група» або «нація». Зокрема, ми, європейці (американці, росіяни тощо), на противагу решті людей. Етноцентризм проводить чітке розмежування між «ми» і «вони», що знаходило відображення у гаслах XVIII ст. «або ви з нами, або загиньте» та XXI ст. «хто не з нами, той проти нас».

2. Дискурс домінування, який, головним чином, стосується влади й ефективності її впливів. Репрезентація «ми» та «вони» набуває вигляду суттєвої переваги «ми» над слабкістю та хибністю інших соціальних груп. Це своєрідна постійна «перемога» більшості над меншістю з огляду не на кількість учасників соціальних процесів, а на ступінь дієвості їх владних проектів, можливостей їх реалізації.

3. І, зрештою, найбільш брудний й агресивний дискурс демонізації, що ґрунтується на безчесті, лицемірстві та фантазіях. Тут усе може відбуватися відповідно до примх замовника. Цей дискурс руйнує реальність майже абсолютно й тотально.

Релігієфобія та етнофобія в цілому та ісламофобія зокрема представляють очевидні результати цілеспрямованого й свідомого перетворення певних соціальних груп на ворогів. Іноді в ісламофобії водночас демонізуються релігія та етнічність. Це, зокрема, сьогодні загальна практика західних медіа стосовно пакистанців, іракців або іранців.

Водночас існує загальна домінантна репрезентація мусульман, яка описує їх та їхню релігію у дуже неакуратній і принизливій манері. На думку А. Ахмеда, західні медіа вже тривалий час систематично й послідовно приписують мусульманам негативні риси, якості та впливи. Орієнталістські уявлення про мусульман, які яскраво представлені у творах Е. Сейда [12], як політичних анархістів та домашніх тиранів, розповсюджуються в різноманітних медіа і з часом перетворюються на усталені стереотипи. Часто-густо всі новини, пов'язані з мусульманськими центрами, інтерпретуються як негативні події [13, с. 9].

Особливо це стало помітним після терористичних актів у США 11 вересня 2001 р. та початком так званої антитерористичної війни на теренах Афганістану та Іраку. Саме в цей час у новинах західних медіа почали домінувати ворожість, яка викривляє реальність та руйнує істину. При цьому

головна деградація стандартів західних медіа та журналістики в цілому полягає в русі до окремих звукових моментів, обривків, опису швидких подій та уваги до екстремістського ісламу, який представлений доволі малою часткою мусульман на тлі понад 1 млрд осіб.

Відомий британський дослідник Б. Вітейкер підкреслює, що сьогодні існує принаймні чотири стереотипи, які циркулюють у британських медіа. Серед них нетерпимість, жіночобія, насильство або жорстокість та чужість до інших [14]. До цього слід додати синергетичний ефект старих кліше. Так, як справедливо зауважує Т. Аббас, сьогодні ісламофобія підживлюється не тільки стереотипами, але й упередженостями, пов'язаними з колоніалізмом, міграцією та расизмом [15, с. 65]. Зокрема, релігійні коріння ісламу описуються в термінах небезпеки та ірраціональності. На думку В. Конте, стосовно ісламу використовуються ті самі форми й образи, які існували десять, двадцять та навіть тридцять років назад [16].

Особливо слід звернути увагу на те, що систематичні повтори роблять інформацію майже аксіоматичною для сприйняття пересічних громадян. Деякі іміджі та стереотипи так глибоко укорінені у мас-медіа, що ісламофобія вже сприймається як природний процес. Це яскраво видно у практиці американських та європейських медіа. Зокрема, Дж. Хензелл-Томас знаходить спільне у стратегії та структурі дискурсів, які можна знайти в текстах стосовно ісламу. Воно складається з повторів, гіпербол, висміювань, метафор, звинувачень, некоректних припущень [17]. Цей новий «расизм» має хитру та тонку природу — він виявляється у повсякденних текстах та звичних розмовах. Мусульмани показуються як внутрішні вороги, ненадійні партнери, які у будь-який момент можуть виступити як «п'ята колона», тощо.

Західному суспільству тривалий час нав'язується думка, що мусульмани виявляють нещирість у їх сприйнятті демократії, плюралізму та розуміння прав людини. Уряд та політики також використовують дискурси, які потенційно породжують страх та антипатію щодо мусульман.

Необхідно також зазначити, що дуже часто некоректно використовуються певні слова. Зокрема під джихадом розуміється зовсім інше, ніж те, що мають на увазі мусульмани. А дискусія навколо хіджабу є іншим ілюстративним прикладом обмеженості мови й дискурсу, що веде читача до попередньо визначених висновків, скоріше ніж до істинних дебатів. І таких прикладів можна навести безліч. До цього слід додати також те, що в епоху глобалізації відбуваються суттєві трансформації у змісті та формах культури. Так, М. Атчикова виокремлює такі основні ознаки традиційної культури: пріоритет змістового значення культурних текстів; пріоритет свідомого над підсвідомим; дистанція об'єкта культури від глядача. У той же час сучасна культура набуває таких рис: пріоритет візуального над словесним; відмова

від усталених форм; введення змістових значень, що взяті із повсякденного життя; відмова від пріоритету раціоналізму й дидактизму, пріоритету змісту в культурі; пріоритет підсвідомого над національним; пріоритет упливу занурення глядача; виявлення споживчих якостей у культурному продукті, що викликає бажання його придбати [18, с. 25].

Таким чином, маніпулювання суспільною свідомістю стає значно простішим і може мати значні негативні наслідки. Особливо очевидною ця загроза постає для тих держав, де контроль над медіа здійснюється цілеспрямовано й системно.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Подальші дослідження передбачається здійснити у напрямках виявлення основних змістовних та формальних викривлень подій, що відбуваються в країнах Близького Сходу, в західних медіа.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кириллова Н. Б. Медиакультура: От модерна к постмодерну / Н. Б. Кириллова. – 2-е изд. – М. : Акад. Проект, 2006. – 448 с.
2. Зражевська Н. І. Феномен медиакультури у сфері соціальних комунікацій : дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій : 27.00.01 / Н. І. Зражевська ; Черкас. нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2012. – 427 с.
3. Терин В. П. Массовая коммуникация и социологические исследования в США / В. П. Терин // Вопр. философии. – 1970. – № 12. – С. 12–32.
4. Schudson M. The Menu of Media Research / M. Schudson // Media, Audience and Social Structure / ed. by S. J. Ball-Rokeach, G. C. Cantor. – Newbury Park, 1986. – 312 p.
5. Thompson John B. The Media and Modernity: A Social Theory of the Media / John B. Thompson. – Stanford, California : Stanford University Press, 1995. – 248 p.
6. Couldry N. The Place of Media Power: Pilgrims and Witnesses of the Media Age / Nick Couldry. – New York : Routledge, 2002. – 252 p.
7. Valdivia A. N. Latino/as in the Media / Angharad Valdivia. – Cambridge : Polity, 2010. – 216 p.
8. Hefzallah I. M. The New Educational Technologies and Learning / Ibrahim Michail Hefzallah. – Springfield : Charles C Thomas Publisher, 2004. – 312 p.
9. O'Sullivan T. Concepts in Communication and Cultural Studies, Second Edition / T. O'Sullivan, J. Hartley, D. Saunders, M. Montgomery, J. Fiske. – London : Routledge, 1997. – 354 p.
10. Hall S. Representation: Cultural Representations and Signifying Practices / S. Hall. – London : Sage, 1997. – 403 p.
11. Ameli S. R. The British Muslims' Expectations of the Government / Saied R. Ameli, Syed Mohammed Marandi, Sameera Ahmed, Seyfeddin Kara, and Arzu Merali. – Islamic Human Rights Commission, Wembley, 2007. – 119 p.

12. Said E. *Covering Islam. How the Media and the Experts Determine How we see the Rest of the World* / Edward Said. – New York : Vintage, 1996. – 272 p.
13. Ahmed A. F. *Post Modernism and Islam: Predicament and Promise* / A. F. Ahmed. – New York : Routledge, 1992. – 294 p.
14. Whitaker B. «Islam and the British Press After September 11» / B. Whitaker. – 2002 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.al-bab.com/media/articles/bw020620.htm>.
15. Abbas T. «Images of Islam» / T. Abbas // *Index on Censorship*. – September/October 2000 – Vol. 29 (5). – P. 64–68.
16. Conte W. (2001) *British Media Portrayals of Muslims. In the Wake of the September 11 Attacks* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.mit.edu/cms/reconstructions/communications/ukmuslims.html>.
17. Henzell-Thomas J. *The Language of Islamophobia* / J. Henzell-Thomas // Paper presented at the Exploring Islamophobia' Conference, University of Westminster, 29 September 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.masud.co.uk/ISLAM/misc/phobia.htm>.
18. Атчикова М. С. Средства массовой коммуникации в системе современной информационной культуры : дис. ... канд. философ. наук : 24.00.01 / М. С. Атчикова. – Ростов-н/Д, 2002. – 196 с.

МАСС-МЕДИЙНЫЕ ДИСКУРСЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Хайтам Ниамах Рахим

В статье обосновывается, что сегодня медиа занимают центральное место в вопросах информирования граждан о текущих проблемах. Они служат не только для передачи информации, а и для формирования общественного мнения и презентации особых версий реальности. Через различные медиаформы, от традиционной прессы до новых электронных источников, которые качественно различаются между собой, осуществляется значительное влияние на массовое сознание благодаря масштабности присутствия в информационном пространстве. Поэтому медиа играют значительную роль в артикуляции специфических дискурсов и определении границ, в которых понимается реальность, относящаяся к социальным группам.

Ключевые слова: *медиадискурс, медиапрезентация, политизация дискурса, этноцентрический дискурс, дискурс доминирования и демонизации, ислам, мусульмане.*

MASS-MEDIA DISCOURSES OF THE POLITICAL EVENTS: THEORETICAL ANALYSIS

Haitham Niamah Rahim

The article confirms, that media today occupies a pivotal position in society and its ubiquitous presence signifies the enormous potential it has for informing people about

everyday issues. The media is seen not only as transferring information and ideas but also as shaping opinions and presenting particular versions of reality. Though different media forms, ranging from traditional press to new electronic sources, are qualitatively different from one another, their overall impact is evident through their widespread presence and the reliance placed on them as authentic purveyors of news and information. Furthermore, the media holds a central position in articulating particular discourses and defining frameworks within which we come to understand issues relating to social groups.

Key words: *media discourse, media representation, politicized of discourse, Ethnocentric discourse, Domination discourse, Demonisation discourse, Islam, Muslims.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 372.001

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ІСТОРІЯ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ: АКСІОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розкривається багатоплановий і динамічний характер Болонського процесу. Розглядаються його концептуально-методологічні аксіологічні орієнтири і нормативно-методичні документи. Аналізується вплив Болонського процесу на посилення європейської інтеграції та підвищення конкурентоспроможності європейської вищої освіти шляхом перебудови системи навчання на вузівському рівні.

Ключові слова: *вища освіта, Болонський процес, європейський простір вищої освіти, структура кваліфікацій, забезпечення якості вищої освіти, академічні цінності, аксіологічні орієнтири.*

Актуальність теми. Сучасна важлива тенденція у сфері вищої освіти — створення освітнього простору в Європі — це реальність, без якої неможливо формувати й реалізовувати стратегію розвитку освіти в Україні. Однак формування вищої освіти, як показує світовий досвід, може бути успішним тільки в тому випадку, якщо національна освіта не втрачає своїх здобутків, а органічно вписується у європейські інтеграційні аксіологічні орієнтири Болонського процесу, який має певні періоди свого розвитку.

Наукова розробка проблеми. В останні роки з'явилася велика кількість праць, що присвячені інтеграційним процесам у системі вищої освіти в рамках Болонського процесу. Серед вітчизняних авторів слід звернути увагу на праці В. Андрущенко, Б. Гершунського, П. Гуревича, С. Клейка, О. Конда-

кова, В. Кременя, В. Лутая та ін.; серед російських авторів — Б. Вульфсона, З. Малькової, Л. Лазаревої, І. Марцинковського, М. Карпенка, М. Ларіонової та ін. Велику зацікавленість викликають дослідження закордонних учених (Л. Верб'як, Р. Гаретт, К. Кембелл, Ф. Кумбс, А. Терек, В. Бруковер, Ж. Жадо та ін.). Усі ці автори, так чи інакше, розглядають питання, що торкаються переосмислення світоглядно-ціннісних основ сучасного простору вищої освіти в сучасних соціокультурних умовах.

Водночас на сьогодні недостатньо дослідженими залишаються змістові та структурні особливості становлення європейського освітнього простору у період активних соціальних перетворень. *Метою* роботи є узагальнення сучасних тенденцій розвитку вищої освіти європейських країн на основі реалізації принципів Болонського процесу на різних стадіях його розвитку.

Процес об'єднання Європи супроводжується створенням спільного освітнього і наукового простору та розробки єдиних критеріїв і стандартів у цій галузі в масштабах усього континенту. Зазначений процес дістав назву Болонського (від назви університету в італійському місті Болонья, де було представлено ініціативи культурно-освітніх інтеграційних процесів).

Офіційною датою початку Болонського процесу прийнято вважати 19 червня 1999 р., коли на конференції в Болоньї міністри освіти 29 європейських держав прийняли декларацію «Зона європейської вищої освіти», або так звану Болонську декларацію [1]. Україна приєдналася до Болонського процесу 19–20 травня 2005 р. на Бергенській конференції європейських міністрів вищої освіти.

Учасниками Болонського процесу на сьогодні є 47 країн: з 1999 р. — Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ісландія, Іспанія, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, Швеція, Швейцарія; з 2001 р. — Хорватія, Кіпр, Ліхтенштейн, Туреччина; з 2003 р. — Албанія, Андорра, Боснія та Герцеговина, Ватикан, Росія, Сербія та Чорногорія, колишня Югославська Республіка Македонія; з 2005 р. — Вірменія, Азербайджан, Грузія, Молдова, Україна; з 2010 р. — Казахстан.

До складу офіційних учасників Болонського процесу входять три азійських країни (Азербайджан, Вірменія, Грузія), а дві країни (Росія та Туреччина) розташовані як на європейському, так і на азійському континентах. Активну участь у Болонському процесі беруть також вищі навчальні заклади деяких європейських та азійських країн, що офіційно не є його учасниками (Білорусь, Киргизстан), а також деякі з ВНЗ США.

Болонський процес має свою передісторію й історію, які складаються з декількох періодів.

Перший період передісторії Болонського процесу датується 1957–1982 рр. Початком можна вважати Римський договір 1957 р., за яким діяльність Європейського Союзу (ЄС) у галузі освітньої політики обмежувалася заохоченням співпраці між державами-членами без втручання в зміст навчального процесу й організацію освітніх систем окремих країн, поважаючи їхню культуру та мовну різноманітність. Водночас із розширенням масштабів міграції робочої сили актуалізується питання щодо порівняння освітніх систем з метою стандартизації документів про рівень їхньої освіти та забезпечення взаємовизнання дипломів про освіту.

У 1967 р. відбулася перша Європейська спільна конференція міністрів освіти, яка започаткувала складний процес вироблення єдиного загальноєвропейського підходу до вищої освіти.

Починаючи з 1950-х рр. було розроблено та прийнято низку європейських конвенцій щодо еквівалентності дипломів і визнання періодів навчання: Європейська конвенція про еквівалентність дипломів, якими відкривається доступ до університетів (1953 р.); Європейська конвенція про еквівалентність періодів університетської освіти (1956 р.); Європейська конвенція про академічне визнання навчальних курсів, дипломів про вищу освіту і вчених ступенів в арабських і європейських державах басейну Середземного моря (1976 р.); Конвенція про визнання навчальних курсів, дипломів про вищу освіту і вчених ступенів у країнах Європейського регіону (1979 р.).

Другий період формування ідей європейської освітянської інтеграції (1983–1992 рр.) характеризується конкретизацією цілей і завдань, поглибленням узгодженої з реаліями країн кооперації вищої освіти в межах Євросоюзу. Так, відпрацьовувалися правові аспекти щодо суб'єктів навчального процесу, розроблялися відомі міжнародні проекти COMET, ERASMUS, LingWa, TACIS та інші, у яких наголошувалося на необхідності посилення взаємозв'язків вищої освіти та виробничих структур, розробки узгоджених між вищими навчальними закладами навчальних планів і програм, сприяння вивченню іноземних мов тощо. У 1990 р. було прийнято Європейську конвенцію про загальну еквівалентність періодів університетської освіти.

Подією планетарного масштабу наприкінці другої декади вересня 1988 р. стало святкування 900-річчя найстарішого в Європі **Болонського університету**. Заснований у 1088 р. під назвою Європейський університет, він відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку науки та культури всього світу. На свято приїхали ректори понад 300 університетів Європи (і не лише Європи), найвідоміші та найвпливовіші релігійні, громадські та політичні діячі, діячі культури й освіти з багатьох країн. Серед присутніх були: Папа Римський Іоанн Павло II, мати Тереза, Далай-лама та багато інших відомих

особистостей. Святкування супроводжувалися численними зустрічами, консультаціями, прийомами, семінарами.

До цієї події експертами було підготовлено й узгоджено історичний документ, який 18 вересня в урочистій обстановці підписали присутні на святкуванні ректори європейських університетів. Його за аналогією з визначним середньовічним документом, відомим як Magna Charta Libertatum — Велика Хартія Вольностей, було названо Magna Charta Universitatum — Велика Хартія Університетів. У Хартії було проголошено фундаментальні засади, які раз і назавжди мають бути основою призначення університетів як центрів культури, знань і досліджень.

Велику Хартію перекладено багатьма мовами світу. Офіційні переклади контролює Наглядова рада (Magna Charta Observatory), президентом якої є професор Фабіо Роверсі (Монако) — ректор Болонського університету в далекому 1988 р. Приємно усвідомлювати, що існує офіційний переклад й українською мовою. Magna Charta Universitatum було проголошено за 11 років до виникнення поняття «Болонський процес», вона є його невід'ємним складником.

Серед перших українських університетів, які підписали Велику Хартію, були: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна та Дніпропетровський державний університет імені Олеся Гончара. У вересні 2003 р. Хартію університетів підписали Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова та Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут».

Під впливом Маастрихтського договору (м. Маастрихт, Нідерланди) у 1992 р. головами держав та урядів 12 країн — членів Європейського співтовариства було започатковано міжнародне об'єднання. На додаток до національного громадянства Договір уводив громадянство ЄС. З цього часу розпочався **третій період** передісторії Болонського процесу. Програми SOCRATES, Leonardo da Vinci, «Молодь», TEMPUS були спрямовані на стимулювання інтеграційних процесів та модернізацію освіти в країнах континенту. Із середини 1990-х рр. ідеї євроінтеграції вищої освіти поширюються у Східну Європу, зокрема в Україну.

Саме в документах цього періоду, передусім у Програмному документі ЮНЕСКО «Реформа і розвиток вищої освіти» (1995 р.), було проаналізовано об'єктивні умови та суб'єктивні чинники, які спричинили поглиблення розвитку інтеграційних процесів освіти й економіки, освітніх систем Європи. Виділялись правові, соціально-економічні, лінгвістичні проблемні чинники, які обмежували європейську мобільність, зростаючу роль освіти та професійної підготовки як принципової умови економічного та соціально-економічного розвитку сучасного суспільства.

Значною подією стало те, що 1996 р. було оголошено для Європи роком освіти впродовж усього життя. 11 квітня 1997 р. у Португалії під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО 43 країни підписали Лісабонську конвенцію про визнання кваліфікацій, які належать до вищої освіти Європи (це перший офіційний документ у контексті Болонського процесу, до якого приєдналася Україна). Її основною метою стало формування правового поля вищої освіти Європи та полегшення визнання документів про освіту різних країн. Організацію спостереження за реалізацією Конвенції покладено на Комітет Конвенцій про визнання кваліфікацій у вищій освіті у Європейському регіоні та Європейську мережу національних інформаційних центрів з питань академічного визнання і мобільності, що створена у 1994 р.

Подальша розробка гармонізації європейської системи вищої освіти зафіксована в **Сорбонській** спільній декларації, яку було підписано 25 травня 1998 р. під час зустрічі з нагоди 800-річного ювілею Паризького університету міністрами освіти чотирьох країн (Велика Британія, Італія, Німеччина, Франція). Декларація поставила питання про формування відкритого європейського простору у сфері вищої освіти, прозорість і зрозумілість дипломів, ступенів і кваліфікацій; орієнтацію на двоступеневу структуру вищої освіти (бакалавр — магістр); використання системи кредитів (ECTS) тощо. Кредити може отримати кожен, хто бажає навчатись у європейських університетах. У студентів буде доступ до різних освітніх програм, зокрема можливість навчатись багатопрофільно, розвивати знання мов, використовувати інформаційні технології. Цей документ треба розглядати як такий, що надав первинного поштовху процесу консолідації європейського простору вищої освіти в контексті загальноєвропейського процесу і який пізніше отримав назву Болонського. Постала необхідність вироблення єдиних стандартів вищої освіти; підняття рівня кваліфікаційних вимог до фахівців, щоб бути конкурентоспроможними на ринку праці та припинити відтік студентів і молодих учених до США.

Започаткувала історію Болонського процесу офіційна зустріч міністрів освіти з 29 країн Європи (19 червня 1999 р. у м. Болонья, Італія). Вона ознаменувалася прийняттям спільної «Болонської декларації». Запровадила регулярні — через кожні 2–3 роки — зустрічі (конференції) міністрів освіти європейських країн, які залучилися до процесу створення єдиного європейського простору вищої освіти. Важливо звернути увагу на те, що в Болонській декларації вже застосовується теза щодо створення європейського простору вищої освіти до 2010 р. Віднині курс було взято на **структурну модернізацію національних систем вищої освіти** так, щоб вони стали працювати на розвиток «суспільства знань». Європейська Комісія пропонує

таке визначення цього суспільства: «Суспільство, де процеси та практика засновані на виробництві, розподілі та використанні знань» [2, с. 7].

Декларацією було визначено шість ключових цілей формування єдиного простору вищої освіти:

- прийняття системи легко зрозумілих і сумірних ступенів, зокрема, через упровадження Додатка до диплома для забезпечення можливості працевлаштування європейських громадян і підвищення міжнародної конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти;

- прийняття системи, що заснована на двох основних циклах — доступному та післяступеневому. Доступ до другого циклу вимагатиме успішного завершення першого циклу навчання тривалістю не менше трьох років. Ступінь, що присуджується після першого циклу, має бути затребуваним на європейському ринку праці як кваліфікація відповідного рівня. Другий цикл спрямований на отримання ступеня магістра і/або доктора, як це прийнято в багатьох європейських країнах;

- впровадження системи кредитів за типом ECTS — європейської системи перезарахування залікових одиниць трудомісткості як належного засобу підтримки великомасштабної студентської мобільності. Кредити можуть бути отримані також і в рамках освіти, що не є ще вищою, залучаючи до навчання протягом усього життя, якщо вони визнаються цікавими для приймаючих університетів;

- сприяння мобільності шляхом подолання перешкод до ефективного здійснення вільного пересування, для цього: студентам повинен бути забезпечений доступ до можливості одержання освіти і практичної підготовки, а також до супутніх послуг; викладачам, дослідникам і адміністративному персоналові повинні бути забезпечені визнання і зарахування часу, витраченого на провадження досліджень, викладання та стажування в європейському регіоні, без нанесення збитку їхнім правам, установленим законом;

- сприяння європейському співробітництву в забезпеченні якості освіти для розробки адекватних критеріїв і методологій;

- сприяння необхідним європейським поглядам у вищій освіті, особливо щодо розвитку навчальних планів, міжінституційного співробітництва, схем мобільності, спільних програм навчання, практичної підготовки і провадження наукових досліджень.

Досягнення цих цілей необхідно для зміцнення Зони європейської вищої освіти, створення якої потребує постійної підтримки, уважного керування й адаптації до безупинно мінливих потреб розвитку. Основною ж метою залишається збільшення міжнародної конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти [3, с. 35].

Стратегії навчання впродовж життя отримали назву **Лісабонських**, оскільки вони розглядалися й були схвалені на Лісабонському засіданні Ради Міністрів ЄС у березні 2000 р.

Принципово важливими на цьому етапі розвитку Болонського процесу мають висновки та рекомендації численних конференцій і семінарів експертів (Гельсінський семінар у лютому 2001 р., конференція в м. Саламанка, Іспанія — у березні 2001 р.).

Так, у рішеннях Гельсінського семінару головну увагу приділено дво-ступеневій структурі вищої освіти та відзначено, «що вона сприяє розвитку національної і інтернаціональної мобільності, оскільки передбачає модульний (блоковий) характер навчальних програм» [3, с. 11]. На Саламанській зустрічі було проголошено створення Європейської асоціації університетів (EUA).

Другий період розвитку історії Болонського процесу розпочався в Празі 19 травня 2001 р., де було підписано Празьке комюніке представниками вже 33 країн Європи. На самміті було виділено важливі елементи Європейського простору вищої освіти, а саме: постійне навчання впродовж усього життя; мотивоване залучення студентів до навчання; сприяння підвищенню привабливості та конкурентоспроможності Європейського простору вищої освіти для інших регіонів світу (зокрема обговорювались аспекти транснаціональної освіти).

18–19 вересня 2003 р. у Берліні **розпочався третій етап** Болонського процесу. Було визнано, що магістерський рівень освіти — недостатній для забезпечення належної наукової інноваційності європейської економіки. Тому було прийнято принципово нове рішення — поширення загальноєвропейських вимог і стандартів уже й на докторські ступені. Заплановано масову підготовку молодих докторів (у нас — кандидатів наук) у триступеневій вищій освіті за схемою «бакалавр — магістр — доктор». Рекомендовано обмежитися лише одним науковим ступенем (доктор наук), а не двома (кандидат наук + доктор наук).

На Берлінській зустрічі до Болонської співдружності разом з іншими шістьма країнами було прийнято й Росію.

Черговий самміт країн — учасниць Болонського процесу відбувся 19–20 травня 2005 р. у м. Берген (Норвегія). На ньому до Болонської співдружності приєдналася Україна та ще чотири країни. Серед визначених пріоритетів на конференції особливу увагу приділено взаємодії між сферою вищої освіти та різноманітною дослідницькою діяльністю в усіх країнах-учасниках, а також між європейським простором вищої освіти та європейським простором досліджень.

У результаті було підписано комюніке, у якому на основі попередніх цілей Болонського процесу були визначені пріоритетні напрями розвитку вищої освіти: введення трициклової системи підготовки фахівців (бакалавр — магістр — доктор філософії), створення національної системи забезпечення якості вищої освіти згідно зі стандартами європейської мережі забезпечення якості (ENIC — ENQ), взаємне визнання ступенів і продовження навчання країнами-учасницями.

У грудні 2006 р. було розроблено рекомендації Парламенту і Раді Європи, у яких визначено ключові компетенції, необхідні всім індивідам для особистої реалізації і розвитку, активної громадської позиції, соціалізації і зайнятості. Встановлено вісім ключових компетенцій:

- спілкування рідною мовою;
- спілкування іноземними мовами;
- математична грамотність і базові компетенції в науці й технологіях;
- комп'ютерна грамотність;
- освоєння навичок навчання;
- соціальні і цивільні компетенції;
- відчуття новаторства і підприємництва;
- обізнаність і здатність виражати себе в культурній формі.

У 2010 р. Європейським Союзом ухвалено стратегію «Європа 2020». Цей документ є продовженням Лісабонської стратегії (2000–2010 рр.) і встановлює три пріоритети — розумний, стійкий та інклюзивний розвиток, зміст яких полягає в такому:

- *розумність* передбачає розвиток економіки, що базується на знаннях та інноваціях;
- *стійкість* забезпечується більш ефективним використанням ресурсів;
- *інклюзивність* спрямована на сприяння високому рівню зайнятості населення, соціальному й територіальному згуртуванню (cohesion) [4, с. 5].

Документом також визначено стратегічні показники, які мають засвідчити досягнення успіху у розвитку Європи станом на 2020 рік. До них, серед інших, належать такі:

- 75 % населення віком від 20 до 64 років мають бути працевлаштованими (нині цей показник складає 69 %);
- 3 % ВВП Європейського Союзу має бути інвестовано у сферу досліджень і розробок (R and D) [4, с. 6].

Для реалізації стратегії «Європа 2020» визначено сім програмних ініціатив, серед яких:

- «Інноваційний Союз» (The Innovation Union) — програма, спрямована на розвиток сфери досліджень та інновацій. Реалізація ініціативи розпочалася 6 жовтня 2010 р.;

– «Молодь на марші» (Youth on the Move). Основною метою цієї програми є сприяння навчальній та професійній мобільності молодих людей. Реалізація розпочалася 15 вересня 2010 р.;

– «Порядок денний для нових навичок і роботи» (An Agenda for New Skills and Jobs) — програма, спрямована на інтеграцію професійної діяльності та освіти. Реалізація розпочалася у листопаді 2010 р. [5, с. 11].

Нова стратегія розвитку також констатувала чіткі орієнтири щодо модернізації європейської вищої освіти, які, своєю чергою, були деталізовані у документі «Підтримуючи розвиток і професійну діяльність — порядок денний для модернізації європейських систем вищої освіти» (Supporting growth and jobs — an agenda for the modernization of Europe's higher education systems), ухваленому Європейською Комісією 26 вересня 2011 р. Відповідно до цього документа ключовими завданнями модернізації європейської вищої освіти є:

1) підвищення рівня освітніх досягнень задля забезпечення потреб Європи у випускниках вищих навчальних закладах і дослідниках. Визначено чітку цифру — до 2020 р. 40 % молодих людей повинні мати завершену вищу освіту;

2) поліпшення якості й релевантності вищої освіти;

3) підвищення якості завдяки мобільності та міжнародній співпраці;

4) актуалізація «трикутника знань» (knowledge triangle): зв'язок вищої освіти, досліджень і бізнесу (підприємництва) для досягнення досконалості та регіонального розвитку;

5) покращення врядування та фінансових механізмів [6, с. 4–12].

У цьому ж документі визначено такі основні принципи розвитку вищої освіти, як прозорість, диверсифікація (різноманітність), мобільність і співпраця [6, с. 12].

У сучасних умовах до основних складників процесу модернізації європейської вищої освіти слід віднести такі:

– наявність чіткої стратегії, політики та інструментів модернізації;

– інституційна автономія, інституційні стратегії та профілізація інститутів вищої освіти (розроблення та імплементація профілів організацій);

– професійна підготовка лідерів (вищий рівень) і менеджерів (середній рівень) вищих навчальних закладів.

Зазначений перелік формує основу процесу модернізації вищої освіти як «потужного чинника економічного зростання», що «відкриває двері для кращих життєвих стандартів і можливостей для людей» [7, с. 3].

Висновки. Болонський процес почався ще до підписання Болонської декларації, яка є одночасно і результатом попередніх її ініціатив, і стимуля-

тором процесу реформування вищої освіти. Європейські університети стали носіями європейського стилю та європейської свідомості на основі аксіологічних орієнтирів Болонського процесу. Саме тут закладений базис для формування єдиного загальноєвропейського простору вищої освіти і зближення його моделей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Европейское пространство высшего образования. Совместное заявление министров образования, подписанное в Болонье 19 июня 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iic.dgtu.donetsk.ua/russian/ovs/bologna.html>.
2. Гончаренко С. І. Гуманітаризація загальної середньої освіти / С. І. Гончаренко, Ю. І. Мальований. – К. : Вид-во НПУ імені Драгоманова, 2004. – 87 с.
3. Болонський процес у фактах і документах / упор.: М. Ф. Степко, Я. Я. Балабаш, В. Д. Шинкарук та ін. – К. : Тернопіль : Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – 52 с.
4. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth: Communication from the European Commission, Brussels, 3.3.2010. – COM 92010) 2020 final. – 34 p.
5. Endgaging in the Modernization Agenda for European Higher Education. – Brussels : ESMU, 2011. – 47 p.
6. Supporting growth and jobs – an agenda for the modernization of Europe's higher education systems. – Luxemburg : Publication Office of the European Union, 2011. – 26 p.
7. Modernization and employability at heart of new higher education reform strategy [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.europe.eu>.

ИСТОРИЯ БОЛОНСКОГО ПРОЦЕССА: АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ РАЗВИТИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Климова Г. П.

В статье раскрывается многоплановый и динамичный характер Болонского процесса. Рассматриваются его концептуально-методологические аксиологические ориентиры и нормативно-методические документы. Анализируется влияние Болонского процесса на усиление европейской интеграции и повышение конкурентоспособности европейского высшего образования путем перестройки системы обучения на вузовском уровне.

Ключевые слова: *высшее образование, Болонский процесс, европейское пространство высшего образования, структура квалификаций, обеспечение качества высшего образования, академические ценности, аксиологические ориентиры.*

HISTORY OF THE BOLOGNA PROCESS: AXIOLOGICAL ORIENTATIONS DEVELOPMENT OF THE EUROPEAN HIGHER EDUCATION

Klimova G .P.

The article reveals the multifaceted and dynamic nature of the Bologna process. Discusses its conceptual and methodological axiological orientations and regulatory guidance documents Examines the impact of the Bologna process to strengthen European integration and competitiveness of European higher education by restructuring the system of learning at university level.

Key words: *higher education, the Bologna process, the European Higher Education Qualifications Framework, quality assurance of higher education, academic values, axiological orientations.*

УДК 316.614:351.74

*В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор;
О. В. Волянська, кандидат соціологічних наук, доцент*

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

У статті аналізуються сучасні західні теорії ефективності соціальної політики та її критерії, досліджуються вихідні положення кожної теорії, механізми вимірювання ефективності та недоліки. Доводиться, що єдиного підходу до визначення ефективності соціальної політики на сьогодні немає, проте існує безліч теорій, кожна з яких пропонує свої індикатори вимірювання, і вибір теорії залежить від цілей, що їх переслідує дослідник.

Ключові слова: *критерії організаційної ефективності, системний підхід до аналізу критеріїв ефективності, інтегративний підхід до визначення критеріїв ефективності, теорія ефективності як досягнення цілей, концепція конкуруючих цінностей.*

Актуальність проблеми. *Останні події в Україні виявили, що наше суспільство стикнулося з низкою проблем не лише економічного характеру, зростанням корупції і політичною кризою. Свою неефективність наочно продемонструвала соціальна політика держави, яка є найчутливішим інди-*

катором «самопочуття» нації. Тому поза увагою науковців не можуть залишатися питання визначення критеріїв оцінки ефективності соціальної політики.

Виклад основного матеріалу. Складність цієї проблеми обумовлена специфікою такого виду діяльності, оскільки вона може розглядатися як неприбуткова. В такому сенсі варто звернутися до наукових розробок Р. Ентоні та Д. Янга, які звертають увагу на те, що при оцінці соціальних проєктів (програм) не можна безпосередньо визначити співвідношення між вкладанням коштів і отриманим результатом; ускладнюється процес прийняття рішень, оскільки немає єдиного критерію оцінки правильності прийнятого рішення, а рішення приймається на основі системи ціннісних показників. До того ж оцінка ефективності соціального проєкту (програми) ускладнюється неможливістю вимірювання результату прибутком, який він приносить [1].

Отже, для аналізу соціальної політики необхідно шукати інші показники та критерії ефективності.

Дослідники визначають поняття ефективності головним в організаційній теорії, але зазначають, що немає єдиного погляду на те, що означає організаційна ефективність.

На ранніх етапах розгляду проблеми ефективності (50-ті рр. ХХ ст.) вона визначалась як ступінь досягнення організацією своїх цілей. Але виникають питання: яких цілей; короткотривалих чи довготривалих; цілей-місій чи актуальних?

У 60-ті та ранні 70-ті рр. минулого століття почався справжній бум щодо визначення ефективності. Аналіз цих робіт привів до визначення тридцяти різних критеріїв (табл. 1), і всі вони, за задумом авторів, вимірюють «організаційну» ефективність.

Таблиця 1

Критерії оцінки ефективності діяльності

1. Загальна ефективність	7. Зростання
2. Продуктивність	8. Прогули
3. Рентабельність (effeciency)	9. Плинність кадрів
4. Прибуток	10. Задоволеність роботою
5. Якість	11. Мотивація
6. Нещасні випадки	12. Морально-психологічний клімат

Закінчення табл. 1

13. Контроль	22. Інформаційний менеджмент і комунікація
14. Конфлікт/згода	23. Готовність
15. Гнучкість/адаптація	24. Використання оточуючого середовища
16. Планування/визначення цілей	25. Визначеність зовнішніх об'єктів
17. Узгодженість цілей	26. Стабільність
18. Інтерналізація організаційних цілей	27. Цінність людського ресурсу
19. Узгодженість ролей і норм	28. Участь
20. Комунікативність управлінців	29. Навчання персоналу
21. Виконання управлінцями своїх обов'язків	30. Досягнення результатів

Немає сумніву, що більшість критеріїв у таблиці — це різновиди критеріїв, що стосуються оцінки діяльності організації. Вони відображають різні інтереси осіб, що проводять оцінювання. Таким чином, зібрані в таблиці критерії для визначення ефективності більше говорять про особу, яка робить оцінку, ніж про об'єкт оцінювання. Дж. Кемпбел — дослідник, який склав цю таблицю — дійшов висновку, що, оскільки організація може бути ефективною або неефективною на основі множини різноманітних критеріїв, які можуть бути відносно незалежними, організаційна ефективність не має операціонального визначення [2].

Переконання, що ефективність не піддається повноцінному науковому визначенню, було значно поширеним у ті часи. У більш пізній літературі з цієї проблеми з'являються спроби визначити це поняття. Крім того, з практичної точки зору кожен дослідник може використовувати певне операціональне визначення ефективності. На рівні теорії дослідники і зараз не дійшли консенсусу щодо цих проблем, проте всі вони погоджуються, що ефективність вимагає множини критеріїв, що досягнення різних цілей діяльності повинно оцінюватися за різними критеріями, і що, в кінцевому підсумку, ефективність має розглядатися як засоби (процес), так і результати (вихід) діяльності.

Дати однозначну відповідь на питання, чи є соціальна політика держави ефективною, дуже складно. Ефективність соціального проекту (програми) — це складний конструкт, а тому одновимірна модель «не спрацьовує». Більше того, соціальна політика, або будь-яка соціальна програма, може бути оцінена як ефективна чи неефективна залежно від критеріїв, що використовуються дослідником. Без теоретичної моделі неможна довести, що один соціальний проект є більш ефективним, ніж інший, або що певні індикатори вимірюють саме ефективність. Тому звернемося до аналізу найбільш затребуваних науковою спільнотою теорій вимірювання ефективності.

Теорія ефективності як досягнення цілей. Соціальна політика, за визначенням, проводиться задля досягнення цілей (або цілі). Тому одна з найпоширеніших теорій щодо визначення ефективності — через критерій досягнення цілей, тобто більша увага приділяється результативі, аніж засобам його досягнення. Мета діяльності — це бажаний стан справ, якого прагне досягти суб'єкт діяльності. Система діє ефективно, якщо її діяльність спрямована на досягнення цілей, і результати її діяльності є реалізацією цих цілей.

Вихідні положення. Система розглядається як раціональна, доцільно діюча структура. Але при такому підході до визначення ефективності мета повинна відповідати деяким вимогам, щоб бути виміряною: 1) вона має бути досяжною; 2) має бути чітко визначена і зрозуміла членам системи; 3) бути досить малою (в кількісному вираженні), щоб була можливість нею управляти; 4) повинні бути узгодженими всі цілі діяльності системи; 5) просування до досягнення цілей має бути вимірюваним.

Механізм вимірювання ефективності. Цей підхід до визначення ефективності соціальної політики є найбільш придатним при аналізі результатів соціальних проектів та програм. Виробляються різноманітні і вимірювані цілі. Умови, за яких вони досягаються, визначені. Ступінь досягнення кожної цілі також визначений. Реальний процес виконання завдання (цілі) вимірюється і порівнюється з метою.

Недоліки підходу. Цей підхід, на нашу думку, пов'язаний з великою кількістю проблем, які ставлять під сумнів його безумовну доцільність. При операціоналізації цілей соціальної політики слід поставити питання: чий це цілі — законодавчої влади; виконавчої; народу? Дуже часто акцент робиться на дослідження цілей, як їх бачать управлінці, і мало уваги приділяється тому, якими цілями керуються у своєму житті пересічні громадяни й інші учасники соціального процесу.

Часто офіційно декларовані цілі і реальні цілі не збігаються, офіційні цілі в більшості випадків формулюються як соціально бажані. Як правило,

такі цілі пристосовані для виправдання проведення тих чи інших соціальних програм, а не для управління соціальним процесом.

Актуальні та перспективні цілі соціальної політики також значно відрізняються. Які з них обирати критеріями ефективності?

Те, що соціальна політика держави переслідує багато цілей, також ускладнює ситуацію. Цілі можуть конкурувати одна з іншою, конфліктувати. Якщо ж застосувати такі формулювання цілей, які б узгоджували їх, то це може дати різним соціальним і політичним силам можливість їх інтерпретувати на свою користь.

По суті, цілі динамічні, а модель вимірювання ефективності як досягнення цілі більше спрямована на статичний аспект.

Системний підхід до аналізу критеріїв ефективності. Цілі акцентують увагу на результатах. Але соціальну політику слід оцінювати не за її здатністю вилучити ресурси, а за можливістю перетворити їх, випустити відповідну «продукцію», підтримуючи стабільність і баланс у державі. Тому інший підхід до організаційної ефективності — системний підхід. Як зазначають представники цього підходу Е. Яхтмен і С. Сішор [3], досягнення цілей при такому підході не ігнорується, а є лише одним з елементів у комплексі критеріїв. Системний підхід акцентує увагу на критеріях, які підвищують здатність системи до тривалого існування, тобто засвоювати ресурси, підтримувати себе як соціальний організм безупинно взаємодіяти з навколишнім середовищем. Отже, наголос робиться не стільки на кінцевих результатах, скільки на засобах їх досягнення. Таке визначення ефективності акцентує увагу на довготривалому процесі реалізації соціальних проектів чи програм і критерієм ефективності стає здатність останніх досягти результату шляхом «оволодіння ресурсами».

Вихідні положення. Соціальна політика складається із взаємозалежних напрямів. Якщо якийсь із них працює погано, це вплине на діяльність усієї системи.

Механізм вимірювання ефективності. Системний підхід визначає ефективність за такими чинниками:

- взаємоузгодженість основних напрямів соціальної політики з іншими видами політики (економічної, демографічної, національної тощо);
- гнучкість щодо сприймання змін соціального середовища;
- несуперечливість основних напрямів соціальної політики, а також окремих проектів та програм;
- рентабельність трансформації «ресурсів» у «продукцію», тобто затрат і результатів;
- відповідні зміни ціннісних орієнтацій громадян, їхня задоволеність результатами реалізації соціальних проектів чи програм.

Недоліки підходу. Може виникнути запитання: чи є взагалі засоби такими важливими для визначення ефективності, чи не є головним для соціальної політики досягнення цілей, а яким шляхом — не так важливо?

Приділення занадто великої уваги *процесу* може призвести до недооцінки *результатів*. Коли соціальний проект чи програма розглядається з точки зору успішності процесу реалізації заходів, не враховуються інші їх завдання.

Інтегративний підхід до визначення критеріїв ефективності. Він поєднує переваги теорії ефективності як досягнення цілей і системного підходу. Якщо перший підхід використовує результуючі цілі, то другий розглядає засоби досягнення цілей. Річард Стірз [4] вважає, що ці два підходи — досягнення цілей і системний підхід — є взаємодоповнюючими, і пропонує об'єднати ці підходи в один.

Вихідні положення. Процес реалізації соціальної політики визначений її цілями. А системний підхід розглядає ці цілі як динамічні утворення, що змінюються з часом. Крім того, досягнення короткотривалих цілей надає політиці нових ресурсів для досягнення інших цілей. Тому системний підхід виявляє циклічний характер цілей. Необхідно враховувати додаткові характеристики, пов'язані з метою та ресурсами, — час, рівень розвитку соціальних зв'язків у суспільстві, взаємодію з іншими соціальними програмами тощо.

Успіх соціального проекту, програми чи політики в цілому може бути коротко-, середньо- і довготривалим. Індикаторами короткотривалої ефективності є вирішення поточних завдань, як-то, наприклад, працевлаштування тих, хто того потребує, проведення конкретних заходів щодо організації дозвілля молоді, надання пільгових кредитів молодим сім'ям з дітьми тощо. Критерії успіху середньої тривалості — підвищення рівня адаптивності і розвиток структури надання соціальних послуг, розробка додаткових (спрямовуючих та уточнюючих) соціальних програм тощо. Довготривалий успіх — прийняття відповідних законів і зміни у суспільній свідомості.

Критерії ефективності не залишаються сталими. Роберт Квін та Кім Камерон [3] висловили гіпотезу, що критерії ефективності системи повинні змінюватися зі зміною її життєвих циклів. На ранньому етапі гнучкість і накопичення ресурсів (часу, людських, матеріальних) є головними критеріями вимірювання ефективності системи. У процесі її розвитку головними критеріями стають стабільність, узгодженість цілей, продуктивність та рентабельність. Метою ефективною соціальної політики є, швидше, *ставати* ефективною, ніж *бути* ефективною.

Ефективність соціальної політики може оцінюватись на рівні різних соціальних груп, відповідно, і критерії для вимірювання її ефективності для них різні: так, наприклад, для законодавців критерієм ефективності соціальної

політики може вважатися громадська думка щодо їх діяльності і кількість голосів на наступних виборах, а для молоді — кількість створених на ринку праці робочих місць.

Не викликає сумніву також той факт, що критерії ефективності завжди відображають цінності тих, хто її оцінює, чи то пересічні громадяни, журналісти, політики чи то науковці. Кожна з цих груп висуває різні критерії ефективності. Так, наприклад, представники виконавчої влади наголошують на структурних та бюрократичних елементах оцінювання ефективності, тобто факторах, що знаходяться в їхньому відомі, науковці основну увагу фокусують на процесуальних індикаторах ефективності, а політики — на результатах діяльності.

Отже, головним висновком на підставі всього сказаного можна вважати неможливість вимірювання організаційної ефективності на основі лише одного критерію. Тому найкращою моделлю для вибору критеріїв ефективності, на нашу думку, є відома теорія Т. Парсонса: життєздатність соціальної системи залежить від успішності виконання нею чотирьох функцій, які можуть вважатися цілями її діяльності. Усі соціальні системи, в тому числі і соціальна політика, повинні вирішувати чотири функціональні проблеми: адаптації, досягнення цілей, інтеграції та підтримання цінностей. Тому і критерії їх ефективності повинні визначатися з огляду на це. До таких комплексних критеріїв доцільно відносити: ступінь узгодженості основних напрямів соціальної політики з іншими елементами соціального життя; внутрішня її несуперечливість; позитивність наслідків реалізації соціальної політики для всіх соціальних груп населення (мова йде про ті з них, що не мають асоціальної спрямованості); якісний рівень системи соціального захисту громадян; задоволеність громадян рівнем своєї соціальної захищеності; закріплення в суспільній свідомості соціально схвалюваної системи цінностей.

Ці висновки тісно пов'язані і перегукуються з інтегруючою теорією Кемпбела та Робінса [2; 4]. Вона також ґрунтується на визначенні чотирьох функцій соціальної системи як її оперативних цілей. За кожною з чотирьох функцій визначено специфічні індикатори, враховано часовий вимір, соціальну групу і зовнішні сили, що впливають на діяльність системи (табл. 2).

Механізм вимірювання ефективності. Дослідник, який використовує цю модель при вивченні організаційної ефективності, повинен дотримуватись такої процедури. *Перший крок:* визначити, на якому рівні здійснюватиметься аналіз (третья графа таблиці). *Другий крок:* визначити часовий критерій. *Третій крок:* обрати критерії вимірювання ефективності. До критеріїв вимірювання ефективності слід включити індикатори з кожного рівня аналізу.

**Виміри, індикатори та перспективи вимірювання
організаційної ефективності**

Вимір ефективності – функція соціальної системи	Індикатори для кожного рівня вимірювання ефективності	Перспективи для кожного індикатора вимірювання ефективності
<i>Адаптація</i>	Гнучкість Адаптивність Інновації Зростання Розвиток Контроль над ресурсами	Час: – довготривалий – середньотривалий – короткотривалий Рівень: – індивідуальний – груповий – суспільний Учасники процесу: громадяни
<i>Досягнення цілей</i>	Досягнення Продуктивність Накопичення ресурсів Рентабельність Якість	Час: – довготривалий – середньотривалий – короткотривалий Рівень: – індивідуальний – груповий – суспільний Учасники процесу: громадяни
<i>Інтеграція</i>	Задоволеність Рівень злочинності Рівень безробіття Стан соціальної структури Відкритість комунікацій у суспільстві	Час: – довготривалий – середньотривалий – короткотривалий Рівень: – індивідуальний – груповий – суспільний Учасники процесу: громадяни
<i>Підтримання цінностей</i>	Життєві інтереси (цінності) Соціальна ідентифікація громадян Узгодженість соціальних ролей і норм	Час: – довготривалий – середньотривалий – короткотривалий Рівень: – індивідуальний – груповий – суспільний Учасники процесу: громадяни

Недоліки підходу. Велика кількість застосовуваних критеріїв призводить до неоднозначності у визначенні ефективності діяльності.

Концепція конкуруючих цінностей. Це — інтегруюча точка зору. Такий підхід ґрунтується на тому, що критерії оцінки ефективності — повернення інвестицій, розвиток ринку, введення нових технологій, безпека праці тощо — залежать від того, хто ви є і які інтереси ви представляєте. Зрозуміло, що політики, споживачі послуг, недержавні організації, учасники соціальних проектів (програм), журналісти, науковці розуміють і інтерпретують ефективність по-різному, оскільки мають різні стандарти оцінювання. І оцінка, яку вони дають, більше говорить про цінності того, хто оцінює, ніж про реальну ефективність соціальної політики.

Вихідні положення. Немає найкращого критерію оцінки ефективності соціальної політики. Майже неможливо визначити єдину мету, щодо якої всі зацікавлені сторони дійдуть згоди. Концепція ефективності є суб'єктивною, і цілі, обрані оцінюючою особою, ґрунтуються на її власних цінностях і інтересах.

Механізм вимірювання ефективності. У табл. 1 з переліку критеріїв оцінки ефективності можна виділити три головні групи цінностей.

Перша група — від гнучкості до контролю. Це два виміри структури системи. Гнучкість включає інновації, адаптацію і зміни. Контроль – стабільність, порядок і передбачуваність.

Друга група критеріїв має справу з тим, що є домінуючим при визначенні ефективності: добробут і розвиток окремих соціальних груп чи добробут і розвиток суспільства в цілому.

Третя група цінностей стосується співвідношення цілей і результатів. Перше поняття стосується процесу виконання завдання і розраховане на тривалий час, а друге — кінцевого результату і короткочасну перспективу (це протиставлення двох перших підходів).

На ґрунті цих трьох вимірів можна зробити таку класифікацію критеріїв ефективності соціальної політики (табл. 3).

Таблиця 3

Типологія критеріїв ефективності

Тип критерію	Опис	Визначення
<i>Система, а не люди. Гнучкість, а не контроль. Результати, а не засоби</i>	Засвоєння ресурсів (СГР)	Здатна до нарощення підтримки з боку соціального середовища
<i>Система, а не люди. Контроль, а не гнучкість. Засоби, а не результати</i>	Планування (СКЗ)	Цілі ясні і добре зрозумілі всім

Тип критерію	Опис	Визначення
<i>Люди, а не система. Контроль, а не гнучкість. Засоби, а не результати</i>	Придатність ін-формації (ЛКЗ)	Канали комунікації придатні для інформування людей про те, що впливає на їх життя
<i>Люди, а не система. Контроль, а не гнучкість. Результати, а не засоби</i>	Стабільність (ЛКР)	Осмиленість та доцільність законів, безперервність і безперебійність надання соціальних послуг
<i>Люди, а не система. Гнучкість, а не контроль. Засоби, а не результати</i>	Згода серед надавачів та споживачів соціальних послуг (ЛГЗ)	Споживачі та надавачі соціальних послуг довіряють, поважають один одного і добре співіснують
<i>Люди, а не система. Гнучкість, а не контроль. Результати, а не засоби</i>	Високосвідомі, соціально-позитивно мотивовані споживачі та надавачі соціальних послуг (ЛГР)	Споживачі та надавачі соціальних послуг довіряють, мають потреби і навички плідного виконання своїх соціальних функцій

Ці шість типів об'єднуються в чотири моделі ефективності.

Типи ЛГЗ та ЛГР об'єднуються в *модель людських відносин*, яка акцентує увагу на людях і гнучкості. Ця модель буде визначати ефективність у поняттях безконфліктності (як засоби) і плідного виконання соціальних функцій (як результати).

Модель відкритої системи включає такі виміри, як СГЗ та СГР. Ефективність цієї моделі визначається в термінах гнучкості (як засіб) та здатності освоювати ресурси (результат).

Модель раціонального досягнення цілей включає СКЗ- та СГР-виміри. Існування визначених планів та цілей (як засоби) та високої продуктивності та рентабельності (результати) — критерії визначення ефективності в цьому випадку.

І, нарешті, ЛКЗ та ЛКР формують *внутрішню процесуальну модель*, яка робить акцент на людях і контролі, і виділяє адекватне розповсюдження інформації (засіб) та стабільність і порядок (результат) як критерії визначення ефективності.

Механізм вимірювання. Спочатку оцінювач визначає головні впливові сили оточення (як у попередньому підході). Далі підраховує важливість

кожної детермінанти. Це нелегко виконати, бо вимагає від нього поставити себе на місце кожного із суб'єктів соціальної політики, або провести інтерв'ю з членами кожної з відповідних соціальних груп. За сумою відповідей можна визначити, наскільки ефективною є політика (проект, програма) за певною сукупністю параметрів.

Важливою детермінантою вибору того, на яку з моделей ефективності слід орієнтуватись, є етап розвитку системи в її життєвому циклі.

Недоліки підходу. Цей підхід акцентує увагу на тому, як добре діє система за вказаними критеріями, але нічого не каже про те, які критерії акцентуються об'єктами та суб'єктами соціальної політики. Цікавим є зв'язок визначення ефективності з життєвими циклами системи, але це ще потрібно перевірити.

Висновки. Кожна з цих моделей може бути застосована на практиці. Але за яких умов? Ми пропонуємо об'єднати всі підходи, визначаючи, що використовувати при визначенні ефективності, і якими є умови успішного застосування моделі (табл. 4)

Таблиця 4

Застосування підходів до визначення ефективності

Підхід	Визначення	Коли застосовувати
<i>Досягнення цілі</i>	Система діє ефективно такою мірою, якою вона виконує поставлені цілі	Застосовується, коли цілі чітко сформульовані, визначені в часі та методами вимірювання результатів
<i>Системний</i>	Система може вилучити потрібні ресурси	Існує чіткий зв'язок між «входом» і «виходом» (ресурсами і продукцією)
<i>Інтегративний</i>	Система виконує поставлені цілі і накопичує ресурси	Аналіз проводиться для певної групи учасників соціальної програми (проекту)
<i>Визначення головних впливових сил оточення</i>	Інтереси всіх стратегічних клієнтів є задоволеними принаймні щонайменше	Клієнти мають великий вплив на систему і вона повинна реагувати на зміну попиту
<i>Конкуруючих цінностей</i>	Існує кілька конкуруючих соціальних проектів (програм)	Система не знає своїх пріоритетів, або цікавиться можливістю зміни критеріїв з часом

Таким чином, найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення ефективності соціальної політики як ступеня досягнення короткотривалих (результати) та довготривалих (засоби) її цілей, вибір яких відображає узгодженість інтересів головних впливових сил суспільства та окремих соціальних груп і індивідів, що виступають об'єктами та суб'єктами соціальної політики.

Отже, єдиного підходу до визначення ефективності соціальної політики на сьогодні немає, проте існує множина теорій, кожна з яких пропонує свої індикатори вимірювання останньої, і вибір теорії залежить від цілей, що їх переслідує дослідник. Необхідно враховувати умови, за яких певна теорія буде найбільш прийнятною. Але в основному це лише гіпотетичні теорії, що потребують подальшої перевірки на практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anthony Robert N. Management control in onprofit organizatios / Robert N. Anthony, David W. Young. – 4 ed. – Homewood, Ill. : Irwin, 1988.
2. Campbell John P. On the nature of organizational Efectiveness in P. S. Goodman, J. M. Pennings and Associates eds, New Perspectives on Organizational Effectiveness / John P. Campbell. – San Francisco : Jossey-Bass, 1977.
3. Hoy Wayne K. Education Administration: theory, research and practice / Wayne K. Hoy, Cecil G. Miske1. – 3 ed. – N.Y. etc. : McGraw-Hill, 1987.
4. Robins Stephen. Organisation Theory in Australia / Stephen Robins, Neil P. Barnwell. – Second edition. – Prentice Hall of Australia, Pty Ltd., 1994.

КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ: ОТ ТЕОРИИ К ПРАКТИКЕ

Погребная В. Л., Волянская Е. В.

В статье анализируются современные западные теории эффективности социальной политики и ее критерии, исследуются исходные положения каждой теории, механизмы измерения эффективности и недостатки. Доказывается, что единого подхода к определению эффективности социальной политики на сегодняшний день нет, однако существует множество теорий, каждая из которых предлагает свои индикаторы измерения, и выбор теории зависит от целей, которые преследует исследователь.

Ключевые слова: *критерии организационной эффективности, системный подход к анализу критериев эффективности, интегративный подход к определению критериев эффективности, теория эффективности как достижения целей, концепция конкурирующих ценностей.*

CRITERIA OF ESTIMATION OF EFFICIENCY OF SOCIAL POLITICS: FROM A THEORY TO PRACTICE

Pogribna V. L., Volyanska O. V.

In the article the modern western theories of efficiency of social politics and her criteria are analysed, initial positions of every theory, mechanisms of measuring of efficiency and defects, are investigated. Proved, that the single going near determination of efficiency of social politics for today is not present, however there is a great number of theories, each of that offers the indicators of measuring, and the choice of theory depends on aims that is pursued by a researcher.

Key words: *criteria of organizational efficiency, approach of the systems to the analysis of criteria of efficiency, integrative going near determination of criteria of efficiency, theory of efficiency as achievements of aims, conception of competitive values.*

УДК 316.612

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

ВПЛИВ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ЛЮДИНИ НА ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ В СИТУАЦІЇ ВИБОРУ

Аналіз вольових якостей особистості показав, що комплексною вольовою якістю є самостійність, яка дозволяє людині робити усвідомлений вибір цілей і способів їх реалізації в процесі досягнення успіху. Доведено, що залежно від рівня індивідуальної ролі людини в ситуації вибору існує три типи самостійності: зовнішня, деіндивідуалізована; зовнішня, частково індивідуалізована, і внутрішня, індивідуальна самостійність, яка є основою для критичного переосмислення фреймів успіху і вибору шляхів його досягнення.

Ключові слова: *людина, суспільство, вольові якості, самостійність, вибір, ситуація вибору, успіх.*

Актуальність проблеми. Людина живе і працює в конкретному соціальному середовищі, яке здійснює на неї безпосередній вплив, формуючи певні якості, цінності, переконання, в тому числі і розуміння сутності та критерії успішності. Водночас такий вплив не є автоматичним перенесенням цінностей суспільства на цінності і способи життєдіяльності особистості, оскільки в однакових обставинах різні люди діють по-різному. Тому досяг-

нення успіху — це складний процес двостороннього зв'язку між об'єктивними умовами і суб'єктивними характеристиками людини, який у кінцевому рахунку визначається вибором особистістю цілей і шляхів їх реалізації в тій чи іншій ситуації. Враховуючи, що основними характеристиками людини є її якості, актуальною постає проблема аналізу ролі вольових якостей у ситуації вибору напрямів і способів досягнення успіху.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У наукових дослідженнях достатньо уваги приділяється як аналізу соціальних якостей людини [1–3], так і розгляду сутності та шляхів досягнення успіху [4–7]. Актуальною останнім часом є і проблема вибору в житті людини, яка навіть сформувалася в окремий науковий напрям, що отримав назву теорії раціонального вибору [8–11]. Однак питання впливу якостей людини на досягнення успіху в ситуації вибору і досі є недостатньо вивченим. У зв'язку із цим *метою* даної статті є визначення впливу вольових якостей людини на досягнення успіху в ситуації вибору через діяльність щодо прийняття або відкидання альтернатив на основі особистісно-сміслового ставлення до них.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з того, що будь-яка ідея або теоретично сформульована мета сама себе втілити в реальність не може, для її реалізації людина повинна володіти вольовими якостями. А. В. Петровський визначає вольові якості як «сформовані в процесі життєдіяльності стійкі соціально-психічні характеристики людини, пов'язані з реалізацією волі і подоланням перешкод на життєвому шляху, що визначають досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки» [3, с. 53].

У науковій літературі існують різні класифікації вольових якостей, але найчастіше їх поділяють на базальні (первинні) і системні (вторинні). Так, енергійність, терплячість, витримку та сміливість відносять до базальних (первинних) якостей особистості, оскільки їх функціональні прояви є односпрямованим регулятором дій свідомості. Інші прояви вольової регуляції життєдіяльності людини є більш складними і являють собою певні поєднання первинних якостей, такі вольові якості є вторинними, системними. До основних системних вольових якостей людини, що визначають більшість її поведінкових актів, традиційно відносять цілеспрямованість, ініціативність, самостійність, рішучість, наполегливість, організованість, дисциплінованість і відповідальність.

Аналізуючи вольові якості з точки зору їх впливу на досягнення життєвого успіху людини, слід зазначити, що будь-яка діяльність — це цілісний акт безперервної активності, спрямованої на реалізацію поставлених цілей. Однак для того щоб проявляти ініціативність і цілеспрямованість, формулювати нові ідеї і досягати поставлені цілі, людина повинна бути перш за все самостійною особистістю, здатною нести відповідальність за свої дії.

Так, рішучість, що являє собою вміння приймати рішення і послідовно втілювати їх у життя, може бути властива тільки самостійній особистості. Рішучість підтримує ініціативність і цілеспрямованість при постановці мети діяльності та активно реалізується у виборі засобів досягнення поставленої цілі. Вона проявляється за відсутності коливань і протистоїть нерішучості, що виявляється як у тривалих сумнівах до прийняття рішення, так і у непослідовності в процесі втілення його у життя. Нерішучість є проявом слабкості волі й несамостійності людини.

Взаємозв'язок самостійності і відповідальності, яку О. Н. Безрукова визначає як вольову якість особистості, що виявляється у розумінні наслідків, які можуть спричинити рішення чи дії самої людини, а також як «вміння приймати рішення в складних ситуаціях та готовності відповідати за них» [1, с. 133], чітко проявляється в локусі контролю. Д. Роттер під локусом контролю розумів рівень і можливості суб'єктивного контролю особистістю різних ситуацій життєдіяльності [12]. Аналізуючи роботи Роттера, Д. Майєрс виділяє «внутрішній локус контролю, який свідчить про віру людини у можливість контролювати власну долю, і зовнішній — упевненість людини у вирішальному впливі на її життя сторонніх сил або випадку» [13, с. 74]. Отже, якщо відповідальність за досягнення успіху або певні невдачі людини більшою мірою бере на себе, це свідчить про внутрішній (інтернальний) контроль її діяльності. Якщо ж домінує схильність приписувати причини того, що відбувається, зовнішнім чинникам — соціальному середовищу, долі або випадку — це говорить про наявність у людини зовнішнього (екстернального) контролю. Такі люди постійно виправдовують свої життєві невдачі об'єктивними обставинами або перекладають відповідальність за свої дії (або бездіяльність) на найближче оточення. У той же час самостійні й успішні люди визнають за собою відповідальність за результати діяльності і не пояснюють свою поведінку важкими ситуаціями. Тому очевидно, що для досягнення успіху людина повинна, перш за все, бути самостійною особистістю і нести відповідальність за своє життя. Під самостійною будемо розуміти людину, «яка сприймає та інтерпретує події, що відбуваються в суспільстві, відносно незалежно від групового тиску, існуючих когнітивних і культурних стереотипів, і на цій основі визначає цілі і вибирає засоби діяльності, використовуючи внутрішньоособистісні і зовнішні ресурси» [14, с. 157]. Таке розуміння самостійності дозволяє охарактеризувати її як комплексну вольову якість, що інтегрує в собі інші якості людини і найбільш яскраво проявляється в ситуації вибору форм та способів життєдіяльності особистості.

Проблема вибору взагалі є однією з центральних у процесі досягнення успіху, оскільки життєдіяльність людини в сучасних умовах являє собою

ланцюг ситуацій, характеристики яких постійно і швидко змінюються. Тому практично щодня особистість перебуває в ситуації вибору, який може стосуватися отримання освіти, планування кар'єри, створення сім'ї, вибору сфери власних захоплень, але кожен, навіть незначний крок, у кінцевому підсумку відбивається на її подальшому житті.

Засновником теорії раціонального вибору вважають американського соціолога Д. Коулмена. Основна суть запропонованої ученим теорії полягає у таких допущеннях: люди завжди діють як раціональні істоти і серед можливих альтернатив вибирають ту, що найкращим чином відповідає їх інтересам. При цьому метою раціонального вибору через аналіз альтернатив є досягнення подвійної мети: поліпшення свого матеріального благополуччя та отримання соціального схвалення. У роботі «Основи соціальної теорії» Д. Коулмен вводить поняття цільової та раціональної дії [10]. На думку вченого, люди діють не просто цілеспрямовано. Вони аналізують витрати та вигоди і вибирають дію, яка максимізує корисність. У той же час Коулмен звертає увагу на можливість неочікуваних наслідків запланованої дії. Він вважає, що люди діють усвідомлено, однак результати їх дії можуть відрізнятися від того, на що розраховувала людина, або навіть протистояти початковим інтенціям. У спробі пояснити соціальну поведінку раціональним вибором дана теорія зіткнулася і з іншими проблемами. Наприклад, як визначити та виміряти те, що є дійсно раціональним і корисним для людини? Як об'єднати однією теоретичною схемою моральні та матеріальні детермінанти вибору дії і як визначити: які із них є більш корисними для людини?

Певні сумніви стосовно того, що людина завжди діє раціонально, спонукали Герберта Саймона запропонувати концепцію обмеженої раціональності [11]. Дослідник стверджує, що на практиці абсолютно раціональні рішення здійснити майже неможливо за різних причин і в першу чергу — через обмеженість інформаційних ресурсів, необхідних для прийняття рішення, або через відсутність можливості розглянути всі альтернативні дії та їх наслідки. Тому, з точки зору вченого, більшість людей раціональні тільки частково і емоційні або ірраціональні в інших ситуаціях. Ми також вважаємо, що практично всі дії людей і їх результати мають відносний характер, а отже, аналізувати вибір особистості в процесі досягнення успіху слід не як раціональний, а як вибір самостійний, усвідомлений і оптимальний з точки зору конкретної людини і конкретної ситуації.

Що стосується ситуації вибору, то вона являє собою сукупність об'єктивних і суб'єктивних передумов, які ставлять людину перед необхідністю приймати рішення через критичне переосмислення існуючих у суспільстві фреймів норм і способів життєдіяльності. Вирішення ситуації вибору пов'язане з подоланням невизначеності і здійснюється за допомогою вибору

процедур. Функціональне призначення вибору процедур полягає в аналізі можливих дій, визначенні рішення, що підлягає реалізації, а також у зміні поведінки суб'єкта від постановки цілі до її здійснення.

Ситуація вибору значною мірою залежить від наявності альтернатив і критеріїв їх оцінки. З цієї точки зору виділяють простий, смисловий і пошуковий вибір. Вибір вважається простим, якщо задані альтернативи і критерії їх оцінки. Модель простого вибору описують як ситуацію, де відбувається порівняння ряду альтернатив за відомим суб'єкту критерієм. Сенсація такого вибору полягає у визначенні оптимального шляху здійснення діяльності, спрямованої на досягнення очікуваного результату. Більш складним є вибір, коли людині не відомі ні критерії порівняння альтернатив, ні самі альтернативи. Такий вибір називають пошуковим, а також екзистенціальним вибором, або вибором у критичних життєвих ситуаціях [8, с. 112]. Подібна ситуація є надзвичайною і вона пов'язана з вибором, коли прорахувати можливі наслідки своїх дій практично неможливо.

Однак найбільш поширеною є ситуація, коли людині необхідно зробити смисловий вибір, тобто обрати із певних заданих альтернатив при відсутності чітких критеріїв їх оцінки. Саме з таким вибором стикається людина під час діяльності, спрямованої на досягнення успіху, а процес вибору і способи його реалізації виступають критеріями рівня самостійності особистості. На нашу думку, залежно від індивідуальної ролі людини в процесі вибору життєвих цілей і засобів їх досягнення можна виділити такі типи самостійності: зовнішня, деіндивідуалізована самостійність; зовнішня, частково індивідуалізована самостійність; внутрішня, індивідуальна самостійність людини.

Зовнішня, деіндивідуалізована самостійність найбільш поширена в традиційних суспільствах, у яких діяльність людини регулюється звичаями. У таких умовах особистість повинна діяти за стандартною соціальною програмою, яка задана ззовні. Самостійність людини та її індивідуальний вибір не тільки не вітаються, вони фактично заборонені. Тому успіх людини є максимально деіндивідуалізованим та соціально типовим, оскільки люди мають можливість тільки засвоювати і чітко відтворювати схвалені всім суспільством фрейми життєдіяльності.

Зовнішня, частково індивідуалізована самостійність передбачає, що людина може робити вибір, але тільки із соціально типових фреймів. Така форма самостійності формується з двох причин. По-перше, цьому можуть сприяти об'єктивні умови життєдіяльності людини. Так, у тоталітарному суспільстві самостійність людини виявлялася тільки у виборі засобів досягнення затверджених державою цілей. По-друге, часткова самостійність формується в особистості з несформованою підструктурою саморегуляції

поведінки. Наприклад, в інтелектуально самостійної людини можуть бути несформовані вольові якості, без яких реалізація цілей так і залишається мрією.

Внутрішня, усвідомлена самостійність людини ґрунтується на домінуванні в мотивації поведінки індивідуальної підструктури, тобто підструктури, пов'язаної із самостійною постановкою цілей діяльності, вирішальну роль у виборі яких відіграє сама людина, причому ці цілі пов'язані з реалізацією індивідуальних інтересів, основним з яких стає прагнення досягти індивідуального успіху. Це саме і є смисловий вибір, коли людині необхідно самостійно знайти підстави для порівняння якісно різних альтернатив і сформулювати критерії їх оцінки, щодо яких вони можуть набувати іншого змісту. У даному випадку особистість, переосмисливши дійсність, здатна створювати нові фрейми і нові, ще невідомі, або не поширені в суспільстві варіанти діяльності, формуючи тим самим нову альтернативу самому вибору. Зауважимо, що така ситуація одночасно є і сприятливою, але і максимально складною для людини, тому що робити вибір у сучасному суспільстві ризиків, елементи життєдіяльності якого можуть кардинально змінюватися практично щодня, є досить складним завданням, що вимагає від особистості мобілізації всіх її суб'єктивних ресурсів.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що у структурі діяльності людини, спрямованої на досягнення успіху, центральне місце посідає вибір цілей та засобів їх реалізації. Враховуючи, що усвідомлений вибір спроможна зробити тільки самостійна людина, робиться висновок, що самостійність являє собою комплексну вольову якість, яка проявляється у свідомій і активній установці особистості на досягнення поставлених цілей, у здатності критично оцінювати об'єктивні умови діяльності та діяти на основі власних поглядів, переконань і самоконтролю.

Залежно від індивідуальної ролі людини в процесі вибору життєвих цілей і способів їх досягнення виділені три типи самостійності особистості: зовнішня, деіндивідуалізована самостійність; зовнішня, частково індивідуалізована самостійність, та внутрішня, індивідуальна самостійність, яка базується на смисловому виборі альтернатив цілей і способів досягнення успіху, в процесі якого суб'єкт, критично переосмисливши дійсність, здатен створювати нові фрейми і нові варіанти діяльності, формуючи тим самим нову альтернативу самому вибору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безрукова О. Н. Ответственность в социологическом дискурсе / О. Н. Безрукова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 2. – С. 132–141.

2. Дивногорцев И. П. Самостоятельность и ответственность: Новые методы хозяйствования / И. П. Дивногорцев. – Тула, 1988. – 140 с.
3. Петровский А. В. Волевые действия : учеб. для вузов / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Академия, 1998. – 500 с.
4. Бевзенко Л. Д. Зміст життєвого успіху: соціально-культурологічний контекст / Л. Д. Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 34–51.
5. Малинин Е. Д. Философия жизненного успеха. Практическое руководство : учеб. пособие / Е. Д. Малинин. – [2-е изд., доп.] – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 304 с.
6. Маркозова О. О. Роль культуры у розумінні життєвого успіху людиною європейської ментальності / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 2 (16). – С. 327–336.
7. Маркозова О. О. Соціальний успіх особи у контексті історичних практик свободи / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 3 (17). – С. 169–178.
8. Щебетова А. Л. Психологические особенности ситуаций жизненного выбора в среднем возрасте / А. Л. Щебетова // Молодой ученый. – 2011. – Т. 2, № 6. – С. 111–113.
9. Кулыгин В. Альтернатива социологической теории? Дискуссии вокруг рационального выбора / В. Кулыгин // Социолог. исслед. – 2004. – № 1. – С. 130–148.
10. Coleman J. Foundations of Social Theory / J. Coleman. – Harvard University Press, 1994. – 993 p.
11. Simon H. A. Rationality as Process and as Product of Thought. Richard T. Ely Lecture / H. A. Simon // American Economic Review. – 1978. – Vol. 68, № 2. – P. 1–16.
12. Rotter J. B. Social learning and clinical psychology / J. B. Rotter. – New York : Prentice-Hall, 1954. – 318 p.
13. Myers D. G. Social Psychology / D. G. Myers. – Publisher : McGraw-Hill Humanities, 2012. – 768 p.
14. Маркозова О. О. Самостійність людини як основна передумова досягнення життєвого успіху / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 4 (18). – С. 151–159.

ВЛИЯНИЕ ВОЛЕВЫХ КАЧЕСТВ ЧЕЛОВЕКА НА ДОСТИЖЕНИЕ УСПЕХА В СИТУАЦИИ ВЫБОРА

Маркозова Е. А.

Анализ волевых качеств личности показал, что комплексным волевым качеством является самостоятельность, позволяющая человеку делать осознанный выбор

целей и способов их реализации в процессе достижения успеха. Доказано, что в зависимости от уровня индивидуальной роли человека в ситуации выбора существует три типа самостоятельности: внешняя, деиндивидуализированная; внешняя, частично индивидуализированная, и внутренняя, индивидуальная самостоятельность, которая является основой для критического переосмысления фреймов успеха и выбора путей его достижения.

Ключевые слова: человек, общество, волевые качества, самостоятельность, выбор, ситуация выбора, успех.

EFFECT OF HUMAN VOLITIONAL QUALITIES TO ACHIEVE SUCCESS IN A SITUATION OF CHOICE

Markozova O. O.

Analysis of strong-willed personality traits showed that quality is a complex volitional autonomy that allows a person to make an informed choice of targets and methods for implementing them in achieving success. We prove that, depending on the level of individual human role in the choice situation, there are three types of autonomy: external, deindividuated; external, partially individualized and internal, individual autonomy, which is the basis for a critical rethinking success and frames to choose the means to achieve it.

Key words: people, society, willpower, independence, choice, choice situation, success.

УДК 316.74:378.063:331.53

Н. В. Шевченко, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В ОСВІТІ: СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОРІЄНТАЦІЯ

Виявлено методологічний потенціал ідей символічного інтеракціонізму для дослідження соціального партнерства в освітній сфері. Виділено основні риси символічного інтеракціонізму, теорії обміну, критичної соціології та їх роль у розвитку комунікацій між суб'єктами освітнього процесу. Розкрито особливості дослідження проблем управління освітою в контексті ідей символічно-інтеракціоністської методологічної орієнтації.

Ключові слова: взаємодія, інтеракція, критична соціологія, освітній простір, реакція, символічний інтеракціонізм, соціальне партнерство, теорія обміну.

Постановка проблеми. Проблема соціального партнерства пов'язана з принциповою зміною характеру відносин між суб'єктами соціального простору в цілому й освіти зокрема у напрямку зростання суб'єктності, усвідомленості, самостійності, свободи вибору кожної із сторін взаємодії. Новий економічний лад, поява ринку праці, капіталу, інтелектуальних і освітніх ресурсів корінним чином змінюють усю систему підготовки кадрів. У цих умовах усе більш актуальним стає питання формування нової системи відносин між освітніми закладами і підприємствами, спілками роботодавців, об'єднаннями трудящих, службами зайнятості та ін.

Однак в освітній сфері сучасної України загострюються протиріччя між потребами суспільства і можливостями вищих навчальних закладів у підготовці конкурентоспроможних фахівців, здатних відповідати на виклики часу. Тому в останні роки все актуальнішим стає питання про формування ефективної системи взаємин між вищими навчальними закладами, підприємствами, службою зайнятості та іншими структурами, що складають систему соціального партнерства.

Ступінь наукової розробленості проблеми. У соціологічній, психологічній та педагогічній літературі соціальне партнерство розглядається як запорука успішного розвитку процесу підготовки випускника у вищому навчальному закладі, як фактор формування його професійних і комунікативних компетенцій. Ідеї та теоретичні уявлення філософії та політики сучасної освіти в останні роки активно розробляють В. І. Астахова, В. С. Бакіров, Б. С. Гершунський, О. С. Долженко, Є. А. Подольська, М. М. Розов, П. Г. Щедровицький та ін. Проблеми міжінституціональної взаємодії в освіті намагаються розв'язувати Є. І. Головаха, Б. Г. Нагорний, М. С. Пряжніков, Г. Н. Серіков, Н. Ф. Тализіна, Д. Чечель та ін., концепції інтеграції освіти, науки і виробництва розробляють Г. Є. Зборовський, Р. І. Ісаєв, О. Г. Калінкіна, Н. В. Лопатіна, І. І. Мачуліна, І. М. Реморенко, В. Н. Турченко та ін. Особливості соціального партнерства в освіті стали предметом наукових досліджень В. О. Міхеєва, В. І. Мітрохіна, О. А. Назаркіна, О. Н. Олейнікова, А. О. Рибіна, Г. Ю. Семигіна та інші учені. Особливої уваги заслуговують праці, у яких обґрунтовується принцип відкритості освіти, що передбачає перехід від закритої (замкненої всередині галузі) до відкритої (доступної для впливу суспільства) системи освіти (Б. С. Гершунський, В. В. Землянський, В. Р. Імакаєв, І. П. Смирнов та ін.).

Однак на сьогодні ще недостатньо обґрунтовані механізми організаційної взаємодії різних суб'єктів ринку праці та вищої освіти, функціонування яких донині залишається розрізненим і неузгодженим. Особливо гостро відчувається нерозробленість методологічних засад підвищення ефектив-

ності соціального партнерства у галузі освіти, що є важливим фактором підвищення якості освіти. З метою вирішення цих завдань автором у попередніх випусках опубліковано вже дві статті — «Соціальне партнерство в освіті: структурно-функціональний підхід як методологічна орієнтація» і «Соціальне партнерство в освіті: конфліктний підхід як методологічна орієнтація», — де осмислюються ідеї, що можуть скласти методологічну основу налагоджування соціальної взаємодії різних суб'єктів освітнього процесу.

Метою даної статті є розкриття методологічного потенціалу символічного інтеракціонізму в налагодженні ефективної комунікації суб'єктів освіти, у конструюванні механізмів ефективної взаємодії партнерів в освітньому процесі.

Важливим методологічним підґрунтям для аналізу комунікацій у сучасній освіті виступає *символічний інтеракціонізм* як одна з провідних парадигм у соціології, яка ставить за свою мету розуміння поведінки людей, причому поведінка сприймається так, як люди самі її розуміють.

Згідно із символічним інтеракціонізмом суспільство слід розуміти як сукупність груп, що взаємодіють, при цьому відносини між ними є зорганізованими й оформленими на підставі спільної згоди, загальноприйнятої схеми необхідної чи бажаної поведінки. Соціальні інститути у такому разі вбачаються як організовані форми групової взаємодії, що надають стихійній соціальній активності упорядкованості та сталості, що є необхідним для нормального функціонування системи. Тобто суспільство розглядається як сконструйована індивідами система, що постає із взаємного узгодження і відбору найпродуктивніших структур дії.

Прихильники цієї теорії впевнені в тому, що кожний індивід має власне тлумачення своїх дій, вчинків у будь-якому акті взаємин. Подібним способом люди, з якими індивід постійно вступає у взаємини, виробляють власні інтерпретації його слів і поведінки. Тому ми повинні, перш за все, зрозуміти, що означають слова і вчинки людей для них самих, якщо вони включені в спілкування з іншими.

З точки зору представників символічного інтеракціонізму, щоб зрозуміти життя і діяльність соціальних груп, будь-які зразки поведінки, соціальні установки, переконання і цінності мають розглядатися у відповідному контексті. Без урахування контексту ми не зможемо зрозуміти дії і поведінку певної людини або соціальної групи.

Як запевняють представники символічного інтеракціонізму, спостерігач, який прагне пояснити дії або поведінку певної соціальної групи, може припуститися помилки, оскільки він розглядає тільки поверхневу, зовнішню

сторону поведінки членів групи або дії групи в цілому [1]. Відповідно до теорії символічного інтеракціонізму все, що люди відчують, мають у своєму досвіді або вважають дійсним, реальним, насправді не є реальним тільки на підставі цього досвіду або визначення.

Основна ідея методології індивідуалізму полягає в тому, що суспільство, його функціонування може пояснюватися лише через сукупність індивідуальних дій, через інтеракцію, їх взаємодію. Існує низка теорій, які дають таке пояснення. Це, перш за все, теорія соціального обміну Дж. Хоманса, теорія справедливого обміну Дж. Адамса, а також теорія символічного інтеракціонізму Дж. Міда і Г. Блумера.

Один із найвідоміших представників символічного інтеракціонізму — Герберт Блумер у своїй праці «Символічний інтеракціонізм: бачення і методи» виділяє такі основні моменти:

– люди належать до різних соціальних об'єктів, перш за все, з точки зору того значення, яким вони наділяють їх, а не з позицій внутрішніх властивостей, які мають ці об'єкти;

– оскільки реакція і поведінка людей виходять з того, що інші говорять і роблять, таку реакцію і поведінку неможливо розглядати на підставі традиційних соціологічних змінних (наприклад, використовуючи біографічні особливості, структурні характеристики, які впливають на спілкування і відносини людей);

– реакція, поведінка людини «А» може бути зрозуміла і пояснена тільки після того, як ми встановимо спочатку, як людина «В» зреагує на поведінку людини «А»; люди завжди включені в процес інтерпретації, оцінки і визначення свого соціального середовища [2; 3].

Отже, символічні інтеракціоністи сприймають суспільство як взаємопов'язану систему позицій, ролей, статусів, групових очікувань і реакцій на реальну поведінку, що завжди має тенденцію до відхилення від заданих норм. З осмисленням власного «Я» у ході навчання і виховання дії індивіда стають послідовнішими, їх коригують за допомоги системи групових очікувань, ролей, позицій, ієрархії статусів та рівнів престижу. Поступово формують взаємоузгоджений комплекс установок, спрямувань і сенсів щодо інших, а також щодо себе.

Стосовно системи освіти такий підхід націлює на вивчення не тільки навчальних об'єднань (шкільного класу, студентської групи тощо), в яких переважає безпосереднє спілкування і психологічна взаємодія, а й на пояснення особливостей управління. Це має велике теоретико-методологічне значення при дослідженні таких складових управлінської діяльності, як установки чи мотивація поведінки, адже поведінку управлінця певною мірою можна розглядати як «роль», що має власну стійку соціально-психологічну структуру.

Інтеракціоністська теорія розкриває суб'єктивно-психологічний зріз процесу управління (різновидом якого є і управління освітою), особливості колективної поведінки в малих соціальних групах, тобто сутнісний бік соціальних інновацій. У плані нашого розгляду важливо усвідомити, що ефективність функціонування освітньої організації великою мірою залежить і від міри особистої відданості управлінця своїй ідеї, і від суб'єктивного залучення до цього процесу його послідовників.

Близькою до інтеракціонізму є *соціологічна теорія обміну*, у якій суспільні відносини розглядаються як результат творчої інтенції індивідів у їхній взаємодії. Індивіди впорядковують хаотичну соціальну активність певними стійкими загальноприйнятими правилами; суспільні відносини при цьому розглядаються як опредмечені, тому що основним соціальним зв'язком вважається процес обміну [4].

Саме обмін згідно з цією теорією є всезагальним і універсальним механізмом соціального зв'язку. При цьому до процесу обміну залучають тут і явища духовного життя, вважаючи вихідним пунктом процесу обміну обмін заохоченнями і санкціями. Діяльність у процесі обміну, інтерес, що становить його основи, вважають чинниками, що об'єднують людей у певну соціальну спільноту [4; 5]. Велику методологічну роль в аналізі діяльності суб'єктів освітнього процесу відіграє категоріальний апарат цієї теорії: якість, кількість, цінність, норми (стійкі правила обміну), заохочення, почуття надбання чи втрати, внески, зиск тощо.

Індивідуальні та колективні взаємні очікування (за інтеракціоністською термінологією) у цій методології набувають не стільки ціннісного, скільки вартісного вигляду — у розумінні ціни якоїсь дії, предмета або послуги, що є складовими процесу обміну. Соціальний статус індивіда виступає як показник обмінного ресурсу, а престиж — як показник рівня обмінних операцій. Наприклад, індивід може обміняти слухняність на статус і престиж. Таким чином, формуються владні відносини, адже в обмін на певну пропозицію індивід може погодитись на «поступку», тобто скорегувати свої потреби згідно з вимогами чи очікуваннями «ресурсовласника». У разі відмови від «поступки» він може втратити статус чи посаду, але набути самоповаги чи психологічного комфорту.

На нашу думку, при аналізі управлінських процесів важливо враховувати однобічність, обмежений характер теорії обміну. Застосовуючи цю концепцію до соціологічного пояснення процесів управління освітою, не слід зводити сутність людини лише до утилітаристської моделі «економічного» індивіда (*homo economicus*), який у своїй взаємодії з іншими людьми переймається суто підрахунком надбань і втрат. Нерідко управлінець може діяти не тільки

за розрахунком, але й під впливом почуттів і пристрастей, що впливає на результати діяльності.

Така методологія виявляється найбільш ефективною у дослідженні тієї частини управлінської діяльності, що належить до сфери товарно-грошових відносин, фінансових інвестицій в освіту. Крім того, оскільки управлінська діяльність потребує постійних інновацій та нововведень, то управлінець повинен точно розраховувати ресурси, прагнути, щоб різні нововведення за найменших витрат забезпечували як індивідуальний, так і колективний зиск. При цьому важливо поряд з матеріальними ресурсами враховувати і духовні (ідейну переконаність, психологічне залучення індивіда до процесу управління тощо). Тут досить ефективними можуть бути інструменти переконання, пропаганди переваг проекту, ідеї чи програми, а також загальний культурно-психологічний стан колективу, де передбачаються нововведення.

Джордж Хоманс вважає, що взаємодію людей можна зрозуміти на основі принципу заохочення і покарання. Прихильники теорії справедливого обміну надають особливого значення справедливому характеру винагороди. Згідно з теорією символічного інтеракціонізму люди наділяють стимули, що впливають на них, певним значенням, і реагують на ці значення, символи, а не на стимули як такі. Хоманс показує, що в процесі взаємодії кожна із сторін прагне отримати максимально можливі винагороди за свої дії і мінімізувати витрати. Взаємно винагороджувана взаємодія має тенденцію до регулярності і переростає у взаємини на основі взаємних очікувань. Якщо очікування не підтверджуються, то мотивація до взаємодії й обміну знижується. Але між винагородою і витратами немає прямої пропорційної залежності, оскільки крім економічної й іншої вигоди дії людей обумовлені безліччю інших чинників. Наприклад, бажанням отримати максимально можливу винагороду без належних витрат, або навпаки, бажанням зробити добро, не розраховувавши на винагороду [5].

Заслуга Дж. Міда полягає у розмежуванні сфер (підсистем) у структурі «Я» (умовно — «І» і «те»). Підсистема, або сфера «І», належить до реакцій людини на соціальні установки інших; це — суб'єкт соціальної взаємодії, що самовизначається. При цьому «те» розглядається як впорядкована сукупність установок, яку людина засвоює в результаті взаємин з іншими людьми; «те» — це більш пасивна підсистема, ніж «І». Як «те» люди сприймають себе як об'єкти думок, поглядів, слів, міркувань і вчинків інших людей; тобто люди сприймають себе як автономних учасників взаємодії, які можуть впливати на погляди, думки і дії інших людей [1; 2].

Отже, на основі ідей символічного інтеракціонізму вбачається можливим визначити соціальну взаємодію як взаємний (обопільний) процес. Зрозумі-

ло, що наше ставлення до людей, наші вчинки обумовлюють і ставлення інших людей до нас, що у свою чергу впливає на нашу реакцію і ставлення до них. Для розуміння процесу соціальної взаємодії ми повинні враховувати і поведінку людей, і те, як інші люди ставляться до нас.

Причому важливим є розуміння того, що люди, які здійснюють свою діяльність у більшості освітніх установ, — це не просто персонал підприємства, орієнтований управлінськими структурами на досягнення «максимального ефекту при витраті мінімальних ресурсів, зусиль і часу» [3, с. 80]. Це водночас і педагогічний колектив, що здійснює специфічну діяльність «з формування та розвитку особистості в аспектах її навченості, вихованості, вираження соціальних, психічних і фізичних властивостей» [6, с. 17].

Ці положення методологічного характеру є досить продуктивними для розуміння взаємин усіх суб'єктів освітнього процесу.

Значний методологічний потенціал у розумінні соціального партнерства у сфері освіти має *розуміюча соціологія*, яка об'єднує досить різномірні течії соціологічної думки, спільним для яких є лише визнання необхідності вироблення методів пізнання, що б дали можливість проникнути у внутрішній світ соціального суб'єкта, насамперед у структуру його мотивів і дій.

Основні ідеї, розроблені у працях представників символічного інтеракціонізму, знайшли своє відображення й у працях таких представників *нової соціології освіти*, як: Манхейм, Горбут, Карабел, Халсі, Янг, Браун, Векслер, Шарп, Жирокс та ін. [2]. Вони розробляють принципи критичного осмислення наукового знання, обґрунтовують призначення соціології знання як наукової орієнтації, яка презентує більш широкий і загальний науковий і культурний напрям. Освіту вони характеризують не тільки як маскування ідеології групових інтересів у вигляді об'єктивного знання або навчального плану, а також і як відтворення соціальних зразків нерівності, що проявляються у відмінностях індивідуальної успішності у школі. Так, Карл Манхейм доводить, що соціальне усвідомлення знання відбувається в атмосфері, де панує політичний конфлікт і соціальний безлад. Він надає критиці концепт ідеології освіти за пристрасне, фальсифіковане, оманливе уявлення специфічних інтересів груп [1; 2].

Положення методологічного характеру, розроблені у рамках нової соціології освіти, на наш погляд, дали можливість намітити нові перспективні лінії у дослідженні інтеракцій у сфері освіти: по-перше, принцип критичного осмислення наукового знання став «містком» до критичної соціології; по-друге, об'єктивація знання стала основою вивчення взаємодії освіти і суспільства.

У той же час ці теорії мають і певні обмеження щодо вивчення суб'єктів освітнього процесу. На нашу думку, зовсім не виправдано в рамках цих теорій індивіди втрачають право реально впливати на процеси соціального і культурного виробництва в суспільстві. До того ж культура і суспільство, на думку представників нової соціології освіти, просто автоматично відтворюють себе нібито за спинами учасників освітнього процесу.

Цих обмеженостей, на наш погляд, вдається уникати представникам *критичної соціології* (М. Янг та ін.). Освіту вони розглядають як складний соціокультурний процес, що не обмежується системою формальної освіти. Свою увагу вони зосереджують на двох основних тенденціях сучасної освіти: 1) комерціалізації і 2) наближенні знань до реального життя. В контексті неперервної освіти вони ставлять акцент на знаннях, необхідних для базової професії, і на навчанні, наближеному до життя, всі форми якого беруться інституціями формальної освіти ззовні [2].

Один із сучасних американських соціологів М. Янг наполягає на тому, що переважна більшість американців не має доступу до «розвиваючого» теоретичного знання [7; 10]. Представники елітних верств суспільства прагне зберегти свій привілейований статус, передаючи цінний багаж «розвиваючого» теоретичного знання своїм спадкоємцям через елітарні школи та університети — навчальні заклади для обраних. Таким чином вони намагаються відгородитися від посягань на свій статус з боку «інших», використовуючи для цього навчальні програми, які є незрозумілими учням з нижчих верств, не відповідають їх власним позиціям. У зв'язку з цим такі програми являють для них «символічну небезпеку» та викликають опір цій небезпеці.

Погоджуючись із Б. Бернстайном у тому, що такий розрив відтворює соціальну нерівність [8], ми вважаємо принциповим моментом визнання того, що саме розрив між «культурою» навчальної програми і культурою учнів та студентів становить фундаментальну проблему, розв'язання якої вимагає активного втручання соціологів. Подолання нібито природної, але об'єктивно несправедливої нерівності стає можливим завдяки все тому ж символічному характеру соціальної взаємодії. Всі дослідники солідарні у тому, що «справжня» освіта полягає у соціальній взаємодії і вимагає дійсного спілкування, комунікації.

Саме про це пишуть і П. і Б. Бернстайн, і багато інших вчених, особливо тих, хто наслідує принципи соціолінгвістики [1; 2; 8]. Діалог є актом творення», — пише П. Фрейре, розглядаючи діалог в освіті як приклад комунікації «на рівних» [9]. Причому діалог, за Фрейре, починається вже тоді, коли вчитель перед зустріччю з учнями розмірковує над тим, про що буде

розмова і на чому потрібно розставляти акценти. По суті в концепції Фрейре мова йде навіть не про діалог, а про дискурс. Отже, виявляється, що освіта має не стільки діалогічний, скільки дискурсивний характер. Урешті-решт «заклопотаність» (за Фрейре) змістом діалогу і структурою педагогічного дискурсу і являє собою «заклопотаність» змістом і структурою програми навчання.

Саме завдяки педагогу настає цей «момент усвідомлення» і саме завдяки дискурсивному характеру спілкування педагог може наблизити цей момент. Дискурсивні практики педагога можна розглядати як інструмент усвідомлення проблемної ситуації, розуміння її причин і пошуку шляхів розв'язання.

Цей висновок Фрейре має велике методологічне значення для розуміння проблем реформування вищої освіти, для обґрунтування ефективності суб'єкт-суб'єктної моделі освіти, для виявлення потенціалу педагогічного дискурсу. «Вся робота, зроблена для нас, має починатися з їх потреб, а не з бажання якогось окремого індивіда... Часто трапляється так, що об'єктивно маси потребують певних змін, але суб'єктивно вони ще не усвідомили цієї потреби, ще не бажають або ще не зважилися на зміни. У таких випадках ми повинні терпляче чекати. Нам не слід робити змін до тих пір, поки через нашу роботу більшість нас не усвідомили цю необхідність і не зважилися здійснити ці зміни...» [9, с. 72].

Проте слід враховувати, що в рамках критичної соціології можна оцінити минулий досвід, констатувати сьогодення, але досить складно прогнозувати майбутнє.

Висновки. Таким чином, для розуміння сутності і функціонального призначення соціальної підсистеми освіти велике методологічне значення мають такі концепції, як символічний інтеракціонізм, теорія обміну, а також такі новітні напрями зарубіжної соціології, як нова соціологія освіти і критична соціологія. Досить ефективною методологією при вивченні управління освітою в умовах суспільства з розвиненою ринковою економікою виявилась теорія обміну. Проте необхідно усвідомлювати, що уявлення про інтенсивний взаємообмін грошового капіталу на культурний капітал, соціальної позиції — на академічну успішність, індивідуальної обдарованості — на посадову кар'єру тощо не можуть розповсюджуватися на всі людські дії, які не завжди підлягають еквівалентному обміну.

В умовах побудови громадянського суспільства шляхом пом'якшення конфліктної моделі розвитку свою ефективність підтверджує інтеракціоністська методологія, що відповідає перехідним періодам у суспільному розвитку, коли йде формування соціальних суб'єктів. Оскільки їхні взаємо-

відносини перебувають на стадії становлення, важливо приділяти значну увагу психологічно-символічній взаємодії, суб'єктивній залученості до соціального діалогу, пошуку механізмів ціннісно-нормативної згоди. Якщо характеризувати управління освітою за цією моделлю, то воно виступає як механізм вироблення рішень і контролю за їх виконанням. Розуміюча соціологія, хоча і відображає ці тенденції, все ж таки більше зосереджена на структурі практичної дії, ніж на символічній взаємодії.

Ідеї, розроблені в рамках символічно-інтераціоналістської методологічної орієнтації, дозволяють розглядати соціальне партнерство як механізм взаємодії освітнього закладу і соціуму, інструмент залучення до обговорення і вирішення проблем розвитку освіти широкого кола зацікавлених суб'єктів. В основі реалізації системи соціального партнерства в освітньому просторі лежить принцип причетності, тобто умовою об'єднання всіх партнерів є спільність інтересів кожного з учасників і рівна участь у роботі системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернстайн Б. Класс, коды и контроль: структура педагогического дискурса / Б. Бернстайн. – М. : Просвещение, 2008. – 272 с.
2. Микешина Л. А. Герменевтические смыслы образования / Л. А. Микешина // *Философия образования : сб. науч. ст. / [под ред. А. Н. Кочергина]*. – М. : Новое поколение, 1996. – С. 75–86.
3. Подольская Е. А. Многообразие методологических подходов к анализу студенчества как социальной группы / Е. А. Подольская // *Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций : монография; под общ. ред. В. И. Астаховой / Нар. укр. акад.* – Харьков : Изд-во НУА, 2010. – С. 11–84.
4. Попов С. Н. Теоретико-методологические основы анализа управленческих отношений: специфика социально-правового измерения / С. Н. Попов. – М. : ИНФРА, 2002. – 665 с.
5. Фрейре П. Педагогика угнетенных [Электронный ресурс] / П. Фрейре. – Режим доступа: http://nb.kharkov.ua/load/pedagogika_ugnetennykh/1-1-0-1.
6. Шаронова С. А. Универсальные константы института образования – механизм воспроизводства общества : монография / С. А. Шаронова. – М. : Изд-во РУДН, 2004. – 357 с.
7. Blau P. Exchange and Power in Social Life / P. Blau. – N. Y. : Wiley & Sons, 1964. – 352 p.
8. Homans G. s. Social behavior: Its elementary forms / G. s. Homans, G. C. Homans. – N. Y., Burlingame : Harcourt, Brace & World Inc., 1961. – 404 p.
9. Young M. From a constructivism to realism in sociology of curriculum / M. Young // *Review of Research in Education*. – February. – 2008. – Vol. 32. – P. 3–28.

10. Young M. F. D. The Curriculum of the Future: Form the 'New Sociology of Education' to a Critical Theory of Learning / M. F. D. Young. – Bristol : The Falmer Press, 1998. – 205 p.

**СОЦИАЛЬНОЕ ПАРТНЕРСТВО В ОБРАЗОВАНИИ:
СИМВОЛИЧЕСКИЙ ИНТЕРАКЦИОНИЗМ
КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОРИЕНТАЦИЯ**

Шевченко Н. В.

Выявлен методологический потенциал идей символического интеракционизма для исследования социального партнерства в образовательной сфере. Выделены основные черты символического интеракционизма, теории обмена, критической социологии и их роль в развитии коммуникаций между субъектами образовательного процесса. Раскрыты особенности исследования проблем управления образованием в контексте идей интеракционистской методологической ориентации.

Ключевые слова: взаимодействие, интеракция, критическая социология, образовательное пространство, реакция, символический интеракционизм, социальное партнерство, теория обмена.

**SOCIAL PARTNERSHIP IN EDUCATION:
SYMBOLIC INTERACTIONISM
AS A METHODOLOGICAL ORIENTATION**

Shevhcenko N. V.

The symbolic interactionism ideas' methodological potential for the social partnership in education study has been identified. The main features of symbolic interactionism, exchange theory, critical sociology and their role in the communication development between educational processes subjects have been determined. The education management problems study peculiarities in the interactionist methodological orientation ideas context have been revealed.

Key words: interaction, critical sociology, education area, reaction, symbolic interactionism, social partnership, exchange theory.

УДК 316.74:37.731

Т. В. Топчий, кандидат соціологічних наук

БЕЗПЕРЕРВНА ОСВІТА ЯК СИСТЕМНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито сутність безперервної освіти як системного середовища формування особистості. Узагальнені результати її теоретичного осмислення з точки зору системного підходу. Подано дані соціологічних досліджень, які характеризують її провідні атрибути та тенденції, а також особливості формування особистості в умовах безперервної освіти й чинники, які впливають на цей процес.

Ключові слова: безперервна освіта, неформальна освіта, формування особистості, чинники формування особистості.

Актуальність теми. У сучасному світі значення освіти як важливого чинника формування нової якості суспільства збільшується разом із зростанням впливу людського капіталу. Освіта охоплює всі ланки й рівні соціальної системи, в якій формується, поновлюється й удосконалюється інтелектуально-творчий і професійно-кваліфікаційний потенціал людини.

Та виклики часу потребують формування принципово нового типу особистості, яка органічно впишеться в суспільні зміни й буде активно впливати на їх прогресивний розвиток. При цьому необхідно враховувати, що новий тип особистості — це не тільки результат підготовки в будь-якій структурі освіти, а результат роботи всієї освітньої системи, починаючи від дошкільного виховання і освіти й закінчуючи освітою для дорослих. Отже, мова йде про безперервну освіту, яка, урахувавши динаміку соціально-економічних змін, може розв'язувати завдання формування особистості як перманентного процесу, тобто формування потреби в постійному розвитку. Це актуалізує необхідність дослідження цього процесу.

Мета статті — визначити особливості формування особистості в умовах безперервної освіти.

Пошук шляхів оновлення освіти на принципах *lifelong education* почався ще в 60-х рр. минулого століття. На теоретичному рівні ця проблема висвітлювалась у працях західних дослідників П. Ленгранда, Ж. Жерара, А. Турена, П. Бурдье, К. Дженкса та ін., а також у програмних документах ООН, Євросоюзу та інших міжнародних організацій. Аналіз можливостей інституціоналізації безперервної освіти подано у працях Р. Донєва, М. Руткевича, Л. Когана, Ф. Філіппова та ін.

У сучасній Україні і теоретичні, і практичні аспекти даної проблеми активно розробляються науковою школою проф. В. І. Астахової, яка розглядає безперервну освіту як цілісний освітній процес, що здійснюється впродовж усього життя людини, як принцип, що лежить в основі всієї організації системи освіти [1].

Узагальнюючи різні точки зору, слід визнати, що в теоретичному плані безперервна освіта — педагогічна ідея, згідно з якою освітній процес охоплює все життя людини. У практичному — неперервний процес цілеспрямованого засвоєння людиною соціокультурного досвіду, підвищення професійної кваліфікації і перекваліфікації. А на думку одного з відомих українських дослідників у галузі освіти М. Лукашевича, безперервність освіти «являє собою соціологічний закон розвитку та реалізації здібностей людини протягом усього її свідомого життя, орієнтування її на соціально значущі цілі та критерії» [2, с. 117].

Вплив культурних, історичних, економічних та інших умов на формування уявлень про безперервну освіту дозволяє говорити про те, що в даному напрямку виокремлюються дві тенденції.

Одна з них пов'язується з наявністю загальних для всіх соціальних просторів позицій. Опитування експертів-освітян¹ показало, що більшість із них сприймають безперервну освіту як відкриту й варіативну освіту, що забезпечує максимальну свободу вибору й наступну мобільність особистості (78%). Безперервна освіта розглядається ними також як організація і здійснення освіти за принципом, який сприяє забезпеченню послідовності засвоєння знань, їх постійного вдосконалення та поновлення (67%). Таким чином, провідними атрибутами безперервної освіти у свідомості експертів виступають свобода, відкритість, варіативність, послідовність, мобільність особистості, удосконалення й поновлення знань.

Друга тенденція пов'язана з диференціацією позицій соціальних суб'єктів у тому чи іншому соціальному просторі. У зв'язку з цим аналіз свідчить, що, наприклад, українські експерти бачать як головну функцію безперервної освіти забезпечення спадкоємності; російські — створення гармонійних умов життєдіяльності особистості; латвійські — забезпечення перекваліфікації населення старше 25 років.

Ці відмінності виявляються залежно від відмінностей в історичній, соціокультурній обумовленості соціального життя. Адже указані експертами головні атрибути безперервної освіти відбивають першочергові завдання, що стоять перед їх країнами в цілому та їх системами освіти. Таким чином,

¹ Результати соціологічного дослідження, проведеного Лабораторією проблем вищої школи Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», «Впровадження ідеї безперервної освіти: освітні практики» (2011 р.) – (n = 105).

можна говорити про те, що позиції щодо безперервної освіти в сучасному суспільстві безпосередньо відображують практичні вектори розвитку конкретних соціальних систем [3, с. 46].

Вважаємо за необхідне виокремити характерні ознаки, що дозволяють скласти досить цілісне уявлення про безперервну освіту як чинник розвитку особистості.

По-перше, безперервна освіта виступає як стадійний, цілісний процес протягом життя. За цією характеристикою неперервність освіти як чинник розвитку особистості не можна звести до механічного поєднання етапів (дошкільна, шкільна, вузівська, післядипломна тощо), оскільки вона формується проблемною ситуацією у рамках повсякденних соціальних практик людини.

По-друге, безперервна освіта характеризується не тільки часовим, а й просторовим параметром — взаємодією людини з різними джерелами інформації, в основі якої лежать інтереси й цілі людей.

По-третє, важливе значення має особистісний параметр безперервної освіти. Людина так чи інакше включена до інформаційного процесу, безпосереднього спілкування тощо. Але суб'єктом освітньої діяльності вона стає тоді, коли усвідомлює необхідність у поповненні знань, у залученні до культури.

Інституціональна характеристика освіти також виступає вагомим аргументом під час аналізу безперервної освіти. Даний аспект стосується аналізу її стійких форм і типів, за допомогою яких здійснюється соціалізація індивіда на різних етапах життєдіяльності. Її компонентами є формальна, неформальна та інформальна освіта, які доповнюються та розширюють можливості задоволення потреб в освітній сфері. При цьому визначальну роль має формальна, базова освіта. Її ефективність вимірюється тим, якою мірою вона забезпечує готовність особистості до післяшкільної (післядипломної) освіти. Так створюються передумови формування цілісної системи, яка покликана забезпечити й розвинути освітню активність людини протягом життя як чинника й компонента її особистісного розвитку та самоактуалізації [4, с. 9].

Ці характеристики свідчать про те, що початковою метою безперервної освіти можна назвати формування постійної потреби в знаннях. Окрім того, неперервність освіти в межах системи забезпечується через наслідування цілей і завдань кожного елементу системи.

Безумовно, вирішальне значення, крім розвитку потреби в освіті й самоосвіті, мають саме людські якості. Тобто поряд із навчальною функцією також важливою є виховна, оскільки її мета — робити випереджувальний вплив на формування таких якостей особистості, які б відповідали часу. В орієн-

туванні освіти на особистість, особливо якщо йдеться про спеціаліста, простежується соціальний аспект. Сучасні соціальні процеси потребують від професіонала постійних змін стереотипів досвіду, перебудови професійної свідомості. А це надає особистісно орієнтованій системі відтінок інноваційності. Безперервна освіта в такому розумінні стає засобом підтримки людини в кризових соціальних умовах, що має бути закладено в сучасну модель виховання.

Якщо розглядати процес безперервної освіти з позиції системного підходу, то вона являє собою матрицю, яка складається з усіх можливих елементів системи в серії їх взаємних комунікацій. Існують специфічні, принципово важливі для життя системи сполучення її взаємодій, які складають умови, що забезпечують гармонійну безперервну освіту. Це показники її постійного руху, зміни, розвитку, а отже, безперервної освіти: ідеальні ідеї, що складають «соціальну свідомість»; нормативні — «соціальні інструкції» системи; інтеракційні — дії, що утворюють «соціальну організацію»; можливості — інтереси, які складають «соціальну ієрархію» людиносистеми [5, с. 86].

Упродовж наших міркувань акцентуємо увагу на тому, що безперервна освіта має здатність до постійної цілеспрямованої зміни при збереженні функціональної цілісності всіх показників: соціальної свідомості, соціальних норм, соціальної організації, соціальної ієрархії. При цьому обов'язкові два принципи: усі чотири показники керованості існують у чисельних і багатомірних взаємозв'язках, мають різні рівні складності, одночасно виступаючи показниками функціонування системи в кожному з її суб'єктів (мікро-, мезо-, макро-).

У контексті розгляду визначеної нами проблеми важливо розуміти, що безперервна освіта являє собою якісно новий рівень розвитку особистості, що дозволяє ефективно розв'язувати сучасні соціально-економічні завдання, відтворювати соціальну й професійну структуру суспільства.

Цю думку підтверджують і результати опитування експертів з проблем освіти¹. Підкреслюючи важливість такої складової безперервної освіти, як формування особистості, серед особливостей у цьому напрямі вони визначили такі: стимулювання безперервного самовиховання і форсування потреби в ньому протягом життя (59%), створення умов для розвитку особистості (55%), стимулювання процесу самовдосконалення (51%), формування потреби в постійному розвитку (48%), індивідуалізація процесу виховання

¹ Результати соціологічного дослідження, проведеного Лабораторією проблем вищої школи Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», «Впровадження ідеї безперервної освіти: освітні практики» (2011 р.) – (n = 105).

(44%). Основними завданнями навчального закладу вони вважають виховання громадянина та гармонійно розвинутої особистості, підготовку до самостійного життя і діяльності (55%).

Причому, на думку експертів, особистісний розвиток повинен здійснюватися на засадах демократизму, з використанням виховного потенціалу студентського самоврядування й орієнтуватися на забезпечення гармонійного цілісного розвитку особистості, яка здатна до самостійного мислення, суспільного вибору й життєдіяльності.

Основними чинниками виховання в умовах безперервної освіти, як свідчить аналіз освітніх практик, є особистість викладача, зміст освітнього процесу, його організація, спеціальна програма виховної роботи, додаткова освіта, самоврядування і практична робота. Ступінь участі та виховного впливу кожного з цих чинників передбачає фонову умову виховання — роль вихователя, педагога. Зазначимо, що напрям виховної діяльності через зміст освіти реалізується шляхом цілеспрямованого відбору, систематизації та інтеграції тих одиниць освітніх областей змісту освіти, які є значущими у виховному плані [4, с. 13]. Їх інтегроване структурування дозволить поставити спеціальне завдання організації їх освоєння.

Цілеспрямована не тільки на засвоєння знань, розвиток умінь, але й на формування особистості організація навчально-виховного процесу створює таку взаємодію, яка передбачає необхідні сучасній молодій людині якості — творчість, відповідальність, толерантність, громадянськість та ін.

Особливу значущість для розвитку особистості в умовах безперервної освіти набуває неформальна освіта. Її специфічність полягає в такому. По-перше, той, хто навчається, включений у різні типи провідної діяльності: навчальну, особистісно-значущого спілкування, професійно орієнтовану навчальну — в умовах неформальної освіти має можливість усвідомити свої уподобання в будь-якій із них. По-друге, в умовах неформальної освіти «опредмечуються», задовольняються потреби у можливостях різних змістів діяльності: спорті, техніці, винахідництві тощо. По-третє, у тих, хто навчається, є свобода вибору та свобода подальшої діяльності, свобода дій, позитивне підкріплення діяльності, надання їй соціальної значущості формує свободу особистості в її інтелектуальному, особистісному, соціальному планах. І зрештою, неформальна освіта створює умови та слугує передумовою особистісного, а потім професійного самовизначення та самореалізації.

Висновки. Розглянуті особливості безперервної освіти дозволяють зазначити, що вона за своїми сутнісними характеристиками виступає системним середовищем формування особистості, яка в динамічно змінних соціально-економічних умовах зможе активно жити і діяти, здійснюючи максимальний внесок у саморозвиток і самореалізацію і в той же час у прогресивне онов-

лення суспільства. Розвиток особистості розглядається при цьому як безперервний процес, який орієнтує освітню діяльність не тільки на засвоєння знань, але й на активну участь у перетворенні навколишнього світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Непрерывное образование как принцип функционирования современных образовательных систем: (первый опыт становления и развития в Украине) : монография / под общ. ред. В. И. Астаховой ; Нар. укр. акад. – Харьков : Изд-во НУА, 2011. – 214 с.
  2. Лукашевич Н. П. Социология образования / Н. П. Лукашевич, В. Т. Солодков ; под ред. Н. П. Лукашевича. – Киев : МАУП. 1997. – 224 с.
  3. Михайлева Е. Г. Непрерывное образование как фактор развития интеллектуального потенциала украинского общества : монография / Е. Г. Михайлева ; Нар. укр. акад. – Харьков : Изд-во НУА, 2005. – 142 с.
  4. Топчий Т. В. Інституціоналізація безперервної освіти в Україні: факторна обумовленість : автореф. дис. ... канд. соціол. наук / Т. В. Топчий. – Х. : Вид-во НУА, 2006. – 20 с.
- Зверко Т. В. Формирование антропогенной модели воспитания студентов в условиях непрерывного образования : дис. ... канд. социол. наук по спец. 22.00.04 – спец. и отраслевые социологии / Зверко Тамара Васильевна ; науч. рук. Е. Г. Михайлева. – Харьков, 2006. – 199 л.

НЕПРЕРЫВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК СИСТЕМНАЯ СРЕДА ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Топчий Т. В.

В статье раскрыта сущность непрерывного образования как системной среды формирования личности. Обобщены результаты его теоретического осмысления с точки зрения системного подхода. Представлены данные социологических исследований, характеризующие его ведущие атрибуты и тенденции, а также особенности формирования личности в условиях непрерывного образования и факторы, которые влияют на этот процесс.

Ключевые слова: непрерывное образование, неформальное образование, формирование личности, факторы формирования личности.

THE LIFE LONG EDUCATION AS A PERSON FORMING SURROUNDING ARE DEFINED

Topchy T. V.

In this article the essence of life long education as a person forming surrounding are defined. The results of theoretical interpretation from the point of view of system approach

are generalized. The sociological researches data that characterizes its leading attributes and tendencies and also peculiarities of person forming in term of life long education are represented.

Key words: life long education, alternative education, outside education, person forming, person forming factors.

УДК 316.7

В. І. Крячко, кандидат соціологічних наук

СТРУКТУРА СИГНІФІКАТИВНОГО ПОЛЯ ЕТНОРЕЛІГІЙНОГО ПРОСТОРУ В ЕТНОСОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ

Здійснено спробу виявлення елементів структури сигніфікативного поля етно-релігійного простору. Проаналізовано низку сучасних наукових та інформаційних ресурсів, пов'язаних із соціологією релігії, етносоціологією та соціологією візуального символізму, а також експліковано деякі інструментативні можливості дослідження символічної системи етнорелігійного простору в рамках етносоціології релігії.

Ключові слова: *сигніфікативне поле, символ, система, етнорелігійний простір, етносоціологія, релігія, соціологія, етносоціологія релігії.*

Актуальність проблеми. Вивчення цієї проблематики пов'язане із дослідженням сигніфікативного (символьного, міченого та позначеного) поля етнорелігійного простору, зокрема в рамках етносоціології релігії. Навряд чи викликає сумніви той факт, що етнорелігійний простір частково предметнюється через сигніфікативне поле, елементи якого експлікуються через продукти культури, матеріальні об'єкти релігійних та етнічних просторів, а також через активності (діяльність) соціальних суб'єктів. У сучасному глобалізованому світі соціальні суб'єкти та етнорелігійні системи використовують символи у процесі інтраетнічної, інтрарелігійної, а також міжетнічної та міжрелігійної комунікації. Разом із тим у своїх візуальних виявах, що являють собою певним чином структурований текст (певний набір сигніфікацій), соціальний суб'єкт, релігійна, етнічна та етнорелігійна системи є достатньо типізованими та ідентифікабельними. Це і створює надзвичай-

но цікаву множину об'єктів для дослідження, зокрема і в рамках предмета етносоціології релігії як опціональної наукової дисципліни.

Соціальний суб'єкт (людина або соціальна група, етнорелігійна система) наповнює середовище різноплановими візуалізаціями (сигніфікаціями), що складають його візуальний профіль (візуальний експлікативний конструкт), тобто статичний образ, у якому соціальний суб'єкт постає перед своїм оточенням як самоорганізована, відносно автономна і структурно-профільована цілісність, яка може піддаватись ідентифікації, опису, аналізу та осмисленню.

Проблема взаємодії етнічностей і релігій у сигніфікативному ракурсі її дослідження є надзвичайно актуальною в епоху глобалізації, адже остання, за твердженням відомого польського соціолога та експерта у питаннях евалюації Лешека Корпоровіча, породжує самоорганізаційні антитенденції, що може бути джерелом міжетнічних та міжрелігійних конфліктів. Наслідки цієї взаємодії подекуди мають такий серйозний характер, що вимагають детального вивчення у рамках окремої дисципліни чи навіть науки. Тобто виникає необхідність соціоєвалюації міжетнічної та міжрелігійної взаємодії в соціальному просторі, а також опціональна потреба у новій галузі науки, яка б доповнила сучасні конструктивно-практичні методиками та технологіями дослідження етнорелігійного простору і яка б могла сконцентруватися саме на інтеракційному та сигніфікативному контекстах дослідження останнього. Такою специфікованою дисципліною могла б бути етносоціологія релігії як міждисциплінарна галузь соціології.

Отже, актуальність обраної теми статті впливає із *проблеми*, що склалася в даному напрямі досліджень, а саме: протиріччя між наявністю множини джерел, присвячених теоретичним засадам етносоціології та соціології релігії та малою представленістю цілісних теоретичних праць метатеоретичного рівня, присвячених аксіоматичним засадам, фундаційним ідеям та інструментативним технологіям візуальної аналітики (соціології візуального символізму) сигніфікативного поля етнорелігійного простору в рамках етносоціології релігії як опціональної наукової дисципліни.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Тематики дослідження даної статті стосуються концептуально-теоретичні праці дослідників сигніфікативного поля та етнорелігійного простору, вчених, які перебувають у наукових просторах соціології релігії, етносоціології та соціології, зокрема таких як: Ф. Барт (етнічні кордони), В. Вайс (етнорелігійні маркери), М. Вебер, Г. Гегель (релігія), Ф. Геккман, Д. Глейзер, Л. Гумільов, Л. Дробіжева (етносоціологія), А. Дугін (релігія, етносоціологія), Е. Дюркгейм, В. Євтух (етносоціологія, соціологія), Ф. Знанецький, О. Картунов (етнополітологія), А. Колодний (релігієзнавство), О. Конт, Н. Луман (соціологія систем),

С. Малешевич (соціологія етнічності), К. Маркс, М. Пірен (соціологія релігії), Ю. Романенко (соціологія візуального символізму), Е. Сміт (дослідження етнічності), Г. Спенсер (органіцизм), Л. Филипович (етнологія релігії), А. Хіслоп (етнорелігійні маркери), Р. Шермерхорн, С. Широкогоров (теорія етносу), К. Юнг (етносимволи) та ін. Феномен значення символів та сигніфікацій у життєдіяльності соціуму вивчався протягом багатьох століть у рамках різноманітних світоглядних парадигм: еволюційно-органічної (О. Конт, Г. Спенсер), соціал-дарвіністської (Л. Гумплович, А. Смолл, У. Самнер), позитивістської (символізм або соціальний реалізм Е. Дюркгейма), антипозитивістської (німецька соціологічна школа: Ф. Тьонніс, Г. Зіммель), об'єктивістської (загальна теорія дії Т. Парсонса, структурний функціоналізм Р. Мертона, теорії конфлікту Л. Козера, Р. Дарендорфа, Дж. Рекса, теорії обміну Дж. Гоманса, П. Блау), суб'єктивістської (символічний інтеракціонізм Дж. Міда, Г. Блюмера, Е. Гоффмана, феноменологія Е. Гуссерля, А. Шюца, П. Бергера і Т. Лукмана, Г. Гарфінкеля), символічний аналіз К. Юнга, візуальна аналітика Ю. Романенка, аналіз етнорелігійних символів та обрядів М. Сінгха, А. Хіслопа тощо.

Метою статті є експлікація особливостей структури сигніфікативного поля етнорелігійного простору, зокрема у рамках етносоціології релігії як опціональної галузі соціологічного знання.

Виклад основного матеріалу. Теза про те, що етнорелігійний простір частково опередметнюється через сигніфікативне поле, є базовою для подальшого концептовиведення можливостей його дослідження в рамках етносоціології релігії як опціональної наукової соціологічної дисципліни. Тому для досягнення мети даної статті спочатку доцільно експлікувати зміст основних тезовмісних понять, а потім перейти до окремих штрихів концептуалізації етносоціології релігії, у рамках якої один із основних акцентів може бути поставлений на дослідження цих понять у контексті вивчення міжрелігійної, міжетнічної та міжетнорелігійної взаємодії соціальних суб'єктів у соціальному просторі.

У працях вітчизняних учених (наприклад, В. Циби, Ю. Романенка та ін.) експлікується той факт, що соціальні суб'єкти (індивіди, спільноти, етнічні та релігійні системи) етнорелігійного простору (простору взаємодії між різними релігійними просторами та етнічностями) у процесі своєї діяльності (активностей) у соціальному просторі продукують сигніфікативне поле символічних та семіотичних кодів, з яких вибудовуються структури сигніфікативного профілю окремого етнорелігійного поля з конкретними візуалізаційними експлікаціями у формі різних символів, позначників та маркерів. Значення ж та асоціативні взаємозв'язки символів пов'язані з різними ідентичностями, особливості яких виявляються при вивченні їх у рамках бага-

тьох наук, зокрема релігієзнавства, соціології релігії, етносоціології, етнології релігії, соціології візуального символізму, візуальної аналітики тощо.

У свою чергу, сигніфікативне поле (як смислово-символьна структура) етнорелігійного простору складається із символів, які являють собою медіаторів, що розташовуються між безсвідомими і надсвідомими змістами; вони є частковою репрезентацією безсвідомого суб'єкта у відповідних значеннях і разом із цим частиною надсвідомого, що пов'язано з аксіологічно-регуляторними складовими виявлення суб'єктності (ідеалами, світоглядом, ціннісними орієнтаціями тощо). Отже, у символах, що використовуються у різних візуалізаціях, соціальний суб'єкт заявляє про те, чим він є і чим би міг стати (до чого прагне на ідеально-імагінальному рівні), він водночас відверто виражає себе і симулює те, що могло б стати реальністю [13, с. 9].

Відтак іманентні та симулятивні властивості символів сигніфікативного поля етнорелігійного простору опредметнюються в об'єктах духовної та матеріальної культури (візуалізаціях як ідентифікативних маркерах) різних спільнот як соціальних суб'єктів. Тобто сигніфікативний профіль етнорелігійного простору знаходить своє опосередковане опредметнення у функціонально-поведінкових проявах (активностях) та візуальному символізмі культурного оточення різних соціальних суб'єктів [13, с. 12]. Це створює можливість для дослідження та ідентифікації символів (сигніфікантів ідентичності у візуалізаціях) як елементів структури сигніфікативного поля етнорелігійного простору в рамках, зокрема, візуальної аналітики як соціологічної метатеорії.

Під ідентифікацією (від лат. *identificare* — ототожнювати) (ототожнення, прирівнювання, уподібнення, розпізнавання) ми пропонуємо розуміти процес розпізнавання соціальним суб'єктом іншої системи або об'єкта (людини, предмета, процесу тощо). Ідентифікація є процедурою впізнання на основі зіставлення з еталонною типізацією, тобто процесом, у якому суб'єкт візуального спостереження на основі зіставлення емпіричних даних поточного візуального спостереження з еталонними типізаціями констатує відповідність/невідповідність візуально спостережуваних проявів зазначених вище ознак цим еталонним типізаціям [13, с. 18]. Таким чином, ідентифікація в етнорелігійному ракурсі — це технологія ототожнення етнічних символів із релігійними символами для виявлення етнічного в релігії і релігійного в етнічному за допомогою конкретних інструментів соціоєвалюації етнорелігійного простору, конструювання яких можна здійснювати також і в рамках етносоціології релігії як опціональної галузі соціології. Тому за допомогою ідентифікації символів як однієї із технологій соціоєвалюації етнорелігійного простору можна, як ми вважаємо, визначити міру обетнічнення (етнізації) релігії та релігійності етнічності, що є надзвичайно акту-

альним в епоху сучасності, епоху існування трансетнічних та крос-релігійних спільнот, епоху етноглобалізаційних та екуменічних інтенцій, а також пов'язаних із цим активностей соціальних суб'єктів.

Ідентифікація виступає однією з базових технологій візуальної аналітики, яка, за твердженням Ю. Романенка, є мультидисциплінарною метатеорією та комплексом міждисциплінарних методів структурованого візуального спостереження та ідентифікації структурно-анатомічних, психофізіологічних, функціонально-психологічних, соціально-психологічних та соціокультурних ознак образів суб'єктів (індивідуальних або колективних) та створюваних цими суб'єктами візуалізацій акціональних проявів, продуктів матеріальної та духовної культури, означених (сигніфікованих) просторів і середовищ, що дозволяє вибудовувати прогностичні моделі їх імовірної взаємодії із середовищем [13, с. 18]. Зі змісту вищезазначеного визначення стає зрозумілим, що інструментарій візуальної аналітики як метатеорії, як ми вважаємо, може сприяти експлікації сигніфікативного поля етнорелігійного простору в рамках перманентного соціетального соціоаналізу (соціодіагностики, соціоєвалюації). Відповідно соціоєвалюація етнорелігійного простору (як технологія етносоціології релігії) може, як ми вважаємо, включати інструменти та технології візуальної аналітики в етнорелігійному ракурсі дослідження соціальних суб'єктів.

Отже, в епоху глобалізації внаслідок взаємодії різних етнічностей з різними релігіями виникає, на наш погляд, потреба у дослідженні за допомогою конкретних соціологічних ідентифікативних інструментів та технологій саме міри обетнічнення окремих релігій та впливу релігій на етнічності, тобто градування (шкалювання) міри тяжіння того чи іншого соціального суб'єкта до етногравітаційних та релігійно-гравітаційних центрів тих чи інших ідентичностей в етнорелігійному просторі функціонування соціуму. Адже «етнорелігійний суп», який пропонує нам глобалізація, може взагалі втопити у собі самоідентифікацію того чи іншого соціального суб'єкта із конкретною етнічною та релігійною ідентичністю у соціальному просторі. І тоді соціальний суб'єкт стане тотально невизначеним у своїй приналежності до конкретної релігії чи етнічності. Таке градування разом із соціоєвалюацією релігійної та етнічної гомогенності пропонуємо включити до предмета етносоціології релігії як опціональної наукової галузі соціології.

Ідентифікація сигніфікативного поля етнорелігійного простору в рамках етносоціології релігії не може відбуватись, на нашу думку, без застосування соціодіагностичних та соціоєвалюаційних технологій, які частково базуються на концептотеорії символічного інтеракціонізму — теоретично-методологічного напрямку в західній соціології та соціальній психології, що зосереджується на осмисленні та аналізі соціальних взаємодій, переважно в їх

символічному змісті. Тобто контент-аналіз (як соціодіагностична та соціо-еволюційна технологія) символічних та сигніфікативних аспектів взаємодії різних етнічностей із різними релігіями в етнорелігійному просторі може виступати одним із базових методів етносоціології релігії.

У рамках теорії символічного інтеракціонізму доцільно також навести визначення понять «символічна ідентичність» та «семіотична система» як одних із базових у контексті оперування ними при поясненні поняття «сигніфікативне поле» в етносоціології релігії. Символічна ідентичність (від грец. *simvulio* — знак) — ідентичність, що базується на знаках і кодах, переважно культурницького плану, за якими індивіда можна віднести до тієї чи іншої етнічної спільноти [7, с. 157]; семіотична система — сукупність символів та знаків, які використовуються представниками тієї чи іншої етнічної спільноти для визначення певного об'єкта або комунікації як усередині певної спільноти, так і за її межами [7, с. 285]. Ці поняття дають змогу глибше зрозуміти процеси взаємодії різних етнічностей з різними ідентичностями в сигніфікуючих практиках соціальних суб'єктів, а також експлікують елементи (ідентичність, символ, знак) структури сигніфікативного поля (профілю) етнорелігійного простору. У даному контексті доцільно також зазначити, що сигніфікуючі практики (від лат. *significatum* — значущий) — це способи та механізми, за допомогою яких здійснюється представлення ідентичності у довколишньому світі та визнання її людським довкіллям [7, с. 284]. Отже, символічна система, яка репрезентує конкретну ідентичність у сигніфікуючих практиках соціальних суб'єктів, є частиною структури сигніфікативного поля (профілю) етнорелігійного простору.

Далі сконцентруємось на деяких опціонантах формування етносоціології релігії як галузі соціологічного знання, адже саме в рамках цієї науки ми пропонуємо досліджувати сигніфікативний профіль етнорелігійних систем та суб'єктів. Під опціонантами концептуалізації будемо розуміти конкретні структуровані та системні теоретичні пропозиції-можливості для концептуалізації наукових конструктів (понять та систем понять), наприклад, як у даному випадку це концептуальні пропозиції для наукового конструкту (наукової системи) «етносоціологія релігії» як опціональної наукової дисципліни та галузі соціології. Етносоціологія релігії бачиться автором як міждисциплінарний науковий конструкт, який можна вивести, опираючись на наукові напрацювання у галузі етносоціології, соціології релігії, етнології релігії та соціології.

За твердженням В. Євтуха, етносоціологія (від грец. *ethnos* — народ; лат. *socius* — суспільний; грец. *logos* — наука) — це наука, яка досліджує параметри соціальної структури народів як етносів, значущі явища культури різних етносів, взаємозв'язок змін у культурі та суспільстві, зокрема

у мові, побуті, етнічних орієнтаціях, закономірності й особливості міжетнічних стосунків. У широкому розумінні терміна предмет етносоціології включає соціальні події, процеси, зв'язки, явища, які відбуваються в етнічно маркованому соціальному просторі. Етносоціологія є міждисциплінарною наукою, оскільки вона виникла на межі соціології та етнології (а якщо брати західну науку — на межі соціології та культурної антропології) [7, с. 136]. Структура дослідницького поля етносоціології містить також етнічність як етнокультурне та соціальне явище, що включає етнічну ідентифікацію та ідентичність, етнічне відродження, етнічну ментальність, етнічні стереотипи та етнічні автостереотипи, етнічну мову, етнічні маркери сучасних суспільств та процесів [7, с. 140].

Отже, як видно із визначення, частиною предметного поля етносоціології є етнічність як система смислово-символьних етносоціальних конструктів та маркерів, які експлікуються у соціальному просторі та життєдіяльності соціальних суб'єктів (як індивідів, так і соціальних спільнот). А оскільки в ідентичності одного етносоціального суб'єкта можуть бути присутні іманенти (внутрішньо притаманні властивості і якості) різних етнічностей і поле однієї етнічності може поширюватись на простір інших етнофорів, етносів, націй та релігій, то, на нашу думку, існує потреба в оцінці міри впливу етнічностей на релігії і, навпаки, релігій на етнічності.

Оцінкою соціетальних явищ у соціальному просторі займається евалюація — наука про системне дослідження соціальних змін, діяльність із супроводу наукових та соціальних програм, яка реалізується за допомогою прийнятих критеріїв, соціологічних інструментів та моделей оцінювання, з метою їх удосконалення, розвитку або кращого розуміння, завчасного виявлення дефектів програми і їх коригування, а також з метою контролю за розподілом коштів та нематеріальних ресурсів, виділених на реалізацію програми [12]. Екстраполюючи зміст поняття «евалюації» на дослідження сигніфікативного поля етнорелігійного простору в рамках етносоціології релігії, можна, як ми вважаємо, вивести таке концептоутворення, як етнорелігійна соціоевалюація — соціологічна система дослідження, інструментів оцінки та технологій науково-консультативного супроводу взаємодії релігійних просторів з етнічними просторами у соціальному просторі функціонування соціальних суб'єктів. Етнорелігійна соціоевалюація, таким чином, може стосуватись дослідження змін та явищ, вироблення моделей оцінки стану та алгоритмів вирішення проблем, які реалізуються у сучасному етнорелігійному просторі. Етнорелігійна соціоевалюація також може бути пов'язаною із визначенням етнорелігійних тенденцій та прогнозуванням опціональних конфліктогенних ситуацій, які можуть виникнути при взаємодії різних етнічностей та релігій.

Проаналізувавши певну частину наукових джерел, які стосуються соціології релігії та етнології релігії [5; 6; 11; 16; 17; 20; 23 та ін.], ми виявили існування певного наукового теоретико-методологічного дефіциту: в соціології релігії — перманентного врахування проблематики взаємодії релігії та етнічності, а в етнології релігії (яка часто асоціюється із дослідженнями етнорелігійності та етнорелігійного простору) — застосування соціологічного апарату в дослідженнях взаємодії етносу та релігії. Тому опціонально може виникнути потреба формування такої галузі соціологічних досліджень, як етносоціологія релігії, яка б могла інтегрувати та взаємопов'язати соціологічні, релігієзнавчі та етнологічні способи та технології наукового пізнання. Взаємодоповнювальні міждисциплінарні крос-дослідження у вищенаведених галузях наукового знання можуть, на нашу думку, спонукати до виокремлення окремої мультидисциплінарної дисципліни — етносоціології релігії — для дослідження інтеракції полів етнічності та релігії у соціальному просторі функціонування різних соціальних та етнорелігійних систем. І разом із тим соціологічні дослідження етнорелігійного простору соціуму можуть виступати опціонантами концептуалізації системи предмета етносоціології релігії.

Етносоціологія релігії — опціональна наука про соціальну взаємодію різних етнічностей із різними релігіями у соціальному просторі функціонування різних соціальних систем та суб'єктів. Це — інтегративна дисципліна, яка б могла поєднати досвід досліджень у сфері релігії та етнічності, відносно непоєднаних та певним чином антитезних, адже етнічність більше тяжіє до земного, а сфера релігії — до духовного (позаземного). Своєрідним інтегратором цих сфер може виступити соціологія як наука про соціум як соціальну систему, де взаємодіють та взаємовпливають поля етнічності та релігії. Соціологія стоїть у центрі та між релігією та етнічністю як наука про методи соціологічного осмислення цих соціальних явищ. Тому статус соціології в етносоціології релігії близький до метаінтегративного. Разом із тим соціологічні інструменти опціональних досліджень у галузі етносоціології релігії потребуватимуть певного доконструювання (оновлення) та новоконструювання внаслідок специфічності її опціонального об'єкта та предмета. Об'єктом етносоціології релігії може виступати етнорелігійний простір сучасності, а предметом — вивчення у соціологічному ракурсі особливостей когерації (взаємозв'язку як процесу) та взаємодії різних етносів як соціальних суб'єктів, етнічностей та релігій в етнорелігійному соціопросторі.

Спробуємо також навести деякі опціональні конституюнти структури проблемного поля та можливих подальших досліджень, пов'язаних із науковим простором етносоціології релігії: етнічність, релігія, етнос, соціальний

суб'єкт, етнорелігійний простір, етнорелігійні процеси, інфографіка різних релігій та етнічностей — корелятивні соціопросторові карти, релігійна статистика, метатериторіальні етнорелігійні спільноти, поліетнічність, полірелігійність (полірелігійність), етнічні релігії (релігії народів Африки, індуїзм, іудаїзм) та метаєтнічні (трансетнічні, надетнічні) релігії (християнство), міжконфесійний простір, ментальний профіль (які його складові (толерантність, наприклад) сприяють утворенню та розвитку на території тої чи іншої держави різних релігій та конфесій), міжконфесійна напруга, національна самосвідомість, ідентичність, етнорелігійна самоідентифікація, взаємодія між автохтонними та алохтонними релігіями та етнічностями у певному соціопросторі, діаспора та її етнорелігійний простір, географічний детермінізм, урбанізація, етнорелігійна соціоєвалюація, виявлення квазірелігій, виявлення етнорелігійних конфліктів, оцінка діяльності релігійних організацій, етнорелігійні символи та смисли, сигніфікативне поле етнорелігійного простору тощо.

Висновки. Розвиток етнорелігійних систем і відносин є перманентним, унаслідок чого продукуються нові форми взаємозв'язку та взаємодії етнічності та релігії, які частково опредметнюються у сигніфікативному полі етнорелігійного простору. Тому перспектива їх осмислення та прогнозування у соціологічному ракурсі може, на нашу думку, бути зреалізованою у рамках опціональної дисципліни — етносоціології релігії. Отже, етносоціологія релігії може бути контекстуальною наукою, де вивчення сигніфікативної взаємодії різних етнічних та релігійних полів є складовою частиною предмета її дослідження. Взаємодія соціальних суб'єктів в етнорелігійних просторах може спричинити міжкультурні, міжрелігійні та міжетнічні конфлікти. Тому ефективна етнорелігійна соціоєвалюація в рамках етносоціології релігії може сприяти попередженню цих конфліктів, а також формуванню конструктивних моделей співіснування у соціальному просторі різних релігій, народів (етносів) та етнічностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арбеніна В. Л. Етносоціологія : навч. посіб. / В. Л. Арбеніна. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 316 с.
2. Біблія. Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату / [пер. Патріарха Філарета (Денисенка М. А.)]. – К. : Преса України, 2009. – 1416 с.
3. В Берліні забороняють святкувати Різдво [Електронний ресурс] // Інформ. сайт порталу «Milites Christi Imperatoris» «Католицький Оглядач», 05/09/2013. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/v-berlini-zaboronyayut-svyatkuvati-rizdvo>.

4. Дробижева Л. М. Этничность в современном обществе: новые подходы, старые мифы, социальные практики / Л. М. Дробижева // Вестн. Ин-та социологии. – 2010. – № 1 – С. 430–442.
5. Дугин А. Г. Этносоциология / А. Г. Дугин. – М. : Акад. проект : Фонд «Мир», 2011. – 639 с.
6. Филипович Л. Етнологія релігії як галузь релігієзнавства / // Укр. релігієзнавство. – 2009. – Спецвип. 1. – С. 120–125.
7. Євтух В. Б. Етнічність : енцикл. довід. / В. Б. Євтух. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.
8. Євтух В. Б. Етносоціологія : довідник / В. Б. Євтух. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 205 с.
9. Картунов О. В. Вступ до етнополітології : наук.-навч. посіб. / О. В. Картунов. – К., 1999. – 300 с.
10. Крячко В. І. Соціодіагностичний ракурс української ментальності : монографія / В. І. Крячко. – К. : НВП «Інтерсервіс», 2012. – 248 с.
11. Пірен М. І. Соціологія релігії : підручник / М. І. Пірен. – К. : ДП «Видавничий дім “Персонал”», 2008. – 344 с.
12. Про нас [Електронний ресурс] // Центр евалюації науково-освітніх та соціальних програм. – Режим доступу: <http://evaluation.com.ua/pro-nas/>.
13. Романенко Ю. В. Механізми символічної інтеракції в комунікаціях, політиці, мистецтві: візуально-аналітичний та соціосимволічний аспекти / Ю. В. Романенко, Л. О. Скідін. – К. : Вид-во ДУІКТ, 2011. – 301 с.
14. Филипович Л. О. Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Филипович Людмила Олександрівна. – К., 2000. – 36 с.
15. Aspinall P. The Future of Ethnicity Classifications / Peter J. Aspinall // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 2009. – Vol. 35, No. 9. – P. 1417–1435.
16. Biard A. The Religious Factor in the Reification of «Neo-Ethnic» Identities in Kyrgyzstan / Aurelie Biard // Nationalities Papers. – 2010. – Vol. 38, No. 3. – P. 323–335.
17. Campbell W. Religion, identity and ethnicity: the contribution of Paul the Apostle / William S. Campbell // Journal of Beliefs & Values. – 2008. – Vol. 29, No. 2. – P. 139–150.
18. Chong K. What It Means To Be Christian: The Role Of Religion In The Construction Of Ethnic Identity And Boundary Among Second-Generation Korean Americans / Kelly H. Chong // Sociology of Religion. – 1998. – Vol. 59:3. – P. 259–286.
19. Deal W. Discourses of Religious Space [Електронний ресурс] / William E. Deal. – Режим доступу: <http://www.cwru.edu/artsci/rign/deal/aar2003/discourse-space.htm>.
20. Malešević S. The Sociology of Ethnicity / Siniša Malešević. – London : SAGE Publications, 2004. – 208 p.
21. Marti G. Fluid Ethnicity and Ethnic Transcendence in Multiracial Churches / Gerardo Marti // Journal for the Scientific Study of Religion. – 2008. – No. 47 (1). – P. 11–16.

22. Religions [Електронний ресурс] // Central Intelligence Agency. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2122.html#198>.
23. Safran W. Language, Ethnicity and Religion: a Complex and Persistent Linkage / William Safran // Nations and Nationalism. – 2008. – No. 14 (1). – P. 171–190.
24. Wan E. A Review of the Literature on Ethnicity, National Identity and Related Missiological Studies [Електронний ресурс] / Enoch Wan, Mark Vanderwerf // GlobalMissiology.org «Featured Articles», 2009. – Режим доступу: http://www.globalmissiology.org/portugues/docs_pdf/featured/wan_literature_ethnicity_april_2009.pdf.

СТРУКТУРА СИГНИФИКАТИВНОГО ПОЛЯ ЭТНОРЕЛИГИОЗНОГО ПРОСТРАНСТВА В ЭТНОСОЦИОЛОГИИ РЕЛИГИИ

Крячко В. И.

Предпринята попытка выявления элементов структуры сигнификативного поля этнорелигиозного пространства. Проанализирован ряд современных научных и информационных ресурсов, связанных с социологией религии, этносоциологией и социологией визуального символизма, а также эксплицированы некоторые инструментальные возможности исследования символической системы этнорелигиозного пространства в рамках этносоциологии религии.

Ключевые слова: *сигнификативное поле, символ, система, этнорелигиозное пространство, этносоциология, религия, социология, этносоциология религии.*

THE STRUCTURE OF SIGNIFICATIVE FIELD OF THE ETHNORELIGIOUS SPACE IN THE ETHNOSOCIOLOGY OF RELIGION

Kryachko V. I.

The paper deals with an attempt to identify the elements of the structure of the significative field of the ethnoreligious space. A part of the modern scientific and information resources related to the sociology of religion, ethnosociology and the sociology of visual symbolism are analyzed, as well as some instrumentative opportunities of research of symbolic systems of the ethnoreligious space within the ethnosociology of religion are explicated.

Key words: *significative field, symbol, system, ethnoreligious space, ethnosociology, religion, sociology, ethnosociology of religion.*

УДК 316.624:364.692-056.83

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ АЛКОГОЛІЗМУ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Висвітлено основні причини, негативні наслідки алкоголізму. Проаналізовано проблеми його профілактики в умовах побудови громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: *алкоголізм, профілактика алкоголізму, громадянське суспільство.*

Актуальність та стан наукового розроблення проблеми. Динамізм соціальних процесів у період побудови громадянського суспільства в нашій країні, кризова ситуація в багатьох сферах громадського життя неминуче призводять до збільшення соціальних відхилень. Поряд із зростанням позитивних девіацій (політична активність населення, економічна заповзятливість, наукова і художня творчість) підсилюються негативні — злочинність, алкоголізація і наркотизація населення, самогубства, підліткова делінквентність, проституція, аморальність.

Серйозним злом для кожної окремої особи, а також соціальною та економічною небезпекою для всього людства є алкоголізм. Це — страшна хвороба, яка за поширеністю посідає третє місце після серцево-судинних та ракових захворювань.

Значне поширення й застосування алкоголю в багатьох країнах світу вказує на те, що ця небезпека для здоров'я й життя людини має глобальний характер.

Вживання алкоголю зумовлено історико-культурними, соціально-економічними причинами й визначається генетичним характером.

Особливо небезпечним є те, що алкоголізм має тенденцію до поширення.

Вивчення його природи, причин, тенденцій, наслідків має як наукове, так і практичне значення. Воно має бути основою для вдосконалення соціальних відносин і інститутів громадянського суспільства, соціальних норм і практики їх застосування, для зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального і правового виховання, соціальної профілактики і відповідальності. Усі ці заходи спрямовані на те, аби забезпечити максимальний захист особистості, задоволення інтересів громадян, демократизацію та гуманізацію нашого суспільства. В Україні вже давно

існує нагальна потреба розробки дієвої стратегії у галузі профілактики негативних соціальних відхилень, зокрема алкоголізму.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Проблеми алкоголізму привертають увагу багатьох науковців. Їх аналізу й висвітленню присвячено низку праць С. Болтівець, А. Гаджихамедова, Г. Заїграєва, В. Заславського, С. Климової, Н. Максимової, О. Минка, А. Шаповала та ін. Ними висловлювалися різні думки щодо причин існування розглядуваного явища, способів його попередження, з приводу дефініції та розуміння. Проблеми алкогольно залежних сімей вивчають Б. Лебедев, В. Дунаєвський, Ю. Лисицин, О. Єришев та ін. Дослідженнями в галузі впливу алкогольної залежності батьків на психологічний стан дітей та їх соціалізацію відзначилися: Г. Здравомислова, І. Смірнова, Л. Сущенко, І. Бех, Т. Бойченко, Г. Голобородько, М. Кобринський, Т. Круцевич, С. Лапаєнко, М. Оржеховська, Ю. Похолінчук, В. Радула та ін.

Аналізу вживання алкоголю як фактора детермінації правопорушень присвячені праці В. Бурдіна, А. Габіані, О. Кашкарова, О. Шигоніна, В. Леня, С. Мірошниченка, А. Піонтковського, Б. Шуміліна та ін. [1].

Проблеми причин алкоголізму, боротьби з ним аналізувалися і з історичної точки зору [2].

У непростий час проголошення Україною незалежності практично нарівень зійшов соціальний захист людей, хворих на алкоголізм. Напевне, якоюсь мірою вплинути на ситуацію може «лікування вірою», адже віруюча людина, як правило, прагне нести любов і добро оточуючим, оберігаючи їх від стресів тощо, які, на жаль, невідворотно тягне за собою алкоголізм. У зв'язку з цим досить актуальною постає проблема розгляду ставлення до алкогольних напоїв у різних релігіях, представлених в Україні: християнстві, іудаїзмі, мусульманстві, протестантизмі та деяких нетрадиційних східних релігіях, зокрема кришнаїзмі [3].

Розв'язання масштабних соціально-економічних, культурних, медичних, правових та інших проблем, які обумовлюють існування алкоголізму в нашому суспільстві, залежить від ефективності профілактики даного соціального явища. У зв'язку з цим актуальною є проблема соціальної профілактики алкоголізму.

Метою статті є аналіз причин і деяких актуальних питань соціальної профілактики алкоголізму в Україні.

Вклад основного матеріалу. Алкоголізм належить до явищ соціальної патології, наслідки якої дисфункціональні, завдають шкоди суспільству та особистості. Зміцнення демократичних інститутів, побудова громадянського суспільства неможливі без зменшення негативних впливів даного виду девіації. Поширення алкоголізму в нашій країні зумовлює необхідність роз-

роблення та запровадження ефективних програм його профілактики та подолання. Алкоголізм — психічні розлади та розлади поведінки особи, зумовлені залежністю її від вживання спиртних напоїв (алкоголю, етилового спирту). Коли мова йде про епізодичне вживання алкоголю (про одне з-поміж класу інших, таких самих елементів, які узагальнюються), то маємо на увазі певні дії певного суб'єкта з певними ознаками (характеристиками), що відрізняють ці дії від інших, які належать до інших класів елементів (нещасний випадок, вбивство тощо). Однак, розглядаючи сукупність елементів класу зловживання спиртними напоями, говоримо про алкоголізм як про явище, в якому узагальнено виявляється не тільки зміст, а й сутність алкоголізму як такого, здійснюється виявлення всього спектра його ознак і чинників.

При розробленні ефективних програм профілактики та подолання алкоголізму однією з важливих передумов є вивчення і врахування його різноманітних причин та негативних суспільних наслідків, до яких призводить цей вид девіації.

Аналіз наукової літератури дає підстави поділити причини алкоголізму, на думку науковців, зокрема Ю. В. Дрозда та І. В. Мельника, на дві групи: загальні та індивідуальні [4, с. 410–412].

1. Загальні причини та умови алкоголізації українського суспільства. Серед загальних причин алкоголізації найбільш рельєфно виявляються такі.

1.1. Соціально-політичні причини та умови. До таких причин можна віднести: зростання соціальної нестабільності в суспільстві, що супроводжується загостренням численних соціальних суперечностей, у тому числі штучним нагнітанням психозу в економіці, політиці тощо; наслідки так званої «соціальної корозії», що пов'язана з бюрократизмом, протекціонізмом, корупцією, хабарництвом, розтратами; збільшення густоти населення, урбанізація, зміна суспільної значущості особистості в сучасному суспільстві та інші наслідки соціально-політичних перетворень.

1.2. Соціально-економічні причини та умови, до яких можна зарахувати: відносно покращення рівня життя населення; стійку тенденцію до зростання рівня виробництва міцних алкогольних напоїв і різноманітних слабоалкогольних «міксів», а звідси — і залежне від неї зростання рівня їх споживання тощо.

1.3. Правові причини та умови алкоголізації пов'язані передусім з недоліками та прогалинами в чинному законодавстві, а також із помилками та упущеннями минулих антиалкогольних програм. Зокрема, це доступність алкогольних напоїв для неповнолітніх; доступність спиртовмісних продуктів; недоліки в регулюванні діяльності ЗМІ, унаслідок чого можна спостерігати широке пропагування насильства, аморальності, культу алкоголевживання

по телебаченню, радіо та в пресі; широке рекламування алкогольних напоїв і пов'язаних із їх уживанням «позитивних» ейфоричних наслідків.

1.4. Недоліки діяльності державних органів і громадських організацій у сфері протидії алкоголізації. До цієї групи причин можна віднести: низький рівень та неефективність антиалкогольної пропаганди; високий рівень самогоноваріння; численні порушення правил торгівлі алкогольними напоями; застарілі погляди на методи та засоби боротьби з пияцтвом та алкоголізмом; відсутність ефективного законодавчого забезпечення антиалкогольної діяльності; відсутність необхідної організованості та послідовності в боротьбі з пияцтвом; відсутність координації та взаємодії між різними суб'єктами в проведенні профілактичної роботи; відсутність диференційованого підходу до осіб, які вживають алкогольні напої, тощо.

1.5. Соціокультурні причини та умови алкоголізації переважно зводяться до абсолютно свідомого ігнорування більшою частиною суспільства тверезості як обов'язкової норми життя. При цьому основними причинами такого становища є перетворення вживання алкогольних напоїв на обов'язковий елемент будь-якого свята чи навіть способу життя; негативний вплив побутового оточення на процес соціалізації молоді; поширення деформованих алкогольних настанов і традицій; обмеженість духовного світу та примітивні культурні потреби окремих людей; низький рівень духовної культури й соціальної активності населення; вплив антисоціального середовища, до якого часто потрапляють морально нестійкі громадяни, тощо.

1.6. Соціально-психологічні причини та умови алкоголізації пов'язані з негативним впливом соціально-економічного розвитку на психічний стан громадян. Зокрема, це: загострення економічної кризи, політична нестабільність та, як наслідок, невротизація населення; пришвидшення темпів життя й пов'язані із цим напруга та втомлюваність людського організму; зростання нервових навантажень; збільшення стресових і конфліктних ситуацій; збільшення інформаційної насиченості, що «тисне» на психіку; сучасний спосіб життя, який супроводжується різноманітними відхиленнями в поведінці громадян; нездорові стосунки на роботі, у сім'ї, з рідними, близькими та друзями; відчуження молоді й інші негативні явища сучасного суспільства.

1.7. Матеріально-побутові причини та умови, серед яких, з одного боку, низький або нестабільний рівень матеріального забезпечення більшої частини населення; матеріально-побутова невлаштованість, особиста трудова невлаштованість; збільшення кількості громадян, які ведуть паразитичний спосіб існування; урбанізація населення та «анонімність» міської поведінки, що дає можливість особі тривалий час приховувати хворобливий потяг до алкоголю; високий рівень безробіття, а з другого — перенасиченість деяких

прошарків населення; виконання некваліфікованої, монотонної роботи; невдоволеність значущістю роботи; розчарування в сімейному житті; одноманітність міського способу життя; вживання алкоголю як невід'ємного елементу певної професійної діяльності чи з метою подолання професійного стресу тощо.

1.8. Недоліки виховання та організації відпочинку, що пов'язані з упущеннями під час дошкільного та шкільного виховання й навчання; недоліками антиалкогольного виховання, санітарно-просвітницької та ідеологічної роботи; примітивністю більшості сучасних форм організації відпочинку; економічною самостійністю та відносною безконтрольністю молоді, а також численними недоліками культурно-масової роботи.

1.9. Загальна терпимість до пияцтва як одна з причин алкоголізації є наслідком широкого проникнення вживання алкогольних напоїв у найрізноманітніші прошарки суспільства; втягнення в пияцтво людей різного віку, статі та ставлення до релігії; лібералізму до випадків пияцтва в побуті та на виробництві; амністування осіб, які зловживають алкогольними напоями; здатності пияцтва до самовідтворення тощо.

1.10. Поширення хибних уявлень про властивості алкоголю. До цієї групи причин можна віднести: загальнопоширені помилкові уявлення про особливі ейфоричні властивості алкогольних напоїв; вживання алкоголю як найбільш швидкого способу полегшення страждань; низький рівень обізнаності про негативний вплив алкоголю на здоров'я, майбутнє потомство, побутові відносини та трудову активність тощо.

2. Індивідуальні причини алкоголізації, що зумовлюють втягнення в пияцтво конкретних осіб. Перелічені загальносоціальні причини та умови алкоголізації українського суспільства прямо не обумовлюють, а лише підтримують високий ступінь поширеності цього негативного явища в сучасних умовах. Тобто самі по собі вони не можуть призвести до виникнення та розвитку хворобливої пристрасті до алкоголю в кожній окремо взятої особи. Їх вплив виявляється тільки у взаємозв'язку з конкретними життєвими ситуаціями, особистісними якостями та властивостями особистості (як набутими, так і спадковими), а також умовами її життєдіяльності.

Як свідчать результати дослідження, проведеного Ю. В. Дрозд та І. В. Мельник, усі причини та умови пияцтва й алкоголізму, які діють на індивідуальному рівні, доцільно поділити на три групи:

1) генетичні (спадкові) причини пов'язані передусім з генетичною схильністю до алкоголізму, а також генетичною схильністю до деяких психічних і соматичних захворювань, які суттєво полегшують процес втягнення особи в пияцтво чи прискорюють розвиток у неї алкогольної залежності;

2) біологічні причини пов'язані передусім з біологічною схильністю до алкоголізму в сім'ї, з перенесенням особою в ранньому дитинстві важких соматичних захворювань і нейроінфекцій, розумовим відставанням, зі зниженням реактивності, з індивідуальною схильністю організму до звикання до алкоголю та з іншими біологічними факторами;

3) психологічні причини пов'язані передусім з рисами характеру особи (невпевненість у власних силах, хворобливе самолюбство, низький опір стресам тощо); з нездоровим психологічним кліматом у сім'ї (вживання алкоголю батьками, сімейно-побутове насильство, фінансові негаразди, важкі побутові умови тощо); з ускладненням міжособистісних відносин; з особливою дією алкоголю на психіку людини тощо.

Поряд із причинами науковці [4, с. 412–413] зазначають основні мотиви алкоголізму:

1. Прагнення особи за допомогою алкоголю задовольнити природну потребу в радості, веселощах, привести себе в стан ейфорії, гарного настрою. Конкретні прояви вказані мотиви знаходять у вживанні алкогольних напоїв у вихідні та святкові дні; при зустрічах із друзями; в день отримання зарплати; для зав'язування знайомств; так прийнято при «обмиванні» купленої речі, важливих подій у житті тощо [5, с. 121–223]. До цієї групи необхідно віднести й відсутність можливості розумно та змістовно організувати проведення вільного часу [6, с. 5]. Також люди п'ють, щоб відчуті стан сп'яніння, щоб насолодитися смаковими якостями різноманітних алкогольних напоїв, або просто під час їжі вживають як невід'ємну частину харчового раціону.

2. Прагнення певної частини громадян, у першу чергу молоді, до самоствердження, самовираження, наслідування стереотипів поведінки. У таких випадках вживання алкогольних напоїв виступає як засіб, що символізує силу, мужність, дорослість, рівність з іншими. Так, наприклад, люди п'ють, тому що незручно відмовитись; щоб не зіпсувати відносин зі співробітниками; щоб не насміхались знайомі; тому що п'є компанія чи група знайомих тощо [7, с. 41]. До цієї групи необхідно також відносити мотиви, які виникають унаслідок прагнення особи підвищити свій соціальний статус або пристосуватись до умов того чи іншого середовища.

3. Вживання особою алкогольних напоїв з метою регулювання свого психофізичного стану. Дійсно, досить часто люди бажають отримати від алкоголю певне задоволення, відчуті ефект впливу на організм: зняти нервову напругу, почуття втоми, морально-психологічну невдоволеність, хоча б на деякий час відійти від буденних проблем, відійти від реальності з її турботами та переживаннями тощо. Особа п'є, щоб бути сміливішою, розв'язнішою, спокійнішою; з метою тимчасового подолання психологічного

бар'єра та встановлення емоційних контактів [8]; щоб позбавитися внутрішньої напруги; щоб забути неприємні події тощо.

4. Мотиви зловживання алкогольними напоями, що властиві особам, у яких уже сформувався стійкий потяг до алкоголю та виявляються ознаки алкогольної хвороби. Для таких людей розпивання алкогольних напоїв, як правило, слугує проявом їх психічної та фізичної залежності. При цьому більшість факторів, які раніше відігравали певну роль у розвитку алкоголізації, набувають якісно оновленого змісту: вони часто використовуються лише як привід, що приховує справжні мотиви — хворобливий потяг таких осіб до алкоголю. Зокрема, до таких мотивів можна віднести: прагнення зняти наслідки похмільного синдрому; щоб відновити працездатність; для зменшення тремтіння рук та покращення самопочуття тощо.

Вище розглянуто найпоширеніші в сучасному суспільстві групи причин і мотивів зловживання алкогольними напоями. Аналіз змісту названих причин і мотивів (хоча наведений перелік не вичерпує всю їх різноманітність) дає підстави для організації соціальної профілактики алкоголізму.

Поширення алкоголізму супроводжується комплексом проблем. Економічні та соціальні збитки від алкоголю, на думку В. В. Леня та С. С. Мірошниченко, визначають: падіння продуктивності праці, нещасні випадки, вартість лікування, судові витрати, аварії, катастрофи, пожежі, зростання кількості неблагополучних, неповних сімей, насильство в сім'ї, утримання неповноцінних народжених (фізичних, психічних) дітей, втягнення у пияцтво, вчинення адміністративних правопорушень та злочинів.

Медичні дослідження довели, що часте вживання алкоголю призводить до появи різного роду соматичних захворювань, розладів центральної нервової системи, особливо процесів мислення, пам'яті, уваги, сприйняття. Алкоголізм майже на чверть вкорочує життя людини, на 16–17% знижується працездатність, причому втома настає значно раніше.

Щороку в державі помирає (смерть обумовлена алкоголізацією) 40 тис. громадян, більшість із них продуктивного віку або неповнолітні. Зловживання алкоголем — один із основних факторів демографічної кризи в Україні. Алкоголь — другий після трудової міграції фактор катастрофічного спаду кількості населення країни. Причини смерті від зловживання алкоголем полягають не лише в численних фактах випадкових отруєнь. У більшості випадків смертність зумовлена нещасними випадками та насиллям, окрім цього — серцево-судинними, інфекційними, онкологічними та іншими захворюваннями, які розвинулися у зв'язку з алкоголізацією.

Від підвищення рівня алкоголізації населення пропорційно зростають і насильство у сім'ї, яке має велику латентність, а також правопорушення різного характеру на побутовому ґрунті [9, с. 199]. Особи, що страждають

алкоголізмом, утворюють групу кримінального ризику, оскільки підвищена агресивність, знижений поріг самокритики і розширення кола дозволеного, що супроводжують алкоголізм, не обов'язково, але з великим ступенем імовірності штовхають людину до порушення закону.

Знімаючи внутрішні заборони — бар'єри, обмежники і вивільняючи дрімаючу в людині агресивність, алкоголь може призводити до вчинення насильницьких дій, реалізація яких у тверезому стані, унаслідок свідомого контролю, була б неприпустима [10, с. 454]. Учені постійно акцентують увагу на тісному взаємозв'язку між вчиненням насильницьких злочинів, у тому числі вбивств, і зловживанням алкоголем.

Загострення проблеми алкоголізму останнім часом певним чином є наслідком не лише недооцінювання небезпеки цього явища, тенденцій його розвитку, але й зневажливого ставлення до вивчення його причин, з'ясування його природи та коренів.

Соціальна небезпека і шкода, яких заподіює алкоголізм суспільству, потребує розроблення ефективних програм профілактики даного виду девіації.

Соціально-профілактична діяльність у широкому розумінні має на меті виявлення, усунення і нейтралізацію причин і умов, що викликають різного роду негативні явища, у тому числі й алкоголізм. Заходи профілактики соціальних відхилень повинні охоплювати життєдіяльність особи у всіх основних сферах суспільства: економічній, політичній, духовній.

Ефективність попередження алкоголізму залежить від вирішення масштабних соціальних, економічних, культурних, медичних, правових та інших проблем, які обумовлюють існування даного явища в нашому суспільстві. Необхідний комплексний підхід до його профілактики.

Зрозуміло, що дана діяльність може бути розвинута, перетворена в постійну функцію певних державних органів і громадських організацій лише тоді, коли для цього мають бути необхідні умови. По-перше, повинні сформуваватися досить виразні уявлення про природу алкоголізму, його причини. По-друге, для розвитку соціально-профілактичної діяльності необхідні відповідні матеріально-технічна й організаційна бази. Слід звернути увагу і на законотворчий процес, необхідність прийняття законів, спрямованих на захист прав і основоположних свобод людини та громадянина.

Як і будь-яка діяльність, соціальна профілактика розвивається у сукупності суперечливих вимог і обмежених можливостей. З одного боку, бажано, щоб соціальне запобігання було найбільш раннім, коли ще не цілком сформувалися передумови порушення соціальної норми; з другого ж боку, на ранніх стадіях формування соціального відхилення (перекручування потреб, дефекти мотивації) далеко не завжди складаються підстави для профілактичного втручання і впливу. Конституційне право недоторканності особи

покликано гарантувати від незаконного втручання в життя кожної людини, яка не вчинила ніяких дій, шкідливих для суспільства.

Звідси випливає, що реальне здійснення соціально-профілактичних заходів обмежене щонайменше в трьох аспектах. По-перше, воно обмежене часом одержання і змістом інформації про об'єкт профілактики: якщо людина ще не вчинила відхилення, то не можна судити про її зіпсованість і вживати профілактичних заходів. По-друге, воно обмежене фізичними (технічними), соціальними і психологічними можливостями з усунення причин і умов, що сприяють зловживанню спиртними напоями та алкоголізму, наприклад, якщо підліток росте в неблагополучній родині, то змінити поведінку всієї цієї сім'ї в більшості випадків досить важко або навіть практично неможливо. По-третє, воно обмежене правовими і моральними межами припустимого втручання в особисте життя; усі заходи впливу регламентовані законом.

Дотримання прав і законних інтересів громадянина — необхідна вимога законності; порушення цих прав і законних інтересів шкідливо і з профілактичної точки зору, тому що здатне привести лише до зниження престижу соціальної норми і засобів соціального контролю, до збільшення соціальних відхилень.

Загальними вимогами при плануванні профілактичних заходів є такі:

– обґрунтованість — включення заходів, що базуються на об'єктивно оціненій інформації;

– повнота — охоплення профілактичними заходами всіх сфер життєдіяльності громадян з урахуванням їх особистості;

– конкретність — формулювання заходів на підставі характеристики громадянина, застосування індивідуальних форм і методів профілактичної і виховної роботи з точним зазначенням строків виконання певних дій та їх виконавців;

– своєчасність — визначення і застосування саме тих профілактичних заходів впливу (у взаємодії з іншими суб'єктами, які проводять профілактичну і виховну роботу), що є ефективними в конкретний період;

– реальність — тобто включення до плану заходів, що мають бути обов'язково виконані. Це означає, що профілактичні заходи повинні плануватися з урахуванням наявних можливостей їх реалізації з боку соціальних суб'єктів, залучених до цієї роботи [11, с. 37].

При плануванні застосування будь-якого профілактичного заходу, на думку С. Д. Максименко, слід урахувувати такі моменти: 1) на який цільовий контингент цей захід спрямований; 2) вікові, статеві та соціально-психологічні особливості його застосування; 3) дані про ефективність заходу; 4) наявність детальних психологічно обґрунтованих рекомендацій щодо застосу-

вання; 5) можливість модифікації заходу залежно від особливостей певного цільового контингенту [12, с. 3].

Заходи профілактики алкоголізму, які проводить суспільство, мають бути диференційовані за місцем і часом. Практично важливо знати, коли, на що, яким чином слід впливати і чи впливати взагалі.

Існують такі відносини, стереотипи і зразки поведінки, які неможливо «підштовхнути» або змінити їх примусово, — вони не зникнуть до тих пір, доки не зміниться та чи інша частина соціального організму. Також є відносини, на які можливо і потрібно впливати вже зараз і найрішучішим чином, тому що для цього є всі умови.

Найстародавнішим з усіх напрямів запобігання соціальним відхиленням, у тому числі й алкоголізму, є той, який пов'язаний із застосуванням правових норм. В Україні на сьогодні діє низка нормативно-правових актів, які оберігають здоров'я громадян від шкідливого впливу алкогольної продукції. Це Конституція України, Основи законодавства України про охорону здоров'я, закони України «Про захист прав споживачів» та «Про державне регулювання виробництва і торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодovým, алкогольними напоями та тютюновими виробами», які відповідають положенням, ухваленим у 1995 р. Європейською хартією з алкоголю, та Європейському плану боротьби з вживанням алкоголю. Про важливість та зв'язок даної теми з науковою та практичною діяльністю зазначається в Законі України від 20.11.2003 р. «Про захист суспільної моралі», у якому ставляться завдання щодо боротьби з негативними явищами у суспільстві загалом та алкоголізмом зокрема, у Постанові Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: „Соціально-економічні проблеми ВІЛ/СНІДу, наркоманії та алкоголізму в Україні та шляхи їх розв'язання?» (2004 р.).

У 2006 р. Верховною Радою України було знято з розгляду проект Закону України «Про основні засади державної політики запобігання алкоголізму в Україні». Наслідком цього стала невизначеність засад та стратегії єдиної комплексної політики держави щодо економіко-соціальних, правових, організаційно-управлінських, медико-реабілітаційних аспектів запобігання та протидії поширенню алкоголізму. У 2008 р. до Верховної Ради України знову внесений законопроект під назвою «Про профілактику алкоголізму, наркоманії та токсикоманії».

11 лютого 2010 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо обмеження споживання і продажу пива та слабоалкогольних напоїв», який було прийнято Верховною Радою України 21 січня 2010 р. Основною метою цього законодавчого акта є стимулювання здорового способу життя, підвищення культури споживання слабоалкоголь-

них напоїв. У Законі України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» уперше у вітчизняній законодавчій практиці слабоалкогольним напоям надано правовий статус алкогольних напоїв, на ці напої та на пиво були поширені визначені законом для алкогольних напоїв обмеження щодо їх споживання та продажу, запроваджено оптимальний варіант обмежень споживання та продажу слабоалкогольних напоїв та пива. Ці обмеження відповідають суспільним вимогам щодо державного захисту від розповсюдження алкоголізму та шкідливого впливу вільного продажу і споживання цих напоїв на дітей та молодь.

Починаючи з Державної програми боротьби зі злочинністю 1993 р., перед Кабінетом Міністрів, МОЗ, МВС України та іншими міністерствами й відомствами ставилося завдання розробити цільову програму боротьби з пияцтвом та алкоголізмом з огляду на рекомендації Європейського регіонального комітету Всесвітньої організації охорони здоров'я. Крім того, на Кабінет Міністрів України за участю низки інших виконавців, включаючи й правоохоронні відомства, покладалося завдання щодо підготовки і внесення на розгляд Верховної Ради України законопроекту щодо соціальної реабілітації хронічних алкоголіків і наркоманів.

Невиконання цих завдань змусило знову повертатися до проблеми боротьби з алкоголізмом у наступній Комплексній цільовій програмі боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр. У цьому документі боротьби з наркоманією та алкоголізмом відведено окремий розділ. У ньому, зокрема, наголошувалося на здійсненні комплексу заходів, спрямованих на профілактику алкоголізму серед неповнолітніх, передбачалося розробити план і програму підготовки фахівців для роботи в наркологічних закладах, завершити створення системи медичного моніторингу за алкогольною ситуацією в державі та привести встановлені на даний час статистичні показники у відповідність до вимог ВООЗ, а також розробити правові та організаційні основи виявлення, обліку, обстеження та лікування осіб, що мають залежність від алкоголю. На жаль, результати виконання цієї програми залишились невідомими широкому загалу.

Серед цілей прийняття наступної Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 рр. вказувалося на обмеження кримінальних проявів пияцтва і алкоголізму як супутніх для злочинності явищ. Як і в попередньому документі, у цій програмі окремий розділ так само присвячувався запобіганню поширенню наркоманії, пияцтва та алкоголізму. Наслідком виконання завдань нової програми повинно було стати, зокрема, підвищення якості медико-соціальної антиалкогольної та антинаркотичної роботи шляхом забезпечення впровадження галузевих стандартів медичних техно-

логії діагностично-лікувального процесу у сфері наркологічної діяльності в роботу лікувальних і реабілітаційних закладів та впровадження ефективних вітчизняних та визнаних світових комплексних лікувально-реабілітаційних програм; проведення оперативно-профілактичних заходів щодо виявлення та взяття на облік осіб, які зловживають спиртними напоями, вчиняють правопорушення, займаються виготовленням самогону та інших спиртних напоїв, для застосування до них заходів впливу згідно із законами України; вжиття заходів до посилення контролю за додержанням правил роздрібною торгівлі алкогольними напоями, притягнення винних осіб до відповідальності та позбавлення суб'єктів підприємницької діяльності ліцензій за їх порушення, особливо за продаж спиртних напоїв неповнолітнім; утворення в регіонах базових навчальних центрів при наркологічних закладах для освоєння фахівцями системи освіти (дошкільні та загальноосвітні заклади), охорони здоров'я (педіатри, медсестри дитячих поліклінік), соціальними працівниками служб у справах неповнолітніх, працівниками правоохоронних органів навичок профілактичної антиалкогольної та антинаркотичної роботи серед дітей та молоді тощо. При цьому про невиконання або незадовільне виконання завдань попередньої програми свідчить включення до нової програми аналогічних за змістом з попередньою програмою пунктів (наприклад, «завершити роботу, пов'язану зі створенням системи медико-соціального моніторингу поширення алкоголізму та наркоманії в Україні»). У наступній за часом прийняття Комплексній програмі профілактики правопорушень на 2007–2009 рр. «традиційно» зазначалося, що виконання Програми дасть змогу створити систему профілактики правопорушень, спрямовану в тому числі на посилення боротьби з алкоголізмом як антисоціальним явищем. Затверджений постановою Кабінету Міністрів України План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р. наголошує на забезпеченні організації та проведення в країні заходів, спрямованих на виявлення осіб, які залучають дітей до протиправної діяльності і здійснюють продаж спиртних напоїв і тютюнових виробів неповнолітнім особам. Як бачимо, про будь-які масштабні заходи протидії подальшому поширенню алкоголізму в країні знову ж таки не йдеться.

Це фактично весь арсенал правових засобів боротьби з алкоголізмом як негативним суспільним явищем та потужною детермінантою злочинної поведінки особи. Але незважаючи на низку прийнятих нормативно-правових актів, які регулюють відносини у сфері боротьби з алкоголізмом, ми бачимо, що цього недостатньо для поліпшення ситуації на загальнонаціональному рівні.

Ураховуючи небезпечність даного лиха, з огляду на те, що боротьба з алкоголізмом є дуже важкою ділянкою роботи, яка вимагає концентрації великих зусиль і витрат, протидія алкоголізму на державному рівні має охоплювати не окремі заходи його обмеження, а постійну цілеспрямовану роботу багатьох соціальних інституцій.

У правовій демократичній державі формою організації цілеспрямованої протидії подальшому поширенню алкоголізму мають бути розробка, прийняття і реалізація спеціальної державної програми боротьби з пияцтвом і алкоголізмом. Проте якщо на реалізацію державної політики боротьби у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів у нашій країні спрямовуються чималі зусилля, то стосовно боротьби з пияцтвом та алкоголізмом у даний час немає жодної спеціальної державної програми. Разом із тим боротьбу з цим явищем слід розглядати як особливу сферу соціальної політики держави [13].

За своїм змістом і організацією профілактична робота має об'єднувати засоби соціального, психологічного, медичного, правового, педагогічного характеру і бути безперервною, послідовною.

Окрім правового забезпечення, профілактика алкоголізму має передбачати й удосконалення інформаційної системи щодо поширення правових та інших нормативних знань серед населення, розміщення у друкованих засобах масової інформації, на телебаченні і радіо соціальної реклами та здійснення інформаційно-просвітницької та культурно-дозвільної діяльності протиалкогольної спрямованості.

Одним із важливих напрямів первинної профілактики алкоголізму є контроль характеру повідомлень про нього в засобах масової інформації, а також інформування населення про наявну систему надання медико-психологічної допомоги. У пресі, на радіо й телебаченні має бути широко подано інформацію про діяльність «телефонів довіри», центрів соціально-психологічної допомоги, кризових відділень, куди можуть звертатися по допомогу люди, котрі переживають кризовий стан.

Суттєве значення для ефективності та досягнення кінцевої мети окремих заходів має психологічна обґрунтованість як певних програм у цілому, так і окремих заходів, спрямованих на профілактику алкоголізму. Адже саме таке обґрунтування дає можливість адекватно підібрати різні заходи, узгодити, визначити особливості їх використання залежно від поставлених завдань, особливостей певних цільових вибірок, на яких розраховані програми, і конкретних умов.

Тип реакції суспільства на соціальні відхилення, у тому числі алкоголізм, неоднаковий і може включати медико-біологічну спрямованість. Це залежить

головним чином від того, з яких причин була порушена соціальна норма. Якщо соціальна норма порушена із соціальних причин, то реакція повинна бути соціальною (у тому числі правовою) за своїм змістом. Якщо має місце порушення біологічної (фізіологічної) норми, і до того ж з біологічних причин (наприклад, патологічне сп'яніння через індивідуальну реакцію організму), то і захід впливу буде біологічним (медичним). У змішаних випадках (порушення соціальної норми через біологічні причини і навпаки) реакція також може бути змішаною, комплексною. Поряд із соціальною реакцією на поведінку можлива і медико-біологічна реакція. Однак оскільки мова йде про порушення соціальних норм, медико-біологічні впливи можуть мати лише допоміжний характер, доповнюючи на основі й у рамках закону соціальні заходи. Слід звернути увагу на неприпустимість змішання соціального за своєю природою вчинку — вживання і навіть зловживання алкоголем — з алкоголізмом як хворобою, що вимагає медичного втручання.

У виявленні й попередженні заподіюваної алкоголем шкоди акцент може бути зроблений не тільки й не стільки на наркологічну службу, а на всю систему охорони здоров'я. Це особливо стосується первинної медико-санітарної допомоги, але також має відношення й до стаціонарних медичних установ, де можливе виявлення осіб, що страждають від пияцтва, і надання їм допомоги в зниженні споживання алкоголю.

Серед заходів галузевого рівня, тобто всієї системи охорони здоров'я, на думку О. І. Минка [14], можна зазначити такі: робота із групами ризику формування залежності й шкідливого споживання (насамперед це діти з родин хворих алкоголізмом); лікування власно залежності від алкоголю; лікування розладів унаслідок уживання алкоголю (неврологічних, соматичних та ін.); вторинна й третинна профілактика (тобто попередження рецидивів, ускладнень, інвалідності); ініціювання створення реабілітаційних співтовариств та інших громадських організацій (спілки, фонди й ін.); ініціювання формування відповідальної рекламної політики відносно алкоголю.

До системи антиалкогольних заходів в Україні, крім інших, можна віднести, наприклад:

а) залучення до попереджувальної діяльності різних суб'єктів (наприклад, діячів церкви, громадськості тощо; рад пенсіонерів, які, використовуючи свій багатий життєвий досвід, знання, здатні позитивно впливати на морально-психологічну стійкість, надавати психологічну підтримку різним категоріям населення);

б) інформування про методи, засоби, результати такої діяльності, а також про причини й умови існування явища (проведення бесід у різноманітних колективах, висвітлення питання у ЗМІ тощо);

в) спеціальний моніторинг алкогольної активності населення, а також причин та умов, які детермінують це явище, постійні опитування населення, заміри суїцидальної потенційності населення за участю служителів культури;

г) введення інституту релігійного піклування. Доцільно запрошувати діячів церкви до участі у роботі антиалкогольних центрів, планувати спільні заходи. Реабілітація, підтримка, піклування представників церкви про осіб, які перебувають у стані алкогольної залежності, може стати єдиним видом допомоги, сприйнятої особою, хворою на алкоголізм [15, с. 174].

Профілактика буде ефективною лише тоді, коли проблеми сім'ї, жінки, дитини, молоді стануть головними у державі та суспільстві. Потрібні сучасні програми допомоги, відповідна законодавча база. У країні затверджена Стратегія розвитку системи соціальних послуг для сім'ї, дітей та молоді на 2009–2014 рр. з метою забезпечення доступності та якості соціальних послуг, запровадження ефективного механізму фінансування й управління системою соціальних послуг. Необхідно здійснення організаційно-методичного забезпечення та координації діяльності державних і комунальних установ культури з метою створення необхідних умов для розвитку культури, творчості, участі в культурному житті та користування закладами культури.

Як **висновок** відзначимо, що в умовах становлення і розвитку демократичної правової держави, побудови громадянського суспільства в Україні профілактика негативних соціальних відхилень, у тому числі і алкоголізму, — один з основних напрямів внутрішньої політики країни. Ідеться про вплив на процеси, що мають виняткове значення для майбутнього розвитку суспільства. Україна намагається вживати всіх заходів, щоб подолати таке соціально небезпечне зло, як алкоголізм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдін В. М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння : монографія / В. М. Бурдін. – К. : Атіка, 2005. – 160 с.; Габиани А. А. Уголовная ответственность за преступления, совершенные в состоянии опьянения / А. А. Габиани. – Тбилиси, 1968. – 188 с.; Кашкаров О. О. Алкоголізм та наркоманія як фактор детермінації вбивств з сексуальних мотивів / О. О. Кашкаров, О. Б. Шигонін // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 453–457; Лень В. В. Алкоголізм як соціальне підґрунтя злочинності / В. В. Лень, С. С. Мірошніченко // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2008. – № 1. – С. 197–202; Пионтковский А. А. Роль алкоголизма в этиологии преступлений / А. А. Пионтковский // Журн. М-ва юстиции. – 1903. – № 4. – С. 1–25; Шумилин Б. Т. Пьянство и правонарушение / Б. Т. Шумилин. – М. : Знание, 1979. – 64 с.

2. Кратко М. Боротьба з алкоголізмом на теренах Західної України (XVII ст. – початок XX ст.) / М. Кратко // Світогляд. – 2009. – № 2. – С. 38–41; Сливка Л. В. Питання антиалкогольного виховання дітей і молоді у діяльності українських громадських товариств Західної України (1919–1939 рр.) / Л. В. Сливка // Пед. альманах. – 2010. – № 5. – С. 278–284; Латиш Ю. В. Боротьба з пияцтвом та алкоголізмом серед неповнолітніх в УРСР у роки Перебудови / Ю. В. Латиш // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 64. – С. 308–318; Сердюк О. О. Соціологічний аналіз динаміки та структури вживання алкоголю серед харків'ян (1959–1999 рр.) / О. О. Сердюк // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – 2002. – Вип. 18. – С. 495–499; Лановенко І. Екскурс у історію пияцтва і злочинності / І. Лановенко // Рад. право. – 1989. – № 12. – С. 60–63.
3. Руденко С. М. Регламентация споживання алкогольних напоїв у різних релігіях (за матеріалами Танаху, Євангелія, Корану, Бхагават-гіти) / С. М. Руденко // Психіатрія і релігія на стыке тысячелетий : сб. науч. работ Харьк. обл. клин. психиатр. больницы № 3 (Сабуровой дачи) и Харьк. мед. акад. последиплом. образования / под общ. ред. П. Т. Петрюка, Р. Б. Брагина. – Харьков, 2006. – Т. 4. – С. 97–99.
4. Дрозд Ю. В. Причини зловживання алкогольними напоями та їх рахування під час розробки адміністративно-правових заходів протидії пияцтву / Ю. В. Дрозд, І. В. Мельник // Митна справа. – 2011. – Ч. 2, № 1 (73). – С. 410–414.
5. Радченко Н. Г. Формування навичок психопрофілактики залежностей від психоактивних речовин : навч.-метод. посіб. / Н. Г. Радченко. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 236 с.
6. Шумилин Б. Т. Пьянство и правонарушение / Б. Т. Шумилин. – М. : Знание, 1979. – 64 с.
7. Заиграев Г. Г. Проблемы профилактики пьянства: социальный, нравственно-психологический аспекты / Г. Г. Заиграев. – М., 1980. – 64 с.
8. Пити, значить духовно-морально гнити [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kozaky.org.ua/index.htm?id=6>.
9. Лень В. В. Алкоголізм як соціальне підгрунтя злочинності / В. В. Лень, С. С. Мірошниченко // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2008. – № 1. – С. 197–202.
10. Кашкаров О. О. Алкоголізм та наркоманія як фактор детермінації вбивств з сексуальних мотивів / О. О. Кашкаров, О. Б. Шигонін // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 453–457.
11. Профілактична діяльність кримінальної міліції у справах неповнолітніх : метод. рекомендації. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2002. – 44 с.
12. Максименко С. Д. Наркоманія: підходи до профілактики та подолання / С. Д. Максименко // Практ. психологія та соц. робота. – 2005. – № 10. – С. 1–3.
13. Батиргарєєва В. С. Протидія поширенню алкоголізму – пріоритетний напрям державної політики у сфері боротьби зі злочинністю / В. С. Батиргарєєва // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2013. – Вип. 25. – С. 35–44.

14. Минко О. І. Алкоголізм – міждисциплінарна проблема (виявлення, лікування, реабілітація, профілактика) / О. І. Минко // Укр. вісн. психоневрології. – 2001. – Т. 9, вип. 4. – С. 6–7.
15. Шестопалова Л. М. Феномен самогубства в контексті захисту життя у вченнях світових релігій та праві / Л. М. Шестопалова // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2003. – № 5. – С. 166–175.

ПРОБЛЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ АЛКОГОЛИЗМА В УСЛОВИЯХ ПОСТРОЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Водник В. Д.

Освещены основные причины, негативные последствия алкоголизма. Проанализированы проблемы его профилактики в условиях построения гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: *алкоголизм, профилактика алкоголизма, гражданское общество.*

PROBLEMS PRECAUTIONS AGAINST PROSTITUTION IN THE CONDITIONS OF BUILDING CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Vodnik V. D.

Principal reasons, negative consequences of alcoholism are dealt with in the article, the problems of its precautions are analysed in the conditions of construction of civil society in Ukraine.

Key words: *alcoholism, precautions against alcoholism, civil society.*

УДК 316.34

Т. Г. Прохоренко, кандидат соціологічних наук, доцент

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

У статті розкриваються сутність категорії «соціальна справедливість» та її роль у суспільстві. Зокрема вказується, що соціальна справедливість, пронизуючи всі сфери суспільного життя, може виступати як інтегруючим і стабілізуючим суспільство чинником, так і, навпаки, дестабілізуючим. Указуючи на існування різ-

них теорій соціальної справедливості, головну увагу автор зосереджує на таких, які є найбільш сприятливими для розвитку сучасного суспільства, а також торкається причин, які заважають реалізації принципів соціальної справедливості в сучасних українських реаліях.

Ключові слова: соціальна справедливість, соціальна рівність та нерівність, розподіл соціальних цінностей, соціальні права та свободи, соціальна стабільність.

Актуальність проблеми. Увага до соціальної справедливості завжди загострювалася на переломних етапах розвитку суспільства, а саме в ті часи, коли соціум супроводжували соціальні потрясіння, коли руйнувався соціальний порядок, що склався. У стабільні, відносно спокійні часи про неї забувають, і не тому, що вона не існує, а, навпаки, тому що вона реально діє, зберігаючи суспільну злагоду.

З особливою гостротою питання про зміст соціальної справедливості постає у сучасному українському суспільстві, яке переживає непрості часи. Найважливішим і єдино виправданим критерієм впровадження будь-яких змін у суспільстві, збереження його стабільності і консенсусу може виступати ідея соціальної справедливості та обов'язкова реалізація її принципів у житті.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Ще з давніх часів категорія справедливості мала місце у філософських вченнях. Справедливість є тією основною категорією, яка визначає сутність досконалої держави у Платона, тобто це ціль, досягнення якої прагнуть усі люди у своєму житті. Справедливість може досягти свого повного розвитку лише за умови існування держави, тому є справою державною [1, с. 396–398]. Арістотель також розглядає справедливість як соціально обумовлений феномен. Більш того, він виділив дві форми справедливості: ретрибутивну, тобто зрівнювальну справедливість, в основі якої лежить принцип рівності у володінні благами, і дистрибутивну, відповідно до якої один отримує більше, а інший менше, залежно від своїх достоїнств [1, с. 462–464]. Подальший розвиток філософської думки продовжував традицію морально-правового обґрунтування сутності справедливості (Гегель, І. Кант та ін.).

У ХХ ст. теоретичний інтерес до проблеми соціальної справедливості був викликаний появою книги Дж. Ролза «Теорія справедливості». У науковій дискусії стосовно поставлених Дж. Ролзом проблем узяли участь такі мислителі світового рівня, як Ф. Хайек, П. Хейне, Г. Харт, П. Рікьор, М. Сендел, О. Гьофе, Дж. Стігліц та ін. [5; 7]. Зазначеній проблемі присвячено низку наукових праць вітчизняних та російських вчених, таких як Т. А. Алексєєва, А. М. Гриненко, А. А. Гусейнов, В. Е. Давидович, Б. А. Єфимов, Г. Ю. Карнаш, Б. Н. Кашников, Г. Г. Пирогов та ін. [2; 4].

Метою статті є виявлення сутності поняття «соціальна справедливість», аналіз соціальної справедливості як одного з важливих чинників розвитку сучасного суспільства, висвітлення проблем реалізації її принципів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Соціальна справедливість належить до соціальних явищ, які супроводжують людство впродовж усієї його історії. Ще стародавні люди стикалися з проблемою пошуку компромісу між індивідуальним і колективним інтересами, виробляючи найбільш прийнятні форми поведінки за допомогою моральних заборон і розпоряджень. У міру ускладнення соціальних зв'язків це завдання стає все більш насущним і непростим. Виникають нові механізми пошуку взаємоузгоджених рішень: політика і право. Усі сфери спільної життєдіяльності людей — економічна, політико-правова, соціальна, культурна — мають свою логіку розвитку, проте вони об'єднані загальною центральною ідеєю — соціальною справедливістю.

Поняття «соціальна справедливість» є, з одного боку, простим, тому що кожна людина майже не щодня стикається з його проявами в реальному житті, а з другого — складним для визначення. Складність полягає в тому, що це поняття охоплює як абстрактну сферу (моральна цінність суспільства), так і сферу реальних відносин, визначаючи, що є добрим, а що поганим у структурі винагород і покарань. Виникнувши у духовному житті, соціальна справедливість впливає на повсякденне матеріальне життя людини, соціальних спільнот та суспільства в цілому, стає важливим фактором його інтеграції.

У суспільній свідомості принцип соціальної справедливості, як правило, не існує у вигляді універсальної формули. Він наповнюється економічним, моральним, політико-правовим змістом, стає поняттям про те, як повинно бути. Соціальна справедливість вимагає відповідності між реальною значущістю різних індивідів та соціальних груп і реальним їх положенням, між правами та обов'язками, між працею і винагородами. У суспільній думці соціальна справедливість фіксується як винагорода і визнання за працю, забезпечення всім мінімального соціально гарантованого рівня і якості життя, рівного доступу до соціальних благ, інформації, культурних цінностей тощо.

Реалізація принципу соціальної справедливості в суспільстві означає, що в ньому здійснюється справедливий розподіл: діяльності, доходів, праці, соціальних благ, винагород, визнань, рівня та якості життя, інформації та культурних цінностей. Такий підхід дозволяє стверджувати, що соціальна справедливість регулює взаємовідносини між людьми з приводу розподілу (перерозподілу) соціальних цінностей, відображає сукупність суспільних

відносин обмінного та розподільного типу, а також вироблені на цій основі ідеологічні цінності.

Соціальна справедливість, таким чином, виступає категорією, за допомогою якої характеризується об'єктивно обумовлена рівнем матеріальної і духовної зрілості суспільства міра рівності і нерівності в життєвому положенні різних соціальних спільнот та індивідів у конкретних історичних умовах. Справедливість, яка співвідносить людей та їх вчинки, визначає, в чому люди неодмінно повинні виступити як рівні один одному, а в чому вони можуть і повинні відрізнятись один від одного.

У будь-якому суспільстві є декілька, інколи альтернативних, уявлень про соціальну справедливість, що виражають інтереси різних соціальних груп. Проте в них завжди присутній деякий загальний «стрижень», який складають історичні закономірності того чи іншого етапу суспільної еволюції і ментальні установки, що мають під собою інституційні підстави в економічному, політичному і духовному житті. Завдяки цьому соціуму все ж таки вдається виробити єдину позицію з даного, життєво важливого, питання.

Кращою для суспільства концепцією соціальної справедливості виступає така, яка спрямована на забезпечення консенсусу між різними прошарками населення, не викликає суттєвих заперечень з боку кожного з них, а також не сприяє широкому розповсюдженню серед населення почуттів заздрості. Цим вимогам, на нашу думку, більшою мірою відповідає концепція справедливості Дж. Ролза, який формулює два принципи соціальної справедливості. Перший із них стверджує, що кожна людина повинна мати рівні права на максимально широку систему основних свобод (принцип рівних можливостей), другий — соціальні та економічні нерівності мають бути врегульовані таким чином, щоб це надавало переваги всім, особливо найменш захищеним (принцип диференціації). Доступність до посад у суспільстві повинна бути відкритою для всіх. Суспільний добробут, згідно з Дж. Ролзом, покращується лише у тому випадку, коли підвищується добробут найменш забезпечених прошарків [5, с. 48–50]. Розвиваючи ці ідеї, Дж. Стігліц доходить висновку, що рівність можливостей підвищує економічну ефективність у суспільстві, тому що держава бере на себе певні обов'язки гарантувати людині доступність до базових цінностей, пов'язаних перш за все з розвитком людської особистості: охорона здоров'я, реальна участь в управлінні державою, пенсійне забезпечення за віком, інвалідністю тощо [7, с. 347].

Суспільство, в якому ці загальні уявлення про справедливість деформовані у будь-яку сторону, приречено на деградацію, революцію, громадянські війни, а у деяких випадках — на повну руйнацію. Соціальна справедливість — це важливий принцип життя суспільства, який спирається на тра-

диції і відіграє роль одного з головних інтегруючих елементів суспільства. У цілому, у життєздатному суспільстві існує певна врівноважена траєкторія соціальної справедливості [4, с. 3].

Соціальна справедливість стає головним принципом політики соціальної держави, що можна охарактеризувати як «новий гуманізм». Слід відрізнити «новий гуманізм» від «старого», «класичного», формування, розповсюдження якого пов'язують з епохою Відродження. «Новий гуманізм» — явище сучасне. Цей термін вперше був використаний А. Печчеї для характеристики нового світосприйняття, яке необхідне для виживання сучасного людства. Гуманізм нового споглядання полягає в тому, що в центрі всього існуючого у світі перебувають цілісна людська особистість та її можливості. «Новий гуманізм» відрізняється від «старого» тим, що пропонує необхідність обмеження «гуманістичного індивідуалізму», визнання пріоритету справедливості по відношенню до свободи [3, с. 222].

Оскільки соціальна справедливість закріплює, з одного боку, певну міру рівності і свободи людей у суспільстві, а з другого — відображає міру відповідності соціальних очікувань людей компенсації суспільства за їх працю і соціальну активність, вона утворює важливий соціальний механізм стабільного розвитку суспільства, відіграє роль джерела суспільного прогресу, сили, яка мобілізує суспільство на пошук найбільш оптимальних моделей економічного і соціально-політичного розвитку. Виходячи з цього, сучасне суспільство повинно підтримувати певний рівень соціальної справедливості, наскільки можливо захистити достоїнство і зберегти повагу до кожної людини, щоб зберегти порядок і злагоду в ньому.

Ситуація, яка склалася в сучасному українському суспільстві стосовно реалізації принципів соціальної справедливості, залишається незадовільною. Хоча довгий час під впливом складних історичних подій йому були нав'язані принципи егалітаризму (концепція, що пропонує створення суспільства з рівними можливостями управління і доступу до матеріальних благ усім його членам), однак сучасні українські реалії засвідчують прямо протилежне, спостерігається різка поляризація соціальної структури.

Глибоке коріння в українському суспільстві пустила олігархічна система, яка, ставши частиною політичної влади, прагне до збереження свого монопольного становища, максимізації прибутків та отримання інших преференцій для себе. Механізм соціального відбору людей на кращі позиції і посади часто ґрунтується на приналежності до того чи іншого олігархічного клану. На тлі зростання статків українських олігархів експерти ООН виявили, що за межею бідності живуть кожні четверо з п'яти українців. Найбільш прикро те, що за індексом економічної свободи ділове видання фінансового центру світу «Уолл-Стріт Джорнел» виділило Україні найгірше у Європі 164-те

місце [8]. Еліта українського суспільства намагається монополізувати своє становище та наполягає на легітимізації сформованої соціальної стратифікації. Законодавство починає відігравати роль соціального фільтра, який обмежує вертикальну соціальну мобільність індивідів.

Закріплюються тіньові практики, чиновники верхніх щаблів влади продовжують використовувати службові повноваження задля власного збагачення, спостерігається суттєвий дисбаланс між оплатою праці та прибутками вищих і нижчих соціальних прошарків. При такій моделі суспільного устрою неминуче виникає колосальна соціальна нерівність, процвітають корупція і кумівство. Усе це супроводжується девальвацією моральних цінностей. Моральне виправдання збагачення будь-якою ціною витісняє зі свідомості більшості нових власників ідеї любові до ближнього, співчуття і допомоги тим, хто опинився в скрутній ситуації, тобто всі ті ідеали, що і складають сутність уявлень про справедливість. Як наслідок, неефективно використовуються наявні ресурси, пригнічується здорова ініціатива, спотворюється трудова мотивація, відбуваються відчуження громадян від політики, моральний занепад суспільства, підривається рівень правової свідомості тощо.

Результати соціологічних досліджень свідчать про погіршення практично всіх соціальних характеристик. За цими даними фіксується послідовне зниження частки робітників, які вважають, що їх праця оплачується справедливо. Незадоволеність робітників оплатою праці вважається сьогодні найбільш гострою соціальною проблемою. Також гостріше стали сьогодні сприйматися питання соціального захисту робітників. Багато з них не відчують себе достатньою мірою захищеними як у державному, так і в приватному секторі економіки. Останнього це стосується більшою мірою. У гонитві за високими прибутками допускаються масові порушення трудових норм. У результаті з'ясувалося, що лише 1 % респондентів вважають, що в їхньому житті все справедливо; 3 % — не знають, що таке соціальна справедливість; 15 % — упевнені, що соціальна справедливість неможлива [6].

Висновки. Соціальна справедливість — це основоположний принцип життя будь-якого суспільства, який має різні прояви, починаючи з принципів устрою соціальних систем, взаємовідносин між державою і різними соціальними суб'єктами і закінчуючи правилом поведінки людини відносно держави та інших людей. Дане поняття концентрує у собі різноманітність людських дій і відносин (моральних, правових, політичних, економічних, соціальних), встановлює відповідність між бажаним і реальним, між рівністю і нерівністю, правами та обов'язками, соціальною активністю і суспільним визнанням. Тому будь-які диспропорції у цих співвідношеннях при-

зводять до порушення принципів соціальної справедливості, які, у свою чергу, можуть мати руйнівні наслідки для суспільства. Виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що соціальна справедливість виступає важливою складовою механізму стабільного суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология мировой философии / под ред. В. В. Соколова. – М. : Мысль, 1973. – 698 с.
2. Кашников Б. Н. Исторический дискурс российской справедливости / Б. Н. Кашников // Вопр. философии. – 2004. – № 2. – С. 27–38.
3. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : Прогресс, 1985. – 312 с.
4. Пирогов Г. Г. Социальная справедливость: генезис идей / Г. Г. Пирогов, Б. А. Ефимов // Социс. – 2008. – № 9. – С. 3–11.
5. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 536 с.
6. Соціальна справедливість: історія та сучасність [Електронний ресурс] – Режим доступу: pon.org.ua/novyny/1115-socialna-spravedlivist-istoriya-i-suchasnist.html.
7. Стиглиц Дж. Ревущие девяностые / Дж. Стиглиц. – М. : Современ. экономика и право, 2005. – 424 с.
8. Экономическая свобода Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.diamatik.org/korrupt.htm.

СПРАВЕДЛИВОСТЬ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНОЙ СТАБИЛЬНОСТИ

Прохоренко Т. Г.

В статье раскрываются сущность категории «социальная справедливость» и ее роль в обществе. В частности указывается, что социальная справедливость, пронизывая все сферы общественной жизни, может выступать как интегрирующим и стабилизирующим общество фактором, так и, напротив, дестабилизирующим. Указывая на существование различных теорий социальной справедливости, главное внимание автор сосредоточивает на тех, которые являются наиболее благоприятными для развития современного общества, а также касается причин, которые мешают реализации принципов социальной справедливости в современных украинских реалиях.

Ключевые слова: социальная справедливость, социальное равенство и неравенство, распределение социальных ценностей, социальные права и свободы, социальная стабильность.

JUSTICE AS A FACTOR OF SOCIAL STABILITY

Prokhorenko T. G.

The article exposes the category of «social justice» and its role in society. In particular, states that social justice permeating all aspects of life, can act as an integrating and stabilizing factor in society, and, conversely, destabilizing. Pointing to the existence of different theories of social justice, the main focus is on those that are most favorable for the development of modern society. The author touches upon the reasons that prevent the realization of the principles of social justice in modern Ukrainian realities.

Key words: *social justice, social equality and inequality, the distribution of social values, social rights and freedoms, social stability.*

РЕЦЕНЗІЇ

ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК РЕСУРС ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Події останніх місяців в Україні як ніколи актуалізували проблему консолідації українського суспільства. У зв'язку з цим монографія Н. П. Пашиної¹ є дуже своєчасною й актуальною для української політичної науки і практики.

Слід зазначити, що політична ідентичність стала предметом дослідження українських учених порівняно недавно — в першому десятилітті ХХІ ст. Інтерес дослідників до проблем політичної ідентичності був обумовлений суперечливою практикою суспільно-політичного розвитку та труднощами трансформації політичного режиму в Україні. Теоретико-методологічний фундамент вивчення політичної ідентичності в Україні було закладено у рамках дослідження проблем етнополітики, процесів націостановлення й державотворення.

Особливістю рецензованої роботи є те, що дослідження політичної ідентичності здійснюється автором з точки зору впливу політичної ідентичності на процес формування консолідованої демократії, політична ідентичність розглядається як ресурс демократичної трансформації українського суспільства [с. 63–82].

Структура монографії є класичною для наукових робіт такого рівня, методично і логічно обґрунтованою. Викликає похвалу і повагу кількість виносів і великий бібліографічний перелік використаних робіт українських та зарубіжних авторів.

---

¹ Пашина Н. П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства : монографія / Н. П. Пашина. – Луганськ : Ноулідж, 2013. – 416 с.

Безумовною заслугою автора є широка емпірична база монографічного дослідження, яка представлена у першу чергу нормативно-правовими актами України та комплексними дослідженнями українських соціологічних центрів, таких як: Інститут соціології НАН України, Центр Разумкова, Центр соціальних та маркетингових досліджень Социс, соціологічна група «Рейтинг» та іншими аналітичними матеріалами українських та зарубіжних дослідників. Усе це дозволило автору уникнути суб'єктивізму в оцінюванні стану політичної ідентичності українських громадян і претендувати на об'єктивність висновків.

У межах дослідження автору вдалося вирішити такі задачі, як: аналіз когнітивних аспектів феномену політичної ідентичності, дослідження формування концепту політичної ідентичності і визначення її ролі у демократичній трансформації суспільства; аналіз методологічного інструментарію та категоріальних параметрів дослідження політичної ідентичності; системно-факторний аналіз розвитку політичної ідентичності в період трансформації українського суспільства; розробка стратегії розвитку політичної ідентичності в Україні та механізмів формування державницької ідентичності як найбільш прийнятної моделі консолідованої політичної ідентичності на сучасному етапі розвитку українського суспільства та ін.

У роботі знайшла своє висвітлення ціла низка аспектів щодо характеристики кризи політичної ідентичності в сучасній Україні [с. 170–185; 288–289]. Криза політичної ідентичності в Україні, підкреслює автор, супроводжується посиленням боротьби і конфліктністю ідентичностей, обумовлених об'єктивними і суб'єктивними факторами. Тому українська держава, вважає автор, має цілеспрямовано формувати спільну ідентифікацію громадян шляхом заходів внутрішньої та зовнішньої політики. Проблеми формування загальних орієнтирів розвитку країни, їх актуалізація та агрегація в межах політичного курсу сьогодні, на думку Н. П. Пашиної, повинні стати провідним завданням публічної політики.

Спираючись на роботи таких відомих авторів, як Т. Карозерс, Р. Дарендорф, А. Лейпхарт, С. Хантінгтон та ін., автор підкреслює, що особливу роль у конфліктах ідентичностей у «розколотих» суспільствах відіграють соціокультурні фактори, а процеси консолідації та демократизації проходять більш болісно і менш успішно. Тому Н. П. Пашина у своїй роботі піднімає дискусійні питання про наявність потенціалу для формування загальнодержавної колективної політичної ідентичності в Україні та можливості запозичення успішного зарубіжного досвіду політики ідентичності в полікультурних, поліконфесіональних державах. На ґрунті вдало дібраного доказового матеріалу автор доходить висновку, що політика ідентичності може бути достатньо ефективною, а поліетнічність населення України не є абсолютною

перешкодою у формуванні колективної загальнодержавної ідентичності [с. 293].

Складнощі у вирішенні питань політики ідентичності, які пов'язані з полікультурністю в Україні, на думку автора, свідчать про те, що в сучасній Україні відбуваються одночасно декілька процесів: становлення нації-держави і перехід до держави-нації, що супроводжується пошуком компромісу між етнічною та громадянською концепціями держави і нації, демократизація та модернізація всієї суспільної системи, що безумовно ускладнює консолідацію суспільства [с. 296].

Автор робить важливий для сучасної політики висновок, що в полікультурному, поліконфесійному і полілінгвістичному українському суспільстві основою політики ідентичності повинні бути демократичні цінності, демократичні принципи вирішення конфліктів ідентичностей. Це, у свою чергу, передбачає, по-перше, що державні інститути є легітимними і їхня діяльність має правовий характер; по-друге, демократичні принципи і цінності поділяються більшістю населення [с. 297].

Слід погодитися з автором, що якщо мова йде про ідентичність не по «крові» і без примусу, а як про конструкти і на основі «визнання», вона має бути привабливою. Тобто політика ідентичності має бути спрямована на формування позитивного іміджу держави у всіх сферах її діяльності. Тому завданнями політики ідентичності української держави є не тільки вирішення конфліктів ідентичностей, пов'язаних із соціокультурними, етнічними та мовними проблемами, а й вирішення таких проблем, як бідність, соціальна нерівність, соціальне відторгнення, які породжують не менш гострі конфлікти ідентичностей, а також негативно позначаються на іміджі держави та консолідації громадян навколо демократичних перетворень [с. 217; 300].

Новизною відрізняється низка положень, запропонованих Н. П. Пашиною. Зокрема, взаємозв'язок між формуванням держави-нації, політикою ідентичності та консолідованою демократією. Заслугове на увагу розробка державної програми формування загальнодержавної ідентичності в Україні та запропонована модель «державницької ідентичності» на основі демократичних цінностей та «державницького» патріотизму. Нова модель ідентичності, підкреслює автор, потребує механізмів громадянської, а не етнічної інтеграції людей, об'єднання їх навколо усвідомлення єдності державно-політичного та культурно-ціннісного простору. Вона має бути демократичною основою об'єднання безлічі ідентичностей, присутніх в українському суспільстві.

Внеском автора в політичну науку є особисте визначення категорій «політична ідентичність», «політика ідентичності», «державна політика ідентичності», а також запропонована періодизація розвитку концепту політичної

ідентичності в зарубіжній і вітчизняній науці. Викликає інтерес особисте бачення автора на завдання та функції політики ідентичності, стратегія політики ідентичності у сучасних мас-медіа, у тому числі в Інтернеті, тощо.

Автором запропоновано найважливіші напрямки політики ідентичності в сучасній Україні та визначені основні умови її реалізації: підвищення легітимності влади на основі зміцнення її правових основ, діалогічність і суспільний консенсус щодо цілей і цінностей українського суспільства та ін. Домінуюче значення в цих процесах, на думку автора, має компроміс еліт і їх бажання консолідувати суспільство навколо демократичних цінностей [с. 301–302].

У висновку необхідно відзначити високий професійний рівень викладення теоретико-методологічних і практичних аспектів проблем формування політичної ідентичності в період трансформації українського суспільства. Висновки і пропозиції Н. П. Пашиної заслуговують на увагу законодавчих та виконавчих органів влади, політичних партій, окремих політиків і громадських організацій у рамках формулювання ініціатив щодо активізації процесу формування консолідованої демократії в Україні.

І. О. Поліщук,
доктор політичних наук, професор

НАШІ АВТОРИ

АНТОНОВА <i>Ольга Сергіївна</i>	<i>Донецький національний університет, здобувачка</i>
БУРЛУКА <i>Олена Вікторівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ВЛАДЛЕНОВА <i>Іліана Вікторівна</i>	<i>Національний технічний університет «ХПІ», кандидат філософських наук, професор</i>
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ВОЛБЕНКО <i>Наталія Миколаївна</i>	<i>Автомобільно-дорожній інститут ДВНЗ «Дон НТУ», кандидат політичних наук, доцент</i>
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор історичних наук, доцент</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КРИСАЧЕНКО <i>Валентин Семенович</i>	<i>Національний дослідний інститут українознавства (м. Київ), доктор філософських наук, професор</i>
КРЯЧКО <i>Володимир Іванович</i>	<i>Національний педагогічний університет ім. П. Драгоманова, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
КУЦ <i>Галина Михайлівна</i>	<i>Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, доктор політичних наук, професор</i>
ЛУР'Є <i>Вікторія Костянтинівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, студентка</i>
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор</i>

МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	<i>Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
МАТУШКІНА <i>Сніжсана Володимирівна</i>	<i>Донецький національний університет, аспірантка</i>
МУХІНА <i>Ірина Геннадіївна</i>	<i>Харківський інститут фінансів, кандидат історичних наук</i>
НАГОРНЯК <i>Тетяна Леонтіївна</i>	<i>Донецький національний університет, доктор політичних наук, доцент</i>
НУРМУХОМЕТОВА <i>Марина Григорівна</i>	<i>Донецький національний університет, аспірантка</i>
ОСИПОВА <i>Наталя Пилипівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	<i>Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, доктор філософських наук, професор</i>
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, доцент</i>
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор</i>
ПРОХОРЕНКО <i>Тетяна Григорівна</i>	<i>Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук</i>
РОМАНЮК <i>Олександр Іванович</i>	<i>Харківська державна академія культури, доктор політичних наук, доцент</i>
СОБОЛЄВА <i>Світлана Михайлівна</i>	<i>Харківський інститут фінансів, кандидат педагогічних наук, доцент</i>
ТОПЧИЙ <i>Тетяна Василівна</i>	<i>Харківський гуманітарний університет «Народна Українська академія», кандидат соціологічних наук, доцент</i>
<i>Хайтам Ніамах Рахім</i>	<i>Європейський університет (м. Київ), аспірантка</i>
ШАНІДЗЕ <i>Надія Олександрівна</i>	<i>Національний технічний університет «ХПІ», кандидат соціологічних наук, доцент</i>
Шаніро <i>Ольга Олександрівна</i>	<i>Харківський інститут фінансів УДУФМТ, кандидат філософських наук</i>
ШЕВЧЕНКО <i>Наталя Володимирівна</i>	<i>Національний фармацевтичний університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

АНТОНОВА <i>Ольга Сергіївна</i>	159	МУХІНА <i>Ірина Геннадіївна</i>	70
БУРЛУКА <i>Олена Вікторівна</i>	43	НАГОРНЯК <i>Тетяна Леонтіївна</i>	127
ВЛАДЛЕНОВА <i>Гліана Вікторівна</i>	5	НУРМУХОМЕТОВА <i>Марина Григорівна</i>	166
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	239	ОСИПОВА <i>Наталя Пилипівна</i>	82
ВОЛБЕНКО <i>Наталія Миколаївна</i>	145	ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	28
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	192	ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	192
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	102	ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	135
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	57	ПРОХОРЕНКО <i>Тетяна Григорівна</i>	255
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	182	ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	37
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	90	РОМАНЮК <i>Олександр Іванович</i>	111
КРИСАЧЕНКО <i>Валентин С</i>	14	СОБОЛЄВА <i>Світлана Михайлівна</i>	28
КРЯЧКО <i>Володимир Іванович</i>	228	ТОПЧИЙ <i>Тетяна Василівна</i>	222
КУЦ <i>Галина Михайлівна</i>	120	<i>Хайтам Ніамах</i> <i>Рахім</i>	173
ЛУР'Є <i>Вікторія Костянтинівна</i>	135	ШАНІДЗЕ <i>Надія Олександрівна</i>	76
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	37	<i>Шапіро</i> <i>Ольга Олександрівна</i>	50
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	204	ШЕВЧЕНКО <i>Наталя Володимирівна</i>	211
МАТУШКІНА <i>Сніжана Володимирівна</i>	152		

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія* передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – *українська*; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- *електронний варіант статті* на магнітному носіїві (дискета, CD);
- *анотацію* (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- *рецензію* доктора наук та витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮУ імені Ярослава Мудрого);
- *відомості про авторів*, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті *українською мовою*¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

---

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

Підписано до друку з оригінал-макета 05.06.2014.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 21,93. Обл.-вид. арк. 16,62. Вид. № 1047.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Друкарня ЧП Леонов
Тел. (057) 717-28-80